

809т

Золя

Е. ЗОЛЯ

твори

XVII

ПЛОДЮЧИСТЬ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том XVII

Ч. I

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ – 1930 — КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ÉMILE ZOLA

ПЛОДЮЧИСТЬ

FÉCONDITÉ

РОМАН НА ШІСТЬ КНИГ

ТОМ I

КНИГИ ПЕРША, ДРУГА Й ТРЕТЯ

Переклала з французької О. ЄЗЕРНИЦЬКА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка
худ. Є. ГЛУСКИНА

Зам. № 474.

Укрголовліт № 5284 (162). Тираж 5.000. 18¹/₂ друк. арк. Ост. 364. Б-б.

КНИГА ПЕРША.

I.

Цього ранку у маленькій хатині на узліссі, де вони жили ото вже три тижні, Матьє кидався, щоб не спізнитися до Жанвіля на сьомогодинний поїзд, який щоранку відвозив його до Парижу. Було вже о пів на сьому, а від хати до Жанвіля добрі два кілометри, та проїхавши три чверті години, треба було ще зо три чверті, щоб перейти від Північного вокзалу до Гренельського бульвару; отже він міг дістатися до заводу, де працював, не раніш, як о пів на дев'яту.

Він перецілував дітей, що, на щастя, спали; бо вони не пускали б, хапаючись рученятками за шию, сміючись та цілуючи його. Поспіхом повернувшись до спальні, він побачив, що його дружина Мар'яна була ще в ліжку, хоч прокинулась і напів сиділа. Вона відсунула заслонку,пустила крізь вікно променистий травневий ранок, що потоками ясного сонця обливав її, у здоровій та свіжій красі її двадцяти чотирьох років. Він, старший від неї на три роки, обожнював її.

— Ти знаєш, мила, я поспішаю, боюся на поїзд спізнитися... Отож якось перебудь, у тебе там ще є тридцять су¹⁾, правда?

Мар'яна засміялася, чарівна, з голими плечима і чудовим темним волоссям, розсипаним у безладді. Вічна скрута їхнього молодого господарювання не позбавила її веселости та бадьорости. Їй було сімнадцять, а йому

---

¹⁾ Су — мідяна монетка на 5 сантимів, або $\frac{1}{20}$ франка. Франк = срібна монета, приблизно $\frac{9}{16}$ срібного карбованця.

двадцять років, коли вони побралися, і тепер у них було вже четверо дітей.

— Та ж сьогодні кінчається місяць і ти ввечері одержиш... Я завтра сплачую дрібні борги в Жанвілі. Тільки Лепельєри, з молоком та яйцями докучають мені, бо вони завсіди неначе бояться, що їх хочуть обікрасти... Тридцять су, мій любий! Та ми бенкет справимо!

Вона все сміялася і простягала до нього свої пружні білі руки для щоранкового прощання.

— Іди швидше. Ти ж бо поспішаєш... Я ввечері тебе чекатиму на місточку.

— Ні, ні, я хочу, щоб ти лягала! Ти ж знаєш, що сьогодні, як не спізнюся на потяг об одинадцятій без чверти, то й то прибуду до Жанвілю аж о пів на дванадцятку... Ох! Ну й день. Я мусів обіцяти Моранжам у них снідати, а ввечері Бошен частує клієнта, діловий обід, на якому мені слід бути... Лягай спатки, доки я прийду.

Мар'яна мило хитала голівкою, не обіцяючи нічого.

— Та не забудь, — почала вона, — зайти до домовласника сказати йому, що в дитячій кімнаті тече. Хоч той Сеген дю-Ордель мільйонер і бере з нас тільки шістсот франків за цю халупу, та це ще не причина, щоб ми мокли, наче на дорозі...

— А-а! Я й забув... я до нього зайду, це я тобі обіцяю.

Та тепер він ухопив її в обійми і прощання затягнулося, він уже нікуди не поспішав. Вона знов сміялася, відповідаючи йому щирими, голосними поцілунками. Між ними було кохання здорових істот, радість повного, глибокого єднання, єдність тіла й духа.

— Та йди ж, іди ж, любий... Ах! Не забудь сказати Констанс, що перед виїздом на дачу вона має в неділю на цілий день приїхати до нас, разом з Морісом.

— Так, так, я це їй скажу... До вечора, мила.

Він повернувся, ще раз стиснув її в обіймах, припав до вуст довгим поцілунком, на який вона відповіла від щирого серця. І втік.

Звичайно від Північного вокзалу Мат'є їздив омнібусом. Та таких днів, коли вдома лишалося тільки

тридцять су він охоче ходив пішки. Проте це була добра прохідка: вулиця Ляфает, Опера, великі бульвари, Альмський міст та Орсейська набережна.

Завод Бошена був біля Орсейської набережної, між вулицею Федерації та Гренельським бульваром. Там був великий, широкий, прямокутний шмат землі. На тому розі його, що виходив на набережну, стояв гарний житловий будинок, особняк, цегляний, з лиштвами білого каміння, що його збудував Леон Бошен, батько Олександра, сучасного власника. З балконів видно було по той бік Сени, на узгір'ї, високі будинки Пассі, що потопали у зелені; а праворуч здіймалися дві невеличкі вежі Трокадерського палацу. Обіч стояв "маленький будиночок із садком, що виходив на вулицю Федерації, старе просте житло Леона Бошена тих героїчних днів праці, коли він збудував своє багатство. Далі майстерні та склади заводу, що над ними здіймалися два величезні димарі, займали всю глиб подвір'я, аж до Гренельської вулиці, що від неї відгороджував його великий кам'яний мур. Ця відома, багата фірма механіка-конструктора виробляла найбільше хліборобське знаряддя від машин найбільшої потужности, аж до найделікатнішого витонченого приладдя, що потребувало надто ретельного, досконалого обробітку. І крім кількох сот чоловіків, що день-у-день працювали на заводі, там була ще майстерня, де працювали п'ятдесят жінок, шліхтувальниць та полірувальниць.

Вхід до майстерень та до контори був з вулиці Федерації, широкі ворота, що крізь них видно було величезне подвір'я із завсіді чорним бруком, по ньому раз-у-раз спливали потоки гарячої води. Хмари диму здіймалися над високими димарями, тонкі струмки пари виходили з дахів, а глухий гуркіт, від якого тремтіла земля, сповіщав про внутрішній двигіт і вічний шум роботи.

На великому годиннику центральної будівлі було вже тридцять п'ять на дев'яту, коли Мат'є пересік подвір'я, щоб дістатися до своєї контори головного рисувальника. Ото вже вісім років працював він на

заводі; дев'ятнадцяти років, блискучо скінчивши курс спеціальної школи, він став на роботу за помічника рисувальника, по сто франків на місяць. Його батько, П'єр Фроман, що мав від своєї дружини Марі чотирьох синів, старшого Жана, потім Мат'є, Марка та Люка, даючи їм волю обрати професію до смаку, намагавсь кожного навчити якогось ремесла. Леон Бошен, фундатор заводу, помер за рік перед тим, а син його Олександр дістав від нього спадщину і вже одружився з Констанс Мен'є, дочкою багатого фабриканта шпалерів з Болотяного кварталу, коли Мат'є став на роботу до фірми під начало такого самого молодого хазяїна, що був старший від самого Мат'є хіба на п'ять років. І тут він познайомився з бідною Олександровою кузиною Мар'яною, що їй тоді виповнилося шістнадцять років, а наступного року оженився з нею.

Коли Мар'яні було дванадцять років, вона припала у спадщину своєму дядькові, Леонові Бошенові. Леонів брат, Фелікс Бошен, чоловік непокірливої та ініціативної вдачі, після багатьох пригод подався до Альжіру разом з жінкою та дочкою, щастя шукати. На цей раз фарма, що її він там обробляв, процвітала, коли наскочили розбійники, батька й матір убили, а дівчинці нічого не лишилося, крім притулку в дядька, що був дуже добрий до неї ті два роки, що ще прожив. Але там був ще Олександр, компанія не дуже приємна, а надто його молодша сестра Серафіна, доросла дівчина, нервова та зіпсована; на щастя, вона незабаром пішла з дому, вчинивши, скоро їй виповнилося вісімнадцять років, жахний скандал: вона втекла з якимсь бароном де-Ловічем, справжнім бароном, шахраєм та дурисвітом, за якого довелося її віддати, давши йому триста тисяч франків. Коли батько помер, Олександр також мусів подумати про шлюб й одруживсь за гроші з Констанс, що принесла йому півмільйона посагу. Мар'яна почулася ще гірш чужою та самотною при своїй новій кузині, істоті сухій, черствій, деспотичній, що командувала своїм чоловіком. Мат'є був тут і досить було кількох місяців:

чудове, чисте й могутнє кохання народилося й зросло між цими молодятами, не блискавичне поривання, що кидає коханців в обійми одне одного, а пошана, ніжність, віра, обопільна певність у щасті, що вони давали одне одному, одне слово, те чуття, що створює неподільне подружжя. І вони були щасливі, поженившись без єдиного су, віддавши назавсіди одне одному тільки свої щирі серця. Мат'є вже мав плати дві тисячі чотириста франків, а його новий кузен Олександр натякав йому, що колись згодом може прийняти його до себе в компанію.

Згодом, помалу-малу Мат'є Фроман став незамінний. Молодий господар заводу Олександр Бошен зазнав великої кризи. Посаг, що його батько вийняв з каси, щоб віддати Серафіну, інші великі витрати на цю вперту і розпусну дочку примусили зменшити тимчасово оборотний капітал. А другого дня після його смерти виявилось, що він мав досить звичайну необережність — не залишив заповіту; отже Серафіна, ненажерлива на гроші, втручалася до справ свого брата, вимагаючи своєї частки, і хотіла примусити його продати завод. Вся справа могла занепасти, завод був би проданий з молотка, пропав би. Бошен, в гніву та жаху, був щасливий, коли нарешті відкрутився від своєї сестри, заплативши їй готівкою куди більше, ніж їй припадало. Та у справах через це залишилася велика прогалина і, щоб поповнити її, він оженився з грішми Констанс. Це була негарна дівчина, гіркий скарб, як на його смак здорового самця, бо вона була така суха та черства, що він же сам називав її „ота кістка“, коли ще не мав думки з нею оженитися. За п'ять — шість років усе було відновлено, обороти заводу подвоїлися, з'явилося багатство. І Мат'є Фроман, один з найдіяльніших та найпотрібніших співробітників нарешті був на посаді старшого рисувальника з щорічною платою чотири тисячі двісті франків.

Моранж, старший бухгалтер, що працював у сусідній кімнаті, почувши, що молодий чоловік сідає до рисувального столу, просунув голову.

— Чуєте, мій милий Фромане, не забувайте, що ви сьогодні у нас снідаєте.

— Атож, атож, мій добрий Моранже, певна річ. Я зайду за вами о півдні.

І Матьє взявсь ретельно розглядати рисунок парової молотарки, свого власного винаходу, де досконала простота єдналася з великою потужністю. Він давно вже працював коло цього і багатий дідич з Босу, Фірон Бадільє, мав прийти подивитися на цей проект.

Та раптом відчинилися двері хазяйського кабінету, і увійшов Бошен. Високий, на зріст, червонолиций, з великим носом, товстими вустами, великими, опуклими, карими очима і з великою чорною бородою, що її він дуже ретельно доглядав, так само, як і волосся на голові зачісане догори, щоб приховати чималеньку вже лисину, дарма що йому було яких тридцять два роки. Зранку в сурдугі, він уже встиг викурити сигару і його гучний голос, галаслива веселість та бурхлива діяльність свідчили про добре здоров'я цього егоїста, що кохавсь у життєвих розкошах. Гроші, капітал, збільшений удесятеро чужою працею — були єдиною й найвищою силою, яку він визнавав.

— Так, так! Все готове, еге ж?.. Мосьє Фірон-Бадільє ще написав до мене, що він буде тут о третій годині і знайте, що я вас з ним цього вечора заведу до ресторану: бо від цих хитрих панків не дістанеш доброго замовлення, як не покропиш їх добрим вином... Тут це розсердило б Констанс, і я волю робити це деінде... Ви попередили Мар'яну?

— Обов'язково. Вона знає, що я повернуся не раніш, як поїздом, що йде об одинадцятій без чверти.

Бошен упав на стілець.

— Ах, друже мій, я надсадився! Я вчора обідав у місті і ліг спати о першій годині. А тут у мене на сьогоднішній ранок таке роботи! Справді потрібне залізне здоров'я.

З нього таки був добрий робітник, здатний на велику витривалість і надзвичайну енергію. Та ще в нього був добрий нюх на прибуткові комерційні операції. Він перший приходив на завод, усе бачив, усе перед-

бачав, наповнював його своєю галасливою запопадливістю і щороку подвоював цифру оборотів. Та оце від якогось часу він почав гірше зморюватися. Він узагалі жив весело, віддаючи велику частину свого трудового життя на розривки і такі, що за них він розповідав, і такі, з якими таївся. Досить того, що тепер, після якоїсь гульті, як він казав, він з ніг валився.

Бошен приглядався до Мат'є.

— А от у вас бравий вигляд. Як це ви робите, що ніколи по вас не видно втоми?

Справді, молодий чоловік, що стояв за рисувальним столом, був здоровий, як молодий дуб. Високий, стрункий, чорнявий, він мав широке та високе чоло Фроманів, що нагадувало башту. Волосся він низько стриг, гостру, трохи кучеряву борідку підстригав клином. Характерною рисою обличчя були в нього очі, глибокі та ясні, жваві й розумні водночас, що мало не завжди посміхалися. Це був чоловік думки й дії, дуже простий і дуже веселий, та ще й доброго серця.

— Е, я! — відповів він сміючись, — я доброї поведінки.

Та Бошен запротестував:

— Ох, ні, ви недоброї поведінки! Це не є добра поведінка, як хто має четверо дітей на двадцять сьомому році. Спочатку аж двоє близнят, ваші Блез та Дені. А тоді, ваш Амбруаз та ще й маленька Роза! Навіть не рахуючи тої дівчинки, що ви втратили, коли вона тільки народилася. У вас було б тепер п'ятеро, нещасний!.. Ні, ні! Це я доброї поведінки, бо в мене тільки один, і я ним обмеживсь, як людина скромна та розсудлива!

Це були їхні звичайні жарти, що з них чути було справжнє обурення Бошена проти молодого подружжя, байдужого до багатства, проти цієї плідності його кузини Мар'яни, що її він називав скандальною.

Мат'є сміявся, нічого не відповідаючи, звичний до цих нападів, що ніяк його не обходили, коли ввійшов робітник, дід Муано, як називали його на заводі, хоч йому щойно минуло сорок три роки. Низенький та кремезний, з круглою головою і шиєю, як у вола,

обличчя та руки йому були поморщені від тяжкої двадцятип'ятирічної праці. Він був за монтера і прийшов доповісти хазяїнові про затримку в складанні якоїсь машини. Та той, у запалі гніву проти надто численної сім'ї, не дав йому часу слова сказати.

— А у вас, діду Муано, скільки дітей?

— Семеро, мосьє Бошен — відповів трохи здивований робітник. — Троє в мене померли.

— Значить, у вас було б десятеро. Оце добре! Дивно, як ви досі з голоду не поздохали?

Муано й собі зареготався. Він був паризький робітник, безпечний та веселий. Тільки йому й радості було, що на підпитку з жінкою пожартувати, а малі росли якось так, що він того й не помічав. Ба навіть, він любив їх, доки не вилітали з його гнізда. А тоді воно ж працювало, воно ж щось приносило. Та він волів вибачитися жартом, що в ньому, на його думку, була частина правди:

— Хай йому всячина, мосьє Бошен! Це ж не я їх роблю, а моя жінка.

Всі троє зареготалися і робітник нарешті розповів, які там виникли труднощі. Мат'є з Бошеном пішли з ним, щоб самим глянути на роботу. Вони вже хотіли вийти в коридор, коли хазяїн, побачивши відчинені двері до жіночої майстерні, схотів перейти цією майстернею, щоб, як і завсіди, глянути власним оком. Це була велика, довга зала, де полірувальниці в чорних саржевих блюзах, сидячи двома лавами біля маленьких варстатів, полірували дрібні частини машин і шліхтували їх. Майже всі були молоді, кілька гарненьких, більшість із звичайними, невиразними обличчями. Якийсь звірячий дух домішувався тут до смороду згірклої олії. Під час роботи наказано було мовчати. Всі гомоніли. Коли помітили господаря, відразу голоси замовкли. Тільки одна, дуже сердита, що повернула голову і нічого не бачила, ще сперечалася з другою. Це були дві сестри, і саме дочки діда Муано: Ефразі, молодша, та сама, що кричала, з ясним волоссям, довгим худим та гострим обличчям була непоказна та злослива. А старша, Норіна, дев'ятнадцяти років, була гарна дів-

чина, також білява, але кров з молоком, пухкенька, з гарним бюстом, плечима, з ясним, променистим личком, розкішним волоссям та чорними очима. Її паризька мордочка була гарна красою молодости та свіжости.

Норіна навмисне не попередила нишком Ефразі, бо завсіди свариласть із нею й раділа, що її спіймуть на гарячому. Бошенові треба було втрутитися. Він завсіди у жіночій майстерні бував дуже суворий, ніколи не жартував, вважав бо, що господар, припускаючи себе до жартів із власними робітницями, тим себе занепащає. І справді, не зважаючи на грубу пожадливість самця, яку він, як казали, виявляв деінде, ніхто ніколи не розповідав ніяких історій між ним та робітницями. Він а ні одної не зачепив.

— Оце так! Мадемуазель Ефразі, чи ви припините балачки? Це непристойно... З вас двадцять су штрафу, а як я вас ще почую, то звільню на вісім день.

Здивована дівчина обернулася. Задихуючись від злости, вона грізним поглядом глянула на свою сестру, що могла б її попередити. Та Норіна собі нишком посміхалася з виглядом принадної дівчини, дивлячись господареві просто в очі, наче певна, що їй нічого не можна закинути. Їхні очі зустрілися і на хвилину були втоплені одні в одні; він зчервонів і звернувся до всіх:

— Аби тільки доглядачка відвернулася, ви цокочете, сваритеся між собою. Пильнуйтеся, я до вас візьмуся!

Дід Муано байдуже дивився на цю сцену, наче ці дві робітниці — і та, що її хазяїн покарав, і та, що нишком поглядала на хазяїна, не були його дочки. Чоловіки пішли далі й вийшли з жіночої майстерні серед мертвої тиші; тільки шаруділи шліхтувальні коліщата. Коли в нижньому поверсі труднощі у складанні машини були подолані й робітникові дано вказівки, Бошен піднявся назад до себе в квартиру й узяв з собою Матьє, що хотів передати Констанс записини від Мар'яни. Галерія сполучала чорні будівлі заводу з пишним будинком на набережній. Вони застали Констанс в її улюбленій маленькій вітальні, пооббиваній жовтим шовком. Вона сиділа біля канапи, де лежав

Моріс, єдиний, обожуваний син, що йому виповнилося сім років.

— Хіба він нездужає? — запитав Мат'є.

Хлопчик здавався міцний, дуже подібний до свого батька, тільки з ширшою нижньою щелепою. Та він був блідий, мав важкі повіки й синці під очима. А мати, „ота кістка“, маленька чорнява жінка без кольору в лиці, жовта й зів'яла на двадцять шостому році, дивилася на нього з егоїстичною пихою.

— О, ні, він ніколи не хоріє! — відповіла вона. — Тільки скаржиться на ноги. Отож я його поклала і ще вчора написала до доктора Бутана, щоб зайшов сьогодні рано.

— Чи-ба! — закричав Бошен, голосно зареготавшись, — усі жінки однакові. Та ж хлопець дужий, як турок! Ого, щоб цей пустун та не був здоровий!

Тимчасом увійшов доктор Бутан, низенький товстун на сорок років, з розумними очима на гладкому, чисто виголеному обличчі, що сяяло добростю. Зараз же він оглянув хлопчика, вислухав та вистукав його; а тоді доброзичливо й серйозно сказав:

— Ні, ні, нічого нема. Це просто зростання. Дитина трохи зблідла через паризьку зиму, вам треба на кілька тижнів повезти його на вільне повітря, до села.

— Я ж це казав! — знову закричав Бошен.

Констанс тримала в своїх руках синову ручку. Хлопчик знову ліг і з виглядом утоми заплющив повіки. А вона щасливо посміхалась. Не зважаючи на невдячну зовнішність, вона була досить приємна, коли того хотіла. Доктор сів у крісло біля канапи, бо любив посидіти й погомоніти в тих домах, де раз-у-раз лікував. Спеціаліст на жіночі та дитячі хвороби, він був наче природним духівником усіх своїх пацієнток, знав усі їхні таємниці і почувався в їхній родині, наче у себе вдома. Це він приймав у Констанс її одинака, а в Мар'яни всіх чотирьох її дітей.

Мат'є стояв, чекаючи нагоди передати свої запитання.

— Ну, — сказав він — якщо ви незабаром поїдете на дачу, приїжджайте на тиждень до Жанвілю. Моя

дружина буде дуже рада вас бачити й показати вам наш табір.

І він жартома почав розповідати про убозтво самотньої хатини, де він оселився з родиною, розповідав, що з посуду там тільки дванадцять тарілок та п'ять підставочок на яйця. Але Бошен знав той будиночок, бо він там щозими полював. Власник околишніх великих лісів продавав квитки на право полювання, і Бошен мав такий квиток.

— Адже Сеген мій приятель. Я там снідав, у вашім будиночку. Це халупа.

Констанс і собі, глузуючи з такого убозтва, почала згадувати, що розповідала їй мадам Сеген, Валентина, як вона її називала, про руїну цієї старої мисливської хатинки. Лікар слухав, посміхаючись, і раптом перебив її:

— Мадам Сеген також моя пацієнтка. Перед її останніми пологами, я порадив їй оселитися в тій хатині. Повітря там чудове, діти повинні рости, як гриби в дощ.

Тоді Бошен з голосним реготом знову взявся до своїх звичайних жартів.

— Гей, мій милий Матьє, стережіться! Коли знайдеться п'яте?

— О, — мовила обурена Констанс. — Сподіваюся, що Мар'яна спиниться на тому, що є. Справді, на цей раз вам би вже не було а ні прощення, а ні милосердя.

І Матьє добре відчув, що вони обоє хотіли сказати. Бошени глузували з них з Мар'яною, мали до них жаль та серце, не розуміючи, як можна так, своєю охотою наражатися на злидні. Народження останньої дочки, крихітки Рози, вже так обтяжило Фроманів, що вони мусіли виїхати на село, оселитися в злиденній хатині. І невже вони знову вдіють таку злочинну необачність, знову народять дитину, нічого не маючи, а ні грошей, а ні шматочка землі!

— Опріч того, — додала Констанс з гідністю особи, вихованої в дуже суворих, моральних правилах, — це просто непристойно. Коли я бачу в людей таку купу дітей, мені гидко, наче у подружжі п'яниць. Це таке саме пияцтво, тільки ще брудніше.

Бошен знову вибухнув реготом, дарма що він тут був думки якраз протилежної. Щождо Мат'є, то він залишався спокійний. Ніколи Мар'яна та Констанс не могли порозумітися у цій справі, вони були надто різної вдачі; і він тільки посміхався на цей наскок, утримуючись від гніву, щоб не стався розбрат.

— Ви маєте рацію — просто погодився він — це було б безглуздя... Та проте, якщо п'ята дитина схоче народитися, не можна ж відправити її назад.

— О, на це є засоби! — закричав Бошен.

— Засоби! — повторив доктор Бутан, що слухав з батьківським виглядом, — я знаю тільки засоби злочинні або небезпечні.

Бошен розпалився. Він уважав, що добре знається на питаннях сучасного зменшення людности, він був красномовний взагалі й охоче говорив на такі теми. Насамперед він оголосив одвід Бутанові, що його знав за неподоланного апостола великої сім'ї. Бошен жартував з нього, що лікар-акушер не може висловлювати думок на шкоду своїм інтересам. Тоді він виклав свої не дуже точні відомості з Мальтуса про геометричну прогресію зростання людности та арифметичну прогресію зростання засобів до існування, запевнюючи, що менше, як за двісті років, на землі всюди повно буде людей, засуджених на голодування. Якщо біднота й тепер вмирає з голоду, то тільки через власну свою провину: злидарям треба тільки втриматися, не народжувати дітей більше, ніж вони можуть прогодувати. Багаті, що їх помилково обвинувачують у громадському шкідництві, не можуть відповідати за убожество, навпаки, тільки вони й є розсудливі, вони обмежують свою сім'ю, це вчинок, гідний доброго громадянина. І він тріумфував, повторюючи, що сам він не може собі нічого закинути за своє багатство. Хоч воно весь час зростає, проте сумління його спокійне; тим гірше для бідних, якщо вони хотять залишатися злидарями.

Марно доктор заперечував йому, що Мальтусова гіпотеза давно розбита, бо вона виходила з припущень, а не з реального обрахунку. Дарма він йому доводив, що сучасна економічна криза, поганий розподіл

багатства за капіталістичного ладу — ось огидна й єдина причина убогства, і що в той день, коли праці буде віддано належне, родюча земля годуватиме досхоchu вдесятеро численнішу, щасливу людність. Бошен нічого й слухати не хотів, опираючись у своїм блаженнім егоїзмі, заявляючи, що все це його не обходить, що він багатішає без докорів сумління, і всі, хто хоче забагатіти, повинні йти за його прикладом.

— Тоді, значить, Франції слід загинути? — їдко спитав Бутан. — Число народжень в Англії, у Німеччині, в Росії ввесь час зростає, а у нас жахливо падає. Щодо числа, то ми тепер в Європі на дуже невисокому місці; а тепер, більш, ніж коли, число — це могутність. Обраховано, що в родині повинно бути щонайменше четверо дітей, щоб людність зростала, створювала й підтримувала силу нації. У вас тільки одна дитина, з вас поганий патріот.

Це тяжко обійшло Бошена, йому аж дух забивало.

— З мене поганий патріот! З мене, коли я жили рву на роботі і навіть за кордон продаю свої машини! Правда, я знаю подекуди сім'ї, серед своїх знайомих, що могли б дозволити собі мати чотирьох дітей; згоден, що вони винні, як того не роблять... Щождо мене, мій милий, то я цього не можу... Ви добре знаєте, що у моїм становищі мені цього абсолютно не можна.

Бошен усоте виклав свої причини і розповів, як завод мало не загинув через те, що він, на нещастя, мав сестру. Серафіна поводитася просто злочинно: спочатку посаг, а тоді вимоги поділу майна, зараз після батькової смерті. Завод уратований тільки завдяки великій жертві грішми, що надовго підірвала його добробут. І хтось сподівається, що він повторить необачність свого батька, піде на риск дати брата чи сестру своєму маленькому Морісові, щоб той мав такий самий клопіт, коли й спадщина може загинути! Ні, ні! Батько не примусить його з кимось ділитися, бо закони такі безглузді. Він волисть, щоб усім майном, яке він сам, Олександр Бошен, дістав від свого батька й власною діяльністю збільшив удесятеро, володів один нащадок. Він мріяв для сина про величезне

багатство, колосальний капітал, що тільки один забезпечує за наших часів могутність.

Констанс, не випускаючи ручки блідненького хлопчика, втопила в нього очі з виразом палких пристрасних гордощів — пихи багатством, що у промисловців та фінансистів така сама ненажерлива й настирна, як у стародавніх аристократів пиха своїм ім'ям. Хай син буде одинак, щоб бути королем, одним з цих принців індустрії, нових владарів світу.

— Заспокійся, мій малесенький, у тебе не буде а ні брата, ні сестри, ми це твердо вирішили. І якби тато забувся, неня завсіди обачна.

Це знову насмішило Бошена. Він знав, що його жінка ще впертіше від нього завзялася обмежити їхню сім'ю. Він сам, брутальний та веселий, рішив жити відповідно до свого смаку. Він шахраював з природою досить невдало, на подружньому ліжку, задовольняючи себе деінде; і мабуть, вона це знала, але погоджувалась з тим, закриваючи очі на те, чому вона не могла запобігти.

Він також нахилився поцілувати дитину.

— Чуєш, Морісе? Це таки правда, що сказала мама: ми не підемо шукати другої дитини у капусті. І звернувся до Бутана:

— Знаєте, докторе, жінки мають свої способи.

— На жаль, — стиха промовив той. — Я оце нещодавно ратував одну таку, вона таки померла.

Бошен зареготавсь, мов несамовитий, а Констанс, ображена, робила вигляд, наче не розуміє. А Мат'є, що не втручався до розмови, споважнів, бо це питання здавалося йому страшне та грізне. Він мав його за основну справу, що вирішує долю людства та світу. Прогрес щораз був наслідком надмірного збільшення числа народів. Якщо народи еволюціонували, якщо цивілізація поширювалася, то це тому, що людство зростало, аби потім розповсюдитися по всій землі. І хіба не зростання числа працівників та бідноти, не ця революційна плодючість спричиниться до майбутньої перемоги правди та справедливості? Всього цього він не висловлював, йому таки ніяково було, що має вже

чотирьох дітей, наочна практичність Бошених порад його бентежила. Та його віра в життя, у те, що найбільший розквіт життя призводить до найбільшого розквіту щастя, повстала проти цих порад. Істота народжується, щоб творити, передавати й поширювати життя. І це дає радість тіла, як доброму робітникові дає радість виконана робота.

— Отже ми з Мар'яною тої неділі сподіваємося вас до Жанвілю.

Йому знов не відповіли, бо на цю хвилину ввійшов слуга й доповів, що якась жінка з дитиною на руках хоче поговорити з мадам. Бошен пізнав жінку монтера Муано і казав їй зайти. Бутан, що був підвівся, залишився з цікавості.

Муанова жінка була така сама низька та присадкувата, як її чоловік. Їй було яких сорок років, та вона постаріла передчасно, обличчя змарніло, очі були каламутні, рідке волосся вицвіло, у зів'ялому роті бракувало вже багатьох зубів. Часті пологи зіпсували її постать, вона опустилася.

— Ну, моя мила, чого ви хочете?—спитала Констанс.

Та Муаниха розгублено дивилася, видно збентежена таким велелюдством, якого вона не сподівалася. Вона мовчала, бо мала надію поговорити з панією на самоті.

— Це ваш останній? — запитав її Бошен, дивлячись на бліду, кволу дитину в неї на руках.

— Так, мосьє, це мій найменший — Альфред, йому десять місяців, а вже мусіла його від грудей відлучити, бо молока немає... Перед ним у мене було ще дев'ятеро, та троє померли. Мій старший, Ежен, у салдатах, десь там, у чорта на рогах, аж у Тонкіні. Та у вас на заводі дві мої дорослі дівчини Норіна й Ефразі. Ще троє вдома лишилися, Віктор, що йому вже п'ятнадцятий рік, і ще Сесіль та Ірма, десять років та сім років. Тоді воно припинилося, і я сподівалася, що вже народила, скільки мені судилося. Раділа з того. Та ось ще цей молодець знайшовся. В сорок років, хіба ж це можна! Це вже, мабуть, господь забув і чоловіка мого бідолашного, і мене.

Бошен згадав собі й засміявся..

— А знаєте, що каже ваш чоловік? Він каже, що це не він дітей робить, а ви самі.

— Ет, йому жарти! Що то його коштує... Я, розумієте, воліла б, щоб того не було. Попервах я так цього боялася. Та що його вдієш? Треба скоритися, і я далася намовити. Мені ж не хотілося, звісно, щоб мій чоловік по інших жінках волочився. Та він не лихий, працюватий, не п'яниця. І як це йому єдина втіха, то він би вже просто нещасливий був, якби тут жінка йому заперечила. Що, хіба ні?

Доктор Бутан спокійно перервав її мову питанням:

— Хіба ж ви не знаєте, що, навіть граючись, можна вжити певних заходів?

— А, хай йому, мосьє, це якось дуже незручно! Як чоловік увечері приходить веселий, напідпитку після літра вина з товаришами, він сам не дуже то тямить, що робить. Та ще Муано каже, що це йому весь смак псує.

Тоді лікар почав її розпитувати, не дивлячись на Бошенів. Та його маленькі очі лукаво посміхалися й видно було, що він звеселяється, повторюючи доводи власника заводу проти надто великої плодючості. Він удавав, наче сердиться, і дорікав жінці Муанодисі за те, що вона дозволила собі народити цих десятиро дітей, нещасних, м'ясо для гармат та для проституції. Він їй казав, що як вона вбога, то сама собі винна; бо хто хоче мати багатство, не повинен обтяжувати себе купою дітей.

А бідолашна жінка сумно відповідала, що він має рацію; та що ніколи вони й не сподівалися забагатіти. Муано знав, що ніколи з нього не буде міністра; отже, від того ні тепло, ні холодно, чи буде більше, чи менше дітей на руках; навіть трохи легше, як їх багато, бо діти доростають своїх літ і беруться до роботи.

Бошен мовчки поволі походжав. Відчувалася ніяковість, дедалі гірша, і Констанс поспішила її перебити.

— Що ж, нарешті, я можу для вас зробити, моя мила?

— Боже ж мій, мадам, мені ніяково!... Муано з цим не наважився звернутися до мосьє Бошена. А я споді-

валася побачити вас на самоті і просити вас обстати за нами... Отож ми були б вам дуже вдячні, якби згодилися прийняти нашого Вікторчика на завод.

— Та йому ж тільки п'ятнадцять років?—зауважив Бошен.—Почекайте, доки йому виповниться шістнадцять. У законі так стоїть.

— Та воно так. Але, мабуть, можна трошки схибити. Це нам була б така допомога.

— Ні, це неможливо.

Великі сльози забриніли на очах Муанихи. І Мат'є, що слухав її з гарячим співчуттям, збентежився. Ох, це нещасне робоче м'ясо, що приходить продаватися ще недозріле для роботи! Робітник, примушений від голоду обдурювати закон, що має його самого захищати!

Коли Муанова жінка пішла у страшній безнадії, лікар заговорив про дитячу та жіночу працю. Від перших же пологів жінка повинна покинути працю на заводі: вагітність, годівля дитини груддю прив'язують жінку до свого дому, бо інакше велика небезпека загрожує їй і дитині.

А дитина від надсильної праці хоріє на недокрів'я, часто калічиться, вже не згадуючи того, що, коли наймають дітей на фабрики за дешеву ціну, то зменшують попит на працю й несправедливо понижують заробітну платню. Тоді Бутан повернувся до плодючости злидарів, до численности дітей у бідніших клас, що їм уже нема чого втрачати і нема на що сподіватися. Правда ж, що найогидніша з форм плодючости та, що невпинно збільшує число злидарів та бунтівників?

— Я вас добре розумію,—сказав йому нарешті без гніву Бошен,—раптом припиняючи свою прогулянку.—Ви хочете довести мене до суперечки з самим собою, почути від мене визнання, що я приймаю сімох дітей Муано, що вони мені потрібні, тим часом як я сам, своєю твердою постановою лишитися при одному синові, обмежую сім'ю, щоб не обмежувати багатства? Мовляв, Франція — країна єдиних синів, як тепер кажуть, правда?.. Ну добре! Так, це правда. Але, мій

милий, це справа така складна, і я, по суті, маю таку велику рацію!

Бошеніві таки хотілося довести, що він правий, і він знову бив себе у груди, гукаючи, що він ліберал, демократ, готовий співчувати всякому справжньому поступові. Він охоче визнавав, що діти потрібні, бо армії потрібні салдати, а заводіві робітники. Проте, він твердив також, що вищі класи повинні бути обачні. Він міркував, як багач та консерватор, що хоче зберегти й збільшити своє багатство.

І Мат'є нарешті зрозумів жорстоку істину: капітал мусить створювати оте злиденне м'ясо, він повинен навіть спонукати вбогі маси до плодючості, щоб цим забезпечити свою продукцію. Такий є закон, щоб дітей було якнайбільше, аби робітництву платити якнайдешевше. Зрозуміло, що така спекуляція на зниження заробітку позбавляє працю її гідності, працю мають за найгірше лихо, а вона ж є найдорогоцінніше з благ. Ось де гнила болячка. В країні політичної рівності та економічної нерівності капіталістичний лад, погано розподілене багатство призводить до безнадії, спонукає до надмірної плодючості і тим сприяє дедалі несправедливішому розподілові багатства: по один бік — багаті, що обмежуються єдиним сином, накопичують у себе чимраз більший капітал, що так і залишається неподроблений, по другий бік — біднота, що через свою плодючість втрачає навіть ту мізерію, що має у своїх руках. Коли праця здобуде належну шану, коли багатство буде розподілене справедливо, зараз же й тут запанує рівновага. Інакше бо повстане революція, дедалі голосніш чути її гуркіт та трескіт, вона струшує старим суспільством і його підгниле рештовання обвалюється.

Та переможний Бошен виявляв свій широкий світогляд, визнавав, що зменшення людности набуває загрозливого характеру, але причин цього шукав в алькоголізмі, мілітаризмі, смертності немовлят — та ще чимало в чому. Потім він призначив ліки від цього, — зменшення податків, всякі фінансові заходи, що в них він сам не вірив, волю залишати у спадщину своє майно

кому хоч, перегляд законів про шлюб, запровадивши пункт про дозвіл шукати батька дитини.

Нарешті Бутан його перервав:

— Все це ні до чого. Тут треба змінити громадські звичаї, моральні поняття, поняття краси. Якщо Франція зменшує свою людність, то це тому, що вона того хоче. Просто треба, щоб вона того не хотіла. Та яка це праця — переробити наново світ!

Мат'є сміючись скрикнув:

— Овва! Ми його переробимо! Я вже до того добре взявся!

Констанс засміялася досить неохоче і нарешті відповіла на його запитання, кажучи, що вона дуже рада була б їх одвідати, та боїться, що не зможе приділити цілий день у неділю на подорож до Жанвілю. Бутан виходячи легенько поплескав Морісову щічку. Хлопчик був заснув під шум розмови, а тепер знову розплющив свої важкі повіки. І Бошен востаннє пожартував:

— Ну, ти чув, Морісе, це вже вирішено... неня взавтра йде на базар капусту купувати і ти матимеш маленьку сестричку.

Та хлопчик заплакав, кричучи:

— Ні, ні, я не хочу!

Не зважаючи на ввесь свій холод добре вихованої та суворо-моральної пані, Констанс ухопила його в палкі обійми й поцілувала в голівку:

— Ні, ні, моє любе! Ти ж бачиш, що тато жартує... Ніколи, ніколи, присягаюся тобі!

Бошен проводжав лікаря. Він усе жартував, життєрадісний, задоволений з себе і з інших, певний, що житиме задля своїх розривок і задля своїх інтересів.

— До побачення, докторе! Не сердьтеся. І до речі, скажіть: адже якби з'явилась охота, то завсіди є час мати ще одну дитину?

— Незавсіди, — відповів виходячи Бутан.

Слово просте та гостре впало, наче вдар сокири. І мати, що тримала сина на колінах, спустила його, наказуючи йти гратися.

За годину після того, Мат'є, що затримавсь в майстернях на кілька хвилин після полудня, повертався до контори по Моранжа, що йому він це обіцяв. Йому спало на думку скоротити дорогу, пройшовши через жіночу майстерню. І там, в уже порожній великій кімнаті, відлюдній та мовчазній, він натрапив на таку несподівану сцену, що аж нестямивсь. Норіна під якоюсь приклучкою залишилась остання у майстерні. Вона мліла, закинувши голову, з вогкими очима, а Бошен, палко стискаючи її в обіймах, припав устами до її вуст. Це був зголоднілий самець, чоловік, що контрабандою завдовольняв свої потреби в іншому місці. Вони щось шепотіли, мабуть призначаючи побачення. Помітивши Мат'є, обое остовпіли. А він утік, дуже незадоволений, що довідався про цю таємницю.

II.

Старший бухгалтер Моранж, чоловік на тридцять вісім років, сивуватий, з лисиною, пишався своєю чудовою, чорною, широкою бородою. Круглі та ясні очі, рівний ніс, трохи великі, гарного малюнку вуста збудили йому замолоду репутацію гарного хлопця. Він дуже за себе дбав, завсіди носив циліндер з коректним виглядом службовця на значній посаді.

— Ви ще не бачили мого нового приміщення?—казав він Мат'є, забираючи його з собою. — О, дуже гарне! Ну, побачите. Спальня для нас, кімната для Рен. І два кроки від заводу. Я йду рівно чотири хвилини.

Моранж був син маленького службовця торговельної фірми, що помер на своїм стільці, відслуживши сорок років у конторі. Моранж узяв і жінку собі до пари, також дочку службовця, Валері Дюшмен, що її батько з матір'ю мали необачність народити чотирьох дочок. Це спричинилося до нещастя їхньої сім'ї, справжнього пекла, ганебного убозтва, що з ним ховалися від очей людських. Старшій, Валері, гарній амбітній дівчині пощастило віддатися без посагу за доброго хлопця, чесного та працьовитого. Відтоді вона мріяла про вищий соціальний ступінь, мріяла вибитися з оточення дрібних урядовців, яке було їй про-

сто осоружне, і виховати свого сина на адвоката або лікаря. Та на превеликий жаль, ця сподівана дитина народилася дочкою, а не хлопцем. І Валері жахнулася, вона вже уявляла собі, як вона залишиться з чотирма дочками на руках, точнісінько як її мати. Отже, її мрії змінилися. Вона рішила обмежитися своєю маленькою Рен і спонукати чоловіка добиватися вищої посади, дати за дочкою добрий посаг і через зятя, разом з молодим подружжям увійти у ті вищі сфери, що їхні свята та розривки роздмухували її бажання. Моранж, середня людина, слабкої та ніжної вдачі, її обожував. Він нарешті набрався від неї шанобства і разом з нею плекав мрії про пишноту. Ото вже вісім років він працював на Бошеновім заводі, а заробляв тільки п'ять тисяч франків. Це призводило до розпуки їх обох, бо видко, залишаючись на цій посаді, годі було сподіватися досягнути багатства.

— Бачите? — сказав Моранж, пройшовши зо триста метрів Гренельським бульваром, — ось той новий будинок, там на розі цієї вулиці. Правда, він має величний вигляд?

Мат'є побачив нову будівлю сучасного стилю, з балконами та різьб'яними оздобами, що справляла дивне вражіння серед бідних маленьких будиночків цього кварталу.

— Та це палац! — скрикнув він, щоб зробити приємність Моранжеві, і бухгалтерові це дуже було приємно.

— Мій милий, ви побачите сходи!.. знаєте, це на п'ятому поверсі. Проте, як такі пишні та зручні сходи, то непомітно здіймаєшся!

Він запровадив свого гостя до сіней, неначе до храму.

Стіни були потиньковані під мармур, на приступках лежав килим, а у вікнах були різнокольорові шибки. Потім на п'ятому поверсі, відчиняючи двері своїм ключом, Моранж повторив з таким самим захватом:

— Ви побачите, ви побачите.

Та Валері і Рен, мабуть, уже на них чекали. Вони вибігли назустріч. Тридцятидвохлітня Валері була

чарівна і здавалася ще дуже молода: чорнявочка, з веселим, кругленьким личком, оточеним пишним волоссям, трошки повногруда, але з чудовими плечима, що з них Моранж завсіди пишавсь, коли вона бувала декольтована. Рен уже виповнилося дванадцять років. Це була викапана мати, таке саме веселе, трошки довгастеньке, личко, з таким самим пишним чорним волоссям.

— Ой, як це мило з вашого боку, що ви прийняли наші запросини! — весело сказала Валері, стискаючи обома руками руку Мат'є. — І яка шкода, що мадам Фроман не могла прийти з вами!.. Рен, візьми у мос'є Фромана капелюха.

І зараз же додала:

— Бачите, передпокій дуже ясний... Та слухайте, доки варять яйця на сніданок, хочете оглянути приміщення? Це недовго. Принаймні ви знатимете, де снідаєте.

Це було сказано так мило, та й Моранж сміявся таким добрим сміхом, що Мат'є охоче скорився цьому невинному виявленню пихи.

Насамперед, там була вітальня, кімната на розі будинку з ясно-сірими шпалерами у золоті квіти, мебльована в стилі Люї XIV білими лякованими меблями базарного виробництва; серед них важкою чорною плямою виступало палісандрове піаніно. Тоді кімната Рен, ясноблакитна, з меблями полірованої американської сосни, справжня дівоча кімната. Малесенька спальня подружжя була на протилежнім кінці приміщення і відділялася від вітальні їдальнею. Ця кімнатка, прикрашена жовтими заслонами, була заставлена ліжком, дзеркальною шафою та туалетом з туї. Нарешті, клясичний старий дуб панував у їдальні, щиро визолочена люстра сяяла над білим убрусом столу, як блискавиця.

— Та це досконало! — повторював Мат'є задля годиться.

— Та це чудово.

Батько, мати й дочка у захваті водили гостя всюди, все йому показували, казали помацати кожну

річ. Фромана найбільше вражало, що він наче вже десь бачив усе це, знав цю обстанову вітальні, усі прикраси кімнат були розставлені так, що нагадували йому щось знайоме. Згодом він пригадав собі: Моранжі, звісно, несвідомо намагалися копіювати Бошенів: вони глибоко захоплювалися подружжям Бошенів і потайки заздріли їм. Завсіди мавши грошей в обріз, Моранжі спромоглися тільки на дешеву пишноту; та, проте, вони пишалися з цих розкошів. Їм здавалося, що вони наблизилися до вищих клас, копіюючи їх.

— Нарешті, — мовив Моранж, відчиняючи скляні двері з їдальні, — ще є ось що.

Балкон тягнувся вздовж усього приміщення. З цієї височини справді був чудовий краєвид у далечінь, на Сену і на узгір'я Пассі, що їх видко було поверх дахів. Це був той самий краєвид, що ним милувалися з особняка Бошенів, та тут він був ширший. Отже Валері ще зауважила:

— Правда, це велично, це куди краще проти чотирьох дерев, що їх видко з набережної?

Служниця подала варені яйця й усі сіли до столу. Тимчасом Моранж, тріумфуючи пояснював, що все це коштує шістсот франків готівочкою. Це задурничку! Та проте, ця сума досить обтяжила їхній бюджет. Матьє нарешті зрозумів, що його запрошено, щоб показати йому нове приміщення. Але він добродушно посміхався, бо ці добрі люди такі щасливі були з того, що могли показатися перед ним. Він сам не мав ніяких шанобливих намірів, аж ні трошки не заздрів пишноті в інших, задоволений своїм простим життям з Мар'яною та дітьми. Він тільки дивувався з цієї сім'ї, що так себе мучила, аби забагатіти, або хоч удати багатих. Він поглядав на них здивовано, посміхаючись трохи сумною посмішкою.

На Валері було гарне вбрання, легенького фуляру в жовті квіточки, а її дочка Рен, яку вона любила гарно вдягнути, була в синій полотняній сукні. І сніданок також був надто пишний: після яєць камбала, тоді котлети, тоді ще шпараги. Зараз же розмова перейшла на Жанвіль.

— Отже ваші діти всі здорові? О, це такі гарні діточки!.. І добре вам на селі? Це смішно, але я, здається, знудилася б, надто вже мало розривок... Зрозуміло, ми будемо дуже раді побувати у вас, коли мадам Фроман така добра, що нас запрошує.

Та розмова фатально зараз же перейшла на Бошенів. Це у Моранжів було за звичай, вони ввесь час були в стані захоплення та потайної критики Бошенів. Валері дуже пишалася, що відвідує суботи Констанс, і вже двічі була запрошена до Бошенів на обід. Цієї зими вона сама також призначила свій приймальний день — четвер, і давала інтимні вечірки, витрачаючись на тістечка. Вона з глибокою пошаною говорила також про мадам Сеген дю-Ордель, про її пишний будинок на алеї д'Антен. Констанс була така мила, що дістала їй запросини на бал до дю-Горделів. А ще більше Валері пишалася з приязни, що мала до неї Серафіна, Бошєнова сестра, яку мадам Моранж називала не інакше, тільки пані баронеса де-Ловіч.

— Вона один раз була на моїм четвергу, вона така добра та весела! Ви перше її знали, правда? Після її шлюбу, коли вона помирилася з братом, після того сумного розбрату за гроші... О, вона не дуже то прихильна до мадам Бошен!

І Валері знову повернулася до Бошенів, казала, що маленький Моріс, дарма що гладкий, поганого здоров'я, і це загрожує його батькам великим нещастям, вони можуть раптом втратити єдиного сина. Вони роблять помилку, що не хочуть йому дати маленького братика. Проте, Валері робила вигляд, наче Констанс звіряється їй з своїми таємницями. Валері знала, що тут жінка упертіша проти чоловіка, і, підморгуючи оком на Рєн, що слухняно втопила очі у тарілку, Валері нарешті розповіла, що в неї є подруга, яка не хоче мати дітей, а її чоловік хоче: отже, ця подруга огинається.

— Та мені здається,— сказав сміючись Матьє,— що ви також огинаєтеся.

— О,— закричав Моранж,— як ви можете порівнювати нас, голоту, до подружжя Бошенів, таких багатіїв!

Якби вони мені віддали все своє багатство, своє становище, я б згодився мати цілу купу дітей.

Валері здригнулася, кажучи:

— Та, чого доброго, ще одна дочка знайшлася б! Дякую! О, якби ми були певні, що хлопчик, то може і спокусилися б. Але я надто боюся, я певна, що в мене, як у моєї матері, могло б бути чотири дочки. Ви собі не уявляєте, це просто жах!

Вона заплющила очі й уявила собі жахливу сім'ю з чотирма дівчатами-підлітками, заляканими, зголоднілими, що місяцями чекають черевиків, убрання, капелюшків, і презрівають в жаху, що не знайдуть собі чоловіків. Дочкам треба давати посаг!

— Ні, ні! — додала вона розважливо. — Ми надто обачні, щоб погіршувати наше становище. Коли треба дбати про кар'єру, то просто гріх обтяжуватися дітьми. Я й не криюся з тим, що шанолюбна за свого чоловіка. Я переконана, що як він мене послухає, то дійде високої посади: і мене жахає думка про купу дочок, що каменем висіли на шиї мого батька... А тепер я сподіваюся, що нам пощастить дати Рен добрий посаг, коли ми сами забагатіємо.

Зворушений Моранж стиснув жінчину руку і поцілував її. Вона була його волею, вона передала слабодухому й доброму чоловікові своє шанолюбство. А він за це ще дужче покохав її.

— Чуєте, мій милий Фромане, що то в мене за добра жінка! У неї є й розум, і серце.

І доки Валері говорила, викладаючи голосно свої мрії про багатство, гарне приміщення, приймальні дні, надто про два місяці, що їх вона перебуватиме над морем, як це роблять Бошени, Матьє дивився на неї й думав. Це була геть інша справа, ніж у Муано, той бо добре знав, що з нього ніколи не буде міністра. Мабуть Моранж мріяв, що жінка колись таки зробить з нього міністра. В демократичній державі кожний маленький буржуа може й хоче піднятися, панує скажене змагання, усі жорстоко відпихають одне одного, щоб швидше звільнився дальший ступінь для власної кар'єри. Цей загальний потяг, наче вияв закону капіляр-

ності, можливий тільки в країні політичної рівності, й нерівності економічної, бо кожен має однакове право на багатство і треба тільки здобути перемогу в боротьбі жахливих егоїзмів, за принаду є виставлені для всіх на показ насолоди, куплені багатством, бажані для всіх. Народ може жити щасливо за демократичної конституції тільки тоді, коли його звичаї прості й становище всіх мало не однакове. Інакше вільні професії будуть переповнені людьми, державні й громадські посади братимуть з бою, а ручна праця лишиться занедбана. Усі мучитимуться ненаситимою спрагою дедалі більшого багатства й розкошів, скажено гнатимуться за грішми та владою, бо їх до того спонукатиме несити жадоба до насолоди. І, як казала Валері, незручно обтяжувати себе дітьми, треба мати вільні руки у цій бійці, щоб зручніш було давати стусани під боки своїм суперникам.

Матьє думав про закон мімікрії (вдавання), адже через нього ті, кому не пощастило, ще біднішають, наслідуючи владарів цього світу. Який одчай під цією зовнішньою, удаваною пишнотою, такою дорогою, хоч вона й фалшива! Зростають незліченні фіктивні потреби, вони перекручують виробництво, не дають продукувати речей справді потрібних. Вже не досить сказати, що хліба бракує, щоб довести убожество мас. Люди вважають за найгірше, коли немає розкошів, яких вони не можуть зректись, хоч, може й немає убожства, небезпеки померти з голоду.

Моранж став дуже експансивний від такого розкішного сніданку; і за десертом, коли служниця вийшла, поглядаючи на жінку, він підморгнув їй оком на гостя:

— Слухай, це певний приятель, йому можна сказати.

І, коли Валері посміхаючись кивнула голівкою, він сказав:

— Ну, гаразд! Отож, мій друже дорогий, можливо, що я незабаром покину завод. О, це ще не вирішене, але я міркую... так, я міркую, вже кілька місяців; бо нарешті одержувати п'ять тисяч франків після восьми років праці й не знати, чи буде колись більше,— це отруює існування.

— Це жахливо,—перервала його молодиця,—просто хоч головою натовчи!

— За таких обставин, дорогий друже, треба шукати щастя деінде. Правда? Пам'ятаєте ви Мішо, хлопця, що був на заводі у мене за помічника, шість років тому? Проте, хлопець розумний... ото вже шість років, відколи він покинув наш завод і став на роботу до компанії Національного Кредиту, і знаєте, що він одержує тепер? Дванадцять тисяч франків, чуєте, дванадцять тисяч франків!

Ця цифра пролунала, мов звук сурми. Уся сім'я в екстазі широко розплющила очі. Навіть дівчинка зашарілася.

— Ото лиш у березні я випадково зустрівся з Мішо, він мені усе це розповів і дуже люб'язно поводився. Він обіцяв узяти й мене туди, щоб я також міг висунутися. Та проте, тут є певний ризик, він мені сказав, що я на початку матиму тільки три тисячі шістсот франків щорічно, але що згодом плата може бути дуже висока... Три тисячі шістсот! Як його жити тимчасом на три тисячі шістсот, а надто тепер, коли ми обтяжені таким дорогим приміщенням?

Валері поривчасто відповіла:

— Хто не ризикує, той нічого не має... Я це йому раз-у-раз повторюю. Зрозуміло, я сама за обережність, ніколи б я його не спонукала наробити якихось дурниць, що могли б зіпсувати йому майбутнє, та не можна ж йому заснидіти на цій посаді, що зовсім не гідна його.

— Значить ви наважилися? — запитав Матьє.

— Боже мій! — відповів Моранж, — моя дружина підрахувала і ми наважилися, якщо не станеться чогось несподіваного. Та проте, у Національному Кредиті немає вільної посади, звільниться тільки в жовтні... Але, друже мій, нікому того не кажіть, бо нам би не хотілося саме тепер сваритися з Бошенами.

Він подивився на свій годинник, бо, як звичайний добрий службовець, він був дуже пунктуальний, тим то не хотів спізнитися до контори. Почали підганяти служницю, щоб швидше давала каву, пили її гарячу,

коли несподівані відвідини збурили цілу сім'ю і навіть бухгалтер забув усе на світі.

— О! — закричала Валері, швидко підводячись, червона від гордощів, — баронеса Ловіч!

Серафіна, що її вже виповнилося двадцять дев'ять років, була відома на весь Париж, руда, висока красуня, елегантна, з преппишним бюстом. Її червоні вуста сміялися переможним сміхом, а у великих чорних очах із золотими іскорками палало негасиме полум'я жаги.

— Друзі мої, не турбуйтеся, благаю вас. Ваша служниця хотіла мене запровадити до вітальні, але я не далася. Я воліла зайти сюди, бо трохи поспішаю... Я прийшла по вашу чудову Рен, щоб взяти її до цирку на ранішню виставу.

Це спричинилося до нового вибуху за хвилину. Дівчинка остовпіла з радощів, а тимчасом захоплена мати розсипалася:

— О, баронесо, ви надто добрі, ви розбещуєте нашу маленьку... вона невдягнена й вам доведеться трохи зачекати... Ходім, іди швидше, я тобі допоможу. Десять хвилин, чуєте, тільки десять хвилин!

Залишившись на самоті з двома чоловіками, Серафіна, що трохи була здивувалася, помітивши Мат'є, весело підійшла до нього і стиснула йому руку, як давньому приятелеві.

— Ну, як ся маєте?

— Дуже добре.

І коли баронеса сіла біля нього, він незадоволено відсунув свій стілець, наче сердитий на цю зустріч.

Колись, незабаром після того, як став на Бошенів завод, Мат'є був близький із Серафіною. Ця розбещена психопатка шукала тільки насолоди, в неї не було а ні сумління, а ні моральности. Зухвала й сильна, вона жила тільки для похоті. Вона виросла серед невпинної роботи заводу, у батька — героя праці, разом з Олександром, братом своїм, жорстоким егоїстом, а пізніш із Мар'яною, своєю кузиною, доброю істотою повною здорової радості та ясного розуму. Вже замолоду в Серафіни прокинулася паскудна цікавість. Розповідали, що коли їй було п'ятнадцять років, вона

на якійсь вечірці віддалася незнайомому. Потім сталася надзвичайна історія її шлюбу з бароном Ловічем, коли вона втекла з цим шахраєм, гарним, як архангол. Згодом у неї народилася мертва дитина; казали, що це був аборт. Ревниво хапаючись за радощі, жадна, як скнара, вона, одержавши спадщину від батька, зараз же посварилась з чоловіком і вигнала його від себе. Він поїхав до Берліну, і там, у якомусь кодлі, його вбили. Відтоді Серафіна щаслива, що спекалася його, несамовито втішалася вільним життям молодої вдовиці. Вона брала участь у всіх розривках, у всіх святах; пошепки розповідали історії про її примхи на одну ніч, про нахабну зухвалість, з якою вона зараз же брала чоловіка, щойно він їй сподобався, про її смак до вільного кохання, що ним вона захоплювалася аж до божевілля. А проте, вона додержувалася зовнішньої пристойності, не брала собі офіційного коханця, і тому це була всюди бажана гостя, дуже багата, дуже гарна, дуже кохана.

— Ви, здається, подалися на село? — запитала вона, знову звертаючись до Матьє.

— Так, уже майже місяць тому.

— Мені про все Констанс розповідала. Якось я її зустріла на візиті у мадам Сеген. Знаєте, ми тепер дуже добрі між собою, відколи я даю братові корисні поради.

Серафінина невістка Констанс ненавиділа її, і вдовиця охоче жартувала на цю тему з властивою їй зухвалістю, з якою вона сміялася з усього чисто.

— Уявіть собі, там говорили про доктора Года, відомого хірурга, що радикально позбавляє жінок можливості мати дітей. Я думала, що Констанс спитає його адресу. Та вона не насмілилася.

Моранж перервав її:

— Лікар Год! атож, одна подруга моєї дружини за нього розповідала. Здається, він робить надзвичайні операції, просто чудеса. Спокійнісінько відчиняє живіт, наче шафу; тоді зашиває його й жінка здоровісінька. Це чудово.

Бухгальтер розповів ще про інші подробиці, про клініку у шпиталі Марбеф, де доктор Год був за

старшого лікаря. До цієї клініки бігали з моди, наче до театру, щоб побачити чародійні операції Года. Цей модний лікар не нехтував грішми; навпаки, він енергійно вимагав їх від своїх багатих клієнток. Та разом з тим він любив і славу, тому дуже пишався з успіхів небезпечних спроб, що їх він наважувався робити над жінками з бідноти у своїй клініці. В газетах раз-у-раз писалося про його операції. Він безцеремонно оголошував ймення оперованих жінок, бо знав, що це захооче модних красунь звертатися до нього. Взагалі цей веселий песиміст вихолощував жінок, як кролів вихолощують; і при цьому він не знав ніяких докорів сумління, навіть ніякісінького морального вагання: адже що менше нещасних, то краще!

Коли Серафіна побачила огиду Мат'є, вона реготалася, показуючи білі, як у вовчиці, зуби, між червоними вустами.

— Що, друже? Це аж ніяк неподібне до вашого доктора Бутана, що від усіх хороб пропонує своїм клієнткам єдині ліки — народити дитину. Дивує мене, що Констанс взяла собі на постійного лікаря цього вахлака, вона ж щоранку мацає свій живіт, бо боїться, чи не завагітніла... — А втім, вона має рацію. Фе! бруд, жах!

Завдоволений Моранж реготався разом з нею, хотівши показати їй, що поділяє всі її думки. Та Валері щось довго не приводила Рен, бухгалтер нетерпеливився, турбувався, що його дружина примушує баронесу чекати. І він попросив дозволу піти глянути, гадаючи, що зможе чимось допомогти при вдяганні малої.

Залишившись на самоті з Мат'є, Серафіна втопила в нього свої великі полум'яні очі з золотими іскорками. Вона вже більше не реготалася, її зухвале обличчя засвітилося наче іронічною жагою у червонястих відблисках рудого волосся. Запанувала досить довга мовчанка, наче Серафіні хотілося збаламутити Мат'є та підкорити його.

— Що моя кузиночка Мар'яна при добрім здоров'ї?

— Дуже добрім.

— А дитинчата ростуть?

— Ростуть.

— Отже ви, як солідний батько своєї родини, щасливі у своїй лісовій норі?

— Цілком щасливий.

Вона знову мовчки дивилася на нього, ще спокусливіша та променистіша, повна чародійної принади, що світилася в її очах, отруюючи серця. І, нарешті, по волі промовила:

— Отже, усьому край між нами?

Він тільки хитнув головою на знак того, що всьому край. Це вже була стара історія. Йому тоді виповнилося дев'ятнадцять років, він щойно став на роботу до Бошенового заводу, коли Серафіна, двадцятидволітня молодиця, раптом віддалася йому одного вечора, коли нікого не було вдома. Він був молодший від неї на три роки і не міг боротися проти того голосу крові, що його чоловік не може опанувати. Згодом, за кілька місяців після того, напередодні шлюбу з Мар'яною, він формально пірвав цей зв'язок.

— Край, край, так таки всьому край? — задирчасто сміючись, допитувалася Серафіна.

Вона й справді була чарівна чарами непереможного бажання. Ніколи ще Мат'є не бачив її такою гарною, охопленою потребою негайного оволодіння. Вона пропонувала себе гордо, по-королівському, тут не було сорому, не було нічого низького. Вільна жінка сміливо пропонувала гру, певна, що дасть стільки саме насолоди, скільки й одержить. На її думку, тільки для цього і варт було жити. І поганого тут було тільки диявільська охота спокусити, недобра думка відбити чоловіка в іншої жінки, в отієї дурної родички, що напевне плакатиме з такої причини.

Коли Мат'є не відповів на це навіть рухом, вона аж ніяк не розсердилася, втопивши в нього очі з виглядом непереможної коханки.

— Я вже волю це. Не відповідайте, не кажіть, що всьому край... Зо мною, милий мій, ніколи краю немає. І це буде, коли ви схочете, чуєте? Сьогодні ввечері, завтра, в той день, коли вам забагнеться постукати до моїх дверей... Досить того, що мені захотілося,

ваша відмова аж ніяк мене не гнівить. Ви ж знаєте мою адресу? Я на вас чекаю.

Обличчя Мат'є спалахнуло вогнем, він заплющив очі, щоб не бачити Серафіни, що нахилилася до нього, полум'яна та запашна.

І в темряві заплющених повік він побачив кімнату, де вона жила, куди він колись заходив з Мар'яною. Серафіна займала весь нижній поверх власного, дуже прибуткового, будинку на розі Марініянської вулиці. У неї там були крім парадних, ще окремі двері, до кімнат, застелених м'якими килимами й обвішаних важкими заслонами, що приглушували весь шум. В неї служили тільки жінки, що мовчки впускали відвідувачів, а потім зникали, як привиди. Молода пара застала Серафіну в маленькій вітальні без вікон, глухій та мовчазній, наче могила. Серед білого дня у двох канделябрах горіли десять свічок. Мат'є відчув і тепер, через багато років, той пронизливий гарячий аромат, що тоді охопив його тьмяною млістю.

— Я тебе чекаю, — повторила вона зідхаючи, майже притуляючись вустами до його вуст.

А коли він відсахнувся, здригнувшись усім тілом, з прикрістю, що доводиться відігравати кумедну роль чоловіка, який відмовляється від принадної жінки, Серафіна подумала, що він знову хоче відмовитися. Вона швидко поклала йому на вуста свою довгасту ручку в рукавичці.

— Мовчи, вони йдуть. І знаєш, мені непотрібний Год! Отже дітей не буде.

Моранжі нарешті привели Рен. Мати її зачесала. Дівчинка справді була чарівна в рожевій сукні з легенького шовку, прикрашеній білим мереживом, у великій капелюшку з того ж рожевого шовку. Веселе, кругленьке личко, оточене пишним чорним волоссям, гизирало, як ніжна квіточка.

— Чистий амур! — скрикнула Серафіна, щоб зробити приємність батькам. — Знаєте, та її ж у мене вкрадуть.

Тоді їй спало на думку, палко цілуючи Рен, вдати почуття жінки, яка журиться, що немає дітей.

— О, як мені тоскно, коли я побачу отаке золото. Якби знати напевне, що боженько дасть таке гарнеське, то зараз би наважилася... Тим гірше! Я її вкраду, я вже вам її не поверну!

Моранжі у захваті реготалися, а Мат'є, що добре знав Серафіну, здивовано слухав таке. Скільки разів протягом їхнього короткого та палкого зв'язку молодиця говорила йому із скаженою ненавистю про тих паскудних дітей, що сама думка їх мати вже сполохує кохання. Ця вічна загроза каламутить і псує насолоду, за годину радості доводиться платити довгим стражданням, безконечним клопотом. Діти крадуть у насолоди місяці, роки. Вже не згадуючи того, що самим народженням вони знекрашують жінку, вона марніє, старіє, аж чоловіків нудить від неї. Дурна природа, що у відплату за кохання вимагає материнства!

Після єдиної вагітності, що Серафіна щасливо перервала аборт, у неї залишилася така огида, що вдовиця й досі здрігалася. З неї була тільки палка коханка, готова на злочин, щоб спекатися дитини, вона бо мала дітей за погань. Тільки страх завагітніти гамував її невтомну сексуальну цікавість та потребу в нових насолодах.

Вона тішилася, відчуваючи на собі здивовані погляди Мат'є, і навіть із зрадливою іронією промовила до нього:

— Правда, друже, я ж вам щойно розповідала, як я потішаюся, чим можу, у своїм удовецтві, засуджена вік звікувати без дитини?

І він знов одчув, як йому обличчя спалахнуло тим самим вогнем, бо добре зрозумів, що вона хотіла сказати, зрозумів її обіцянку розпусної, неплідної насолоди. Ох, мати змогу віддаватися безупинно, без міркувань, коли хоч, для самої тільки насолоди! І на якусь хвилину у неї самої обличчя посумнішало й зайнялося вогнем, наче в грішниці, що її палять у вогні. Бо вона була втіленням жорстокої мученицької жаги, що відмовляється створювати життя, і що завсідни призводить до гіркої муки.

Рен дивилася на неї в захваті вже кокетливої маленької жінки, сп'янілої від улесливих слів гарної пані. Вона вся тремтіла від задоволеного самолюбства і кинулася обіймати Серафіну.

— О, мадам, як я вас люблю!

Моранжі випровадили аж на сходи баронесу Ловіч, що взяла з собою Рен. Вони не знаходили досить палких висловів для своєї вдячності, не могли висловити, які вони щасливі з тієї пишноти, що завдяки баронесі немов оточила їхню дитину. Коли вже двері зачинилися, Валері побігла на балькон, гукаючи:

— Ходімо дивитися, як вони поїдуть!

Моранж уже забув, що треба йти до контори. Він сперся на поручні біля дружини і кликав Мат'є, казав йому нахилитися, щоб краще бачити. Внизу стояла карета, запряжена чудовими кіньми з препишним фурманом, що нерухомо сидів на козлах. Це остаточно захопило подружжя. І коли Серафіна посадила дівчинку коло себе, вони голосно зареготалися:

— Яка ж вона гарна! Яка вона щаслива!

На цю хвилину Рен, видко, відчула, що на неї дивляться. Вона підвела голову і, посміхаючись, кивнула батькам. Серафіна зробила так само в той час, коли карета рушила, завертаючи за ріг вулиці. Це спричинилося до останнього вибуху захвату.

— Гляньте, гляньте ж на неї! — промовляла Валері. — Вона така чиста! На дванадцять років вона ще невинна, як немовля у колиці. Чуєте, я її нікому не до ручаю... А що? Хіба не можна сказати, що це маленька герцогіня, що вона зроду-віку звикла до власної карети?

Моранж знову почав розповідати за свої мрії про багатство.

— Та я сподіваюся, що коли ми її віддамо, у неї таки буде карета... Дай мені тільки перейти до Національного Кредиту і я здійснию все, що ти схочеш.

А тоді звернувся до Мат'є:

— Бачите, голубе, хіба ж не гріх було б нам нав'язати собі на шию ще другу дитину? Нас уже трійко, і то як важко заробити на всіх... Ну, треба тільки

трошки пильнуватися, обіймаючись. Це ж нам не завадить кохатися, правда, Валері?

III.

Мат'є хотів раніш піти з роботи, бо обіцяв Мар'яні переговорити з хазяїном хати перше, ніж піти до ресторану. Отже після південної перерви він був такий зайнятий та заклопотаний, що майже не бачив Бошена. Це було для Фромана полегкістю, бо йому було ніяково, що він випадково довідався про Бошену таємницю і він думав, що господар також збентежений. Та Бошен мимохідь кинув йому кілька слів із таким виглядом, наче й забув, що могло його бентежити. Ще ніколи, здається, він не був такий активний, заклопотаний своїми справами, віддаючи весь свій розум, усі сили на збільшення багатства своєї фірми. Зникла ранкова втома, він томонів, голосно реготавсь, як чоловік, що не боїться роботи й що йому ведеться в житті.

О пів на шосту Мат'є, що звичайно працював до шостої години, пішов до Моранжа одержувати місячну плату. Йому заходило триста п'ятдесят франків. Та в січні він узяв авансом п'ятсот франків, отже повертав щомісяця по п'ятдесят франків, тим одержав тільки триста.

Він порахував п'ятнадцять золотих люїдорів і поклав їх у кишені з таким веселим виглядом, що бухгалтер аж запитав його, чого це він так зрадів.

— Та гроші, хай їм всячина, дуже до речі прийшлися! Я цього ранку залишив жінку з тридцятьма су.

Була вже сьома година, коли Мат'є підійшов до чудового особняка на алеї д'Антен, де жили Сегені дю-Орделі. Дід сучасного Сегена був простий хлібороб з Жанвілю. Батько взявся постачати на армію і згодом придбав чималий капітал. А цей Ордель, син скоробагатька, набрався глянцю й нічого не робив. Багатий, елегантний, член великопанських клубів, він кохавсь у конях, а вдавав, наче має смак до мистецтв та літератури. Він намагався вдати освічену, передову людину й тому захоплювався модними крайніми

напрямками. Задля пихи він оженився з дівчиною без посагу, дочкою старовинної аристократичної родини, Валентиною, останньою з роду Вожелядів, із зіпсованою кров'ю та маленьким мізком. Її мати, святобожна католичка, і дівчині прищепила велику релігійність, що дуже добре погоджувалася з жадою світських розривок. І сам Сеген, оженившись, також став дуже святобожний, задля годиться. Сеген-дід, хлібороб, мав десятеро дітей: батько, що постачав на армію, обмежився шістьма; а цей Сеген мав двох дітей—хлопчика та дівчинку—і заявляв рішуче, що на цьому край, додаючи, що це дуже поганий вчинок—пускати у світ нещасних, що вони зовсім не просять, щоб їх народжували.

Серед іншого майна у Сегенів був великий маєток недалеко від Жанвіля на п'ятсот гектарів, під лісом та випасами. Сеген-батько купив цей маєток, коли вже закінчив свої справи і набув величезні капітали. Його давнє бажання було повернутися переможцем до рідного села, відкіля він вийшов злидарем; і він заходився будувати князівський палац серед велетенського парку, коли його спіткала смерть. Сеген, що дістав у спадщину мало не увесь маєток, задовольнявся з того прибутку, що його давало полювання у цій місцевості. Він продавав по п'ятсот франків квитки на право полювати в цьому маєтку. Ці квитки мали назву акцій. Сегенові знайомі аж сперечалися за них і ця спекуляція давала йому добрі гроші. Крім гаїв земля там була не родюча, болота, рудки, піски, камінь. В околиці давно склалася думка, що цієї землі ніколи не можна обробити та довести до пуття. Тільки постачальник на армію вбачав у мріях романтичний парк, що ним він мав оточити свій королівський палац. Та ще він добився, що йому дозволили до прізвища Сеген додати титул дю-Ордель, запозичений у руїн башти Ордель, що була у цім маєтку.

Бошен був одним з мисливців-акціонерів. Це через нього Матьє Фроман зазнайомився з Сегеном і знайшов на узліссі старовинний мисливський будиночок, самотню хатину, таку затишну, що він просто

захопився нею, найняв її й оселився там з усією сім'єю. Валентина, що ставилася до Мар'яни з презирливою поблажливістю, як до бідної родички, поширила свою люб'язність аж до того, що приїхала до них на новоселицю, вона вдавала, немов захоплюється поетичністю цього місця і сміялася з себе, що вона, дідичка, не знає сама, що в неї є. А справді вона б тут і години не всиділа. Її чоловік відразу ввів її у кипуче життя літературного, артистичного, модного Парижу. Він волочився разом з нею по артистичних кабаре, ательє¹⁾, виставках, театрах та по інших розривках, словом, показував їй усі ті вогнища, де попеліють неміцні голови та серця. А сам він, пускаючи ману людям, просто вмирав від нудоти і добре почував себе тільки у стайні з кіньми, не зважаючи на свої претенсії розуміти літературу й новітню, безнадійну філософію, не зважаючи на свою колекцію творів передового мистецтва, незрозумілого звичайним буржуа, на свої меблі, статуйки, порцелянові та олів'яні, й навіть, на палітурки книжок, що з них він надто пишався. Він і дружину переробляв на свій лад, розкладав її навмисною екстравагантністю своїх поглядів, бруднив її панібратством з розпусною компанією, вбачаючи в цьому вишукану сміливість. Отже, доручена йому маленька святобожниця була вже на широкім шляху до того, щоб наробити не знати чого. Вона ще ходила до причастя, але вже звикла до гріха і щодня більше мріяла про зраду. Нарешті, це таки мало призвести до якоїсь катастрофи, бо Сеген до того ще й мав дурість часто brutally глузувати з жінки, аж нарешті став їй осоружний і вона мріяла про інше кохання, про пестоші ніжніші та солодші.

Заходячи до великого опрічного будинку, багато прикрашеного у стилі Відродження, з вісьмома великими вікнами у фасаді кожного поверху, Мат'є злегка посміхнувся. Йому спала чудна думка:

— Оце подружжя, мабуть, не чекає місячної плати на триста франків з тридцятьма су в кишені.

---

¹⁾ Ательє—майстерня якогось митця різб'яра, маляра і т. ін.

Стіни розкішно прикрашено бронзою та мармуром. Праворуч були дві парадні вітальні та їдальня, а ліворуч — більярдна зала, курильня та зимовий садок. У другому поверсі, саме проти широких сходів, був Сегенів кабінет, — велика кімната, на п'ять метрів заввишки, дванадцять завдовжки і вісім завширшки. Кабінет був у центрі будинку, апартаменти чоловіка були праворуч від нього, а жіничі та дитячі ліворуч. На третьому поверсі були цілком обмебльовані дві кватирі, призначені для дітей, коли вони доростуть.

Льокай, що вже бачив Мат'є Фромана, зараз же відпровадив його до кабінету й запросив почекати, бо пан одягаються. Якусь хвилину гість міг думати, що він сам один; і він оглядався навколо у великій кімнаті, милуючись з її, справді таки, прегарної обстанови. Вікна старовинного кольорового скла, запони з дорогої старовинної тканини, генуезького оксамиту, золотої та срібної парчі, великі дубові бібліотечні шафи сяяли рядами книжок у блискучих палітурках, на столах повно було всяких прикрас, золотих та срібних цяцьок, кришталю, бронзи, мармуру і серед них колекція модерних олів'яних статуйок. Всюди були східні килими, низенькі меблі для лінивого тіла, затишні куточки під високими листатими рослинами, де можна було вдвох заховатися від усього світу.

— Е-е, та це ви, мос'є Фроман! — несподівано промовив голос від стола з олів'яними цяцьками.

І високий молодий чоловік, років на 30, що досі був захований за параваном, наблизився, простягаючи руку.

— А, — сказав Мат'є після короткого вагання, — мос'є Шарль Сантер.

Він його бачив тільки вдруге, у цьому ж таки кабінеті. Шарль Сантер молодий, але вже відомий, улюблений письменник сальонів, мав гарне чоло, ніжні карі очі, надто червоні та пухкі уста, що їх він ховав у ретельно зачісаній, підстриженій в асирійському стилі бороді. Він був наче створений для жінок,

ніжно приятелював з ними, неначе вивчаючи їх, а справді з метою взяти від них усе, що тільки можна, для своєї втіхи або кар'єри. Казали, що спочатку він удавав перед жінкою дуже несміливого та лагідного, закоханого до нестями, аж доки вона йому не віддавалася. А тоді люто мучив та визискував її, доки міг мати від неї якусь користь. З принципу та з розрахунку Сантер рішив не женитися, воліючи влаштовуватися в чужих гніздах. Використовуючи в своїм інтересі великопанську розпусту, він і в літературі змальовував тільки кохання незаконне, елегантне та витончене, кохання неплідне, що ніколи не давало життя дитині. На перших початках він не мав ніяких ілюзій щодо своїх книжок, це просто було приємне та хлібне ремесло, що його він свідомо обрав собі. Але згодом, затуманений власними своїми успіхами, він з пихою увірував, наче з нього справжній письменник. І тепер він удавав великого митця у білій краватці, що змальовує передсмертну агонію світу, і проголошував найрозпачливіший песимізм, кінець плотському коханню, обопільне втримування, яке він підносив на ступінь релігії, на ступінь останнього щастя у зниканні.

— Сеген зараз прийде, — промовив Сантер з надзвичайною чемністю. — Мені спало на думку вкрасти їх разом з дружиною, щоб почастувати обідом у кабаре, а ввечері запросити їх на прем'єру до маленького театрику, де цього вечора не обійдеться без бійки.

Тоді тільки Мат'є помітив, що Сантер уже вдягнений у фрак. Вони погмоніли ще хвилинку. Сантер показав Фроманові нову олів'яну цяцьку, статуйку худої та тонкої молоденької жінки. Голова в неї була закрита розпущеним волоссям. Припускалося, що ця жінка ридає. Сантер казав, що це шедевр, втілення людського одчаю, загибель одинокої жінки, відірваної нарешті від чоловіка. Сантер був приятель дому Сегенів, і це він розвивав тут найдивніші погляди на літературу та мистецтво, що дедалі більше розхитували реальне життя цієї сім'ї.

Тимчасом зайшов Сеген Він був однакових літ із Сантером, вищий та тонший за нього, яснобілявий, з горбатим носом, сірими очима, тонкими вусами. Він носив тільки маленькі вусики. Сеген також був у фракці.

— Чуєте, мій милий,—мовив він поволі з удаваним шепелявленням.— Валентина вперлася, таки надягає нову сукню. Запасаймося терпцем, доведеться чекати добру годину.

Помітивши Мат'є, він вибачився з надмірною чемністю, афектуючи вигляд холодної гідності та презирливої вищости. І коли Фроман, що його Сеген назвав „мій наймиліший комірнику“, розповів йому про причину своєї візити, діру на даху своєї хати, куди затікало під час останніх дощів, він зараз же погодився щоб жанвільський бляхар її залатав. Але коли з нових пояснень зрозумів, що весь дах слід переробити, він раптом втратив свою розв'язність та величність і почав кричати, що не може він витратити на таку перебудову суму, більшу від мізерної річної плати на 600 франків.

— Залатати,—повторював він,—залатати й край! Я зараз напишу бляхареві.

І, щоб змінити розмову, додав:

— Мос'є Фромане, зачекайте, я хочу вам показати одне чудо, бо у вас смак добрий.

Він і справді чув до Мат'є певну пошану, бо знав його спритний розум, що вічно кипів у роботі. Мат'є посміхався, погоджуючись на цю воєнну диверсію. Він твердо вирішив, що не піде звідсіля, аж доки не діб'ється обіцянки весь дах полагодити. Він узяв книжку, оправлену в чудові палітурки, що її колекціонер витягнув з скляної шафи й побожно подав йому. На обгортці з білої шкіри була інкрустована велика срібна лілея, а впоперек її лежав пучок лілових будяків. Заголовок твору „Нетлінна Краса“ був уміщений вгорі, наче шматочок ясного неба.

— Ах, яка ж багата фантазія, які чудові кольори!—скрикнув Мат'є у справжньому захваті.— Палітурники тепер виробляють справжні скарби.

Він помітив заголовок:

— Та це ж останній роман мосьє Сантера!

Сеген, посміхаючись, скося стежив за письменником, що підійшов до них. Побачивши, що Сантер, зворушений з цих лестощів, розглядає книгу, господар сказав:

— Палітурник повернув мені цю книжку тільки сьогодні вранці й я чекав нагоди зробити вам сюрприз, показавши її. Це найкраща перлина з моєї колекції. Що ви скажете про лілею? Лілея — це тріумф незайманості, а будяки — квітки руїн — показують неплідність світу, що перетворився на пустелю, зазнавши нарешті цілковитого щастя. Це ж усенький зміст вашого твору.

— Атож, атож. Ви мене псуєте, я нарешті наберуся пихи.

Мат'є читав цей роман, він позичав його у мадам Бошен для своєї дружини Мар'яни, щоб вона ознайомилася з книгою, що за неї всі говорили. Ця книга його обійшла, обурила. На цей раз Сантер відступив від звичайної теми — опису життя нежонатого чоловіка, що з ним світські панії віддаються неплідному кохання на подружньому ліжку, ввечері між 5-ою та 7-ою годинами. Він схотів піднятися на високості чистого мистецтва, до абстрактного ліричного символу. Він розповів витончену історію графині Анни-Марі, яка, щоб збутися свого грубого чоловіка, самця, що хотів мати дітей, втекла до Бретані, до молодого, божественно-надхненого митця Норберта, що змальовував свої видіння в каплиці монастиря для молодих розкаяних грішниць. Аж тридцять років працював митець-провидець, що розмовляв з янголами. І роман розповідав історію цих 30 років, тридцятилітнє кохання в обіймах Анни-Марі, при чому закохана пара задовольнялася чистими пестощами. Тому краса графині залишилася незаймана, після 30 літ неплідності вона була така сама молода, така сама свіжа, як першого дня, коли вони покохалися. Щоб підкреслити науку, там виведено кілька другорядних персонажів, звичайних жінок, дружин та матерів з маленького

сусіднього містечка, що дійшли до найгіршого занепаду фізичного й морального, обернулися на якісь струпішілі потвори.

Надто обурювався Мат'є з дурної та злочинної теорії кохання без дитини, що всю фізичну красу і всю моральну гідність віддавала діві. І він не міг утриматися, щоб не сказати авторові.

— Книга цікава, дуже цікава... Та проте, що сталося б, якби Норберт та Анна-Марі набули дитину? Якби вона таки завагітніла?

Сантер збентежено й роздратовано перебив його:

— Завагітніла! Як же жінка може завагітніти, коли її коханець — людина світська?

— Знаєте, що мене обурює?—скарикнув Сеген, розкинувшись у кріслі,—це дурне обвинувачення католицької релігії, наче вона заохочує до вічного розмноження, до такого бруду та сорому. Воно не так, і ви це дуже добре довели у вашому творі. Ви це пояснюєте на численних сторінках, за що й вітаю вас, як добрий католик.

— Ясно, — заявив Сантер, також простягнувшись на шезлонгу ¹⁾. — Ану, найдіть в новому заповіті — „плодіться і розмножуйтеся, й населюйте землю“, як у біблії? Ісус не мав а ні батьківщини, а ні власности, а ні професії, а ні сім'ї, а ні дружини, а ні дитини. Він — утілення неплідности. Тимто перші християнські секти так жахалися шлюбу. Для святих жінка — тільки бруд, мука та загибель. Ідеал — це абсолютна чистота, герой — це неплідний пустельник, самотний егоїст, відданий власному спасінню. Непорочна діва — ось ідеал жінки, ідеал навіть материнства. Згодом католицизм припустив шлюб, але тільки як небажану неминучість, щоб регламентувати тілесну похоть, бо й чоловік, і жінка не янголи. Шлюб терплять. Це небажана неминучість, що її дозволили в певних умовах для християн не досить героїчних, щоб бути справжніми святими. Але тепер, коли минуло вже 18 віків, вірний католик, людина віри та благодаті, не торкається жінки

---

¹⁾ Шезлонг — меблі, відміна канапки.

засуджує й уникає її... Тільки богородичні лілеї процвітають на небесах.

Чи він сміявся? У голосі його чути було приховану усмішку, що її не помітив господар. Він розпалився, цілком погоджуючись:

— Це так, це так! Перемагає завсіди краса, і краса є нетлінна, ваша книга показує її у повному сяйві: краса втілена у недоторканній дівчині, що залишається у розквіті, бо незабруднена ніяким нечистим подувом. Дівчина, що в неї немає огидної, мерзенної здатності родити... Хіба можна дивитися на вулицях, без огиди та нудоти, на знесилених, покалічених жінок, які, наче самиці тварин, що виводять на погулянку свій приплід, тягнуть за собою купу дітей. Грубий, здоровий розум юрби тільки віддає їм належне, коли мимохідь глузує з них, ставиться до них насмішкувато й презирливо.

Мат'є, що й досі не сідав, устряв до розмови:

— Та ж ідея краси змінюється. Ви її вбачаєте у неплідній жінці, з довгастими, немічними формами, з вузькими клубами. Тимчасом протягом усієї доби Відродження красу вбачали у жінці сильній та здоровій, з широкими клубами, могутніми персами. У Рубенса, Тіціана, навіть у Рафаеля жінка дужа, Марія справжня мати... І зверніть увагу, що досить змінити цю ідею краси, і маленька сім'я, що тепер у такій пошані, поступиться перед численною родиною, і тільки в такій численній родині вбачатимуть красу... А я вважаю у такій зміні ідей єдиний засіб проти цього лиха — дедалі гіршого зменшення людности, що про нього тепер стільки говорять.

Обидва співрозмовники, посміхаючись, з презирливою вищістю глянули на нього.

— Зменшення людности — лихо! — мовив Сеген. — Як ви, милий мос'є, з вашим розумом додержуєтеся цих забобонів? Та поміркуйте ж, подумайте ж трохи.

— Ще одна жертва настирливого оптимізму, — кинув Сантер. — Та збагніть же, насамперед, що природа чинить завсіди навмання і хто її не виправляє, робить злочин.

Песимісти говорили наввипередки, а часом й обидва разом. Вони захоплювалися, п'яніли від власних похмурих примар. Прогрес не існує. Треба лиш згадати останні роки минулого віку, коли Кондорсе оголосив наступ золотого віку, панування рівності, миру та добробуту окремих громадян і цілих народів. Великодушна ілюзія переповнювала тоді всі серця, а утопія небо відкривала для найкращих сподіванок. А тепер, за сто років після того, який занепад наприкінці нашого ХІХ століття, коли збанкрутували й наука, і воля, і справедливість! Наш вік завалюється у кров та болото на порозі віку наступного, що несе грізну невідомість. Хіба ж не досить зробленої спроби? Золотий вік, що його вічно шукають, стародавні погани відносили на початок світу, християни сподіваються його після кінця світу, а соціалісти хочуть створити його тепер, на цьому світі. Це три однаково жалюгідні ілюзії. Єдине можливе абсолютне щастя — небуття. Як добрі католики, Сантер із Сегеном, безумовно, не наважувалися одним замахом людство знищити; вони вважали за дозволене обмежити число людей на землі. Шопенгауер і навіть Гартман на їхню думку вже застаріли. Вони наближалися до Ніцше. Їх захоплювала аристократична мрія про людність малочисленну, але добірну, що живиться ніжнішою їжею і плекає витонченіші думки проти сучасної людности. В таких умовах жінки безмежно покращають і нарешті народиться досконала надлюдина, істота вища, вдесятеро здатніша до насолоди. Їх аж ні трошки не бентежили суперечності, що до них вони приходили, бо, як вони казали, треба було тільки зберігати відданість красі. Мальтус подобався їм, так само, як і Бошенові, бо його гіпотеза покладала на бідноту відповідальність за її убозтво й визволяла багатих од усяких докорів сумління. Але Мальтус, хоч і стояв за обмеження, не висловлювався за ускладнення природної насолоди, і вони хибно спиралися на його авторитет, мріючи про люті примусові заходи до бідного люду, про потворно витончену насолоду неплідних форм кохання. Захоплюючись похмурою поезією, вони бажали кінця світу, але не

інакше, як у слаських корчах невідомої досі безмежної насолоди.

— Вам, певно, відомо, — холодно сказав Сантер, — що в Німеччині вже запропоновано вихолощувати щороку певне число бідних дітей, визначене в законі, відповідно до таблиць народження. Це був би засіб хоч трохи припинити безглузду плодючість народу.

Такий літературний песимізм не міг збентежити Мат'є, бо він сам охоче з нього кепкував, свідомий того, який поганий вплив повинна мати на громадські звичаї література, що проповідує ненависть до життя та бажаність повороту до небуття. Навіть у цьому домі він відчував подув безглуздої моди та нудоти, властивих добі, і моторошного розчарування, що для розривки грається з смертю. Котрий з цих двох песимістів, що взаємно отруювали одне одного, гірше брехав? Котрий з них тягнув другого до безумства? Адже в кожному справжньому песимістові завсіди ховається кволість, імпотенція.

Сам Мат'є вірував у плодючість і був тієї думки, що нація, втративши віру в життя, є небезпечно хора. Проте й у нього бували години, коли його обгортав сумнів у тому, чи розумно тепер народжувати численні сім'ї, за таких економічних та політичних обставин? Він запитував в себе, чи не краще для слави й щастя батьківщини мати десять тисяч щасливих, аніж сто тисяч нещасних.

— Чуєте, — закричав Сеген, розпочинаючи повторну атаку. — Не можете ж ви, мій милий мос'є, заперечувати, що дужчі та розумніші не такі плодючі? В міру того, як розум людини розвивається, послаблюється її здатність давати нащадків. Оця плодючість, що вас чарує в такій мірі, що ви аж маєте її за красу, — вона тепер розвивається тільки на ґрунті злиднів та темряви. З вашими ідеями ви повинні бути республіканцем, правда? Гаразд! Остаточно виявлено, що за тиранії число людности зростає, а воля підвищує цінність окремої особи.

Ці самі думки часом турбували Мат'є. Невже віра у безмежне розмноження людности є зрадлива? Невже

він погано робив, вбачаючи красу й щастя у найбільшому поширенні життя? Проте він відповів:

— Це факти дуже відносної правдивості. Мальтусову гіпотезу вже визнано за непридатну на практиці. Якби навіть колись світ увесь був залюднений і не вистачало б засобів до існування, то на те хемія, вона до того часу удосконалиться так, що зможе виробляти поживні речі з матерії неорганічної. Проте, все це таке далеке, що не можна хоч більш-менш певно застосувати теорію ймовірності. Та, нарешті, Франції ж і не загрожує це, ми повертаємо назад, ми йдемо до небуття. Французи, що колись становили чверть європейської людності, тепер ледві становлять восьму частину. За яке століття або два, Париж загине, як стародавні Атени, або ж стародавній Рим, і ми зійдемо на становище теперішньої Греччини... Париж хоче вмерти.

Сантер і собі заперечував цьому, кричучи:

— Та ні, ні! Париж просто хоче залишитися на місці і це саме тому, що він найінтелігентніше та найцивілізованіше місто на весь світ. Адже візьміть у тямки, що цивілізація, плекаючи нову насолоду, витончуючи розуми й відкриваючи для них нові царини діяльності, сприяє окремій особі на шкоду загалові. Що народ цивілізується, то менше він плодиться. Справді, ми йдемо на чолі народів. І тому перші прийшли до практичної мудрости, що визволяє країну від непотрібної та шкідливої, надто рясної плодючости. Це зразок високої культурности, вищого розвитку розуму, що його ми даємо цивілізованому світові. І, безумовно, весь світ піде за нашим прикладом у міру того, як народи досягатимуть, кожен свого часу, нашого стану цивілізації. Адже й тепер по всіх усядах з'являються ознаки цього.

— Ясно! — ствердив Сеген. — Якщо в нас є ще другорядні причини зменшення люду, вони не мають тієї ваги, що їм надають, і їх легко подолати. Головне явище ваги загально-людської, усі нації зменшуються на числі в міру того, як цивілизуються. Японія вже зачеплена цим процесом, навіть сам Китай припинить

зростання людності, коли Європа вдереться через його мур.

Мат'є споважнів, слухаючи цих представників паризького великопанського світу, у фраках і білих краватках, відколи вони говорили розсудливо. Тепер це вже не було питання про безполу сухорляву діву, яку вони підносили на ступінь ідеалу людської краси. Тепер справа йшла про живе рухливе людство, що творило свою історію. Він почав голосно міркувати:

— Отже, вас уже не лякає жовта небезпека, повторне розпліднення азійських барбарів, що якоїсь фатальної години мають піти навалом на нашу Європу, зруйнувати її й запліднити знову? Завсіди історія розпочинала свою нову сторінку таким способом, рапто-вими переміщеннями океанів, навалом барбарських народів, що вливали нову кров у жили націй виніжених. І защораз цивілізація розквітала, ширша та вільніша: як розсипалися на порошок Вавілон, Ніневія, Мемфіс, з усією своєю людністю, що загинула начебто у розквіті? Чому Атени та Рим наче й досі агонізують, не в силі відродитися з попелу у сяйві своєї колишньої слави? Чому подув смерти вже тепер немов торкнувся Парижу, не зважаючи на весь блиск столиці Франції, що її життєва потужність слабшає? Хоч ви кажете, що Париж гине, як і стародавні всесвітні столиці, з надто великої культури, розумового розвитку та цивілізації, проте, це таки смерть, вплив, що віддасть сяйво та могутність якомубудь новому народові; ваша рівновага вигадана, ніщо не може зупинитися на одній точці. Що не зростає, те в'яне й зникає. І якщо Париж бажає смерти, він умре, і вся батьківщина разом з ним.

— О, боже мій! — скрикнув Сантер, пишаючись із пози елегантного песиміста. — Якщо він воліє вмерти, не я стану йому на перешкоді до смерти. Я наставився навіть допомагати йому, чим можу.

— Цілковите бездітство — ось вияв чесноти та мудрости, — промовив Сеген, що хотів вибачитися за своїх двох дітей.

Але Мат'є, наче не чувши їх, вів своє:

— Спенсерів закон! Знаю я його. В теорії він мені видається навіть правдивий. Воно правда, що цивілізація — гальмо плодючости. Отже, можна уявити собі низку соціальних революцій, що обумовлюють переміжні зупинки та прискорення у зростанні людности. Рівновага настане, коли культура остаточно запанує, коли геть увесь світ буде залюднений та цивілізований. Але хто знає, який шлях доведеться перейти, через які занепади, в яких стражданнях? Ще цілі нації зникнуть і нові заступлять їхнє місце... а скільки тисячоліть ще потрібно, щоб запанувала остання рівновага на ґрунті панування справедливости та миру? Розум мішається, серце стискається від жаху.

Запанувала глибока мовчанка. Мат'є був схвильований, його віра у доброзичливі сили життя похитнулася, він більше не знав, хто має рацію, чи він з своїми простими поглядами, чи ці двоє, що ліниво порозвалювалися на м'яких меблях, отруєні витонченою жадобою небуття.

Валентина сміючись увійшла, з хлоп'ячими манерами, що їх вона у собі силоміць виробила:

— Гей, чуєте, на мене не сердитися! Ця Селеста така маруда!

На двадцять п'ятім році Валентина була худенька, невеличка, скидалася на емансиповане дівча. Білява, з тонкими рисами, сміхотливими, синіми очима та легковажно кирпиченьким носиком, вона була негарна, проте втішна та принадна. Чоловік водив її по всяких підозрілих кублах, вона була за панібрата з усякими писаками та артистами, що завсіди товклися в їхньому домі. Останню з дому Вожелядів по ній видно було тільки тоді, коли вона почувала себе надто ображеною і раптом застигала у льодовому презирстві.

— Ах, це ви, мосьє Фромане,— промовила вона дуже привітно, наближаючись до Мат'є й по-приятельському потискаючи йому руку. — Мадам Фроман здорова, діти молодця?

Та Сеген, що розглядав її вбрання, білу, шовкову сукню з небіленим мереживом, раптом вибухнув брутальністю, що в ній, наче в блискавичному світлі,

відбилася його справжня, брутальна вдача, прихована під надмірною чемністю.

— Ото щоб надягнути цю ганчірку, ти змусила нас чекати? Ще ніколи ти не строїла з себе такого одоробла!

А вона ж прийшла переконана у своїй сліпучій красі! Вона себе перемогла і не заплакала, але дитяче личко її похмурніло й відбило гордовите обурення та мстивість. Поволі вона повела очима на приятеля, що був тут і споглядав її у захваті, вдаючи перебільшену, рабську покору, наче обволікаючи її смиренною ніжністю.

— Ви чарівні,— пробелькотів Сантер,— а це вбрання — справжнє чудо.

Сеген зареготавсь і почав глузувати з романіста, що той не має смаку у поводженні з жінками. До Валентини, заспокоїтої компліментом, повернулася веселість вільного птаха, вона впала в розмову, заявляючи, що чоловік може з неї що хоч зробити милими словами. Розмова пішла таким вільним та непристойним напрямом, що Мат'є остовпів; йому ніяково було zostаватися при цьому і дуже хотілося забратися, але він мусів вичекати, щоб добитися від господаря бажаного ремонту.

— О, на словах я дозволяю які хоч жарти,— сказав нарешті чоловік,— та як ти насмілишся спати з ким іншим, я тебе вб'ю, як трусика.

Він і справді був дуже ревнивий. Її це потішило й вона замирилася з чоловіком, промовивши до нього, наче добра дружина:

— Трошки зачекай, я наказала Селесті привести до нас дітей, щоб нам поцілувати їх на від'їзді.

Мат'є хотів скористатися з цього нового відстроєння і повернутися до справи з дахом. Та тепер Валентина перебила йому, пропонуючи пообідати в ресторані дуже сумнівної репутації, питаючи, чи не знає він, за що вчора освистали п'єсу, що її вони ввечері мають побачити? Мабуть, за страшенну непристойність! Між своїм чоловіком та письменником вона справляла вражіння слухняної учениці; вона ще

перебільшувала їхні крайні погляди, переборщувала у пессимізмі, а в літературі та мистецтві була таких сміливих і розчарованих поглядів, що аж вони сами з неї сміялися. Вагнера надто розхвалили, вона обстоювала безхребетну музику, вільну гармонію подуву вітра. Щождо моралі, то це був один жах: вона, в уяві, вже пережила мудроване кохання ібсенівських бунтівниць і тепер зупинилася на жінці чистої, недоторканної краси. Валентина вважала, що Анна-Марі — остання героїня Сантерова, — надто матеріялістична й приземкувата, бо автор сказав на одній огидній сторінці, що Норбертові поцілунки залишали сліди на її чолі. Письменник заперечував, що такого місця немає, але вона вхопила книжку й знайшла цей вислів.

— Чуєте, — казав збентежений романіст, — вона ж у мене дитини уникла.

— Овва! — закричала вона. — Ми всі це вміємо, тут немає ніякісінького героїзму, це звичайне буржуазне явище... Анна-Марі, щоб підносити наші серця, повинна бути, як недоторканий мармур, і Норбертові поцілунки не повинні відбиватися на ній.

Але її перебили. Покоївка Селеста, велика, чорнява дівчина з головою, як у коняки, з грубими рисами й люб'язною посмішкою, привела двох дітей. Гастонові виповнилося п'ять, а Люсі — три роки; і хлопчик, і дівчинка були бліді, наче троянди, розквітлі у холодку, тендітні та ніжні. Вони були біляві, як мати, хлопчик трошки рудявий, а дівчинка з матовим волоссям солом'яного кольору. У них були материні сині очі, але личка довгасті, в батька, волосся позакручуване. Одягнені біло, пишно та кокетливо, вони скидалися на дві великі живі ляльки у своїй чарівній тендітності. Світська пиха батьків була завдоволена. І вони схотіли, щоб діти показали свої штуки.

— Оце так! То ви ні з ким не вітаєтеся?

Діти без жадного збентеження, вже звичні до гостей, дивилися присутнім просто в очі. Якщо вони трохи повагалися, то це через ліниву вдачу та з неохоти послухатися. Проте, вони скорилися і далися письменникові поцілувати.

— Добри вечір, друже Сантере.

Потім вони трохи завагалися перед Матьє. Довелося батькові нагадати їм прізвище цього пана, що його вони бачили вдруге чи втретє.

— Добри вечір, мосьє Фромане.

Валентина вхопила їх в обійми, взяла на руки, мало не задушила пестощами. Вона їх обожувала й забувала за них негайно, тільки випускала з обіймів.

— То, мамуню, ти знову йдеш? — запитав хлопчик.

— Авжеж, мій милий. Ти знаєш, що татко й мама мають свої справи.

— То, мамуню, ми самі обідатимемо?

Мати, не відповідаючи, звернулася до покоївки, що чекала наказів.

— Чуєте, Селесто, не відходьте від них а ні на хвилину, а надто, щоб вони не ходили до кухні. Коли не повернуся, завсіди вони в кухні. Це нестерпно... Подасте їм обід о сьомій годині, а покладете їх о дев'ятій. І щоб вони добре заснули!

Огрядна дівчина з кінською головою слухала шанобливо й слухняно, але тонка усмішка свідчила, що ця нормандка, переживши в Парижі п'ять років, була вже добре досвідчена і зналася на тому, як дати лад дітям, коли господарів немає вдома.

— Мадам, — сказала вона просто, — мадемуазель Люсі нездужає. Її нудило.

— Що таке? Знову нудило! — закричав розгніваний батько. — Завсіди я чую тільки цю розмову, невже її завсіди нудить? І завсіди саме тоді, коли нам треба йти... Моя голубко, це надзвичайно неприємно, ти повинна краще дбати про те, щоб шлунки наших дітей не були наче паперові.

Мати сердито відмахнулася, наче хотіла сказати, що тут вона нічого не може зробити. Таки й справді, малюки часто хоріли на шлунок. Вони переслабували на всі дитячі хвороби, майже завсіди у них був нежить та підвищена температура. І вони були мовчазні, якісь заклопотані, як бувають діти, залишені на служниць.

— Правда, тобі була вава, моя малесенька дівчинка? — питала Валентина, припавши навколішки коло

дівчинки.—Тобі більше не вава, ні? Ні, ні, це дарма, це дурниці... Поцілуй мене, моз золото, добре попрощайся з татом, щоб він, їдучи, не журився.

Вона підвелася, вже заспокоєна й весела. А помітивши, що Мат'є дивиться на неї, пояснила:

— Ох, ці маленькі створіннячка вічно нездужають! Отже, ви бачите, що хоч ми їх обожуємо і тільки й думаємо про їхнє щастя, та їм таки краще було б не родитися... А втім, я поквиталася з батьківщиною: хай би всі жінки, як я, мали по хлопчикові та дівчинці!

Тоді Мат'є, побачивши, що вона жартує, дозволив собі сказати також сміючись:

— Е, ні, мадам, ви ще не поквиталися. Для добробуту батьківщини їх повинно бути четверо. Ви ж знаєте, що каже ваш лікар, доктор Бутан, коли приймає дитину в жінки, в якої ще нема чотирьох: „Ще не квит“.

— Четверо! Четверо! — закричав Сеген, спалахнувши гнівом.—Якби народилося третє, я мав би себе за злочинця... Ох, запевнюю вас, що ми пильнуємось, аби більше не було.

— А ви не думаєте,—весело сказала Валентина,—що з мене вже надто стара баба, щоб ризикувати втратити й рештки свіжості... я ж не хочу бути гидка своєму чоловікові.

— Ви побалакайте про це з доктором Бутаном,—відповів Мат'є.—Я на цьому не знаюся. А він твердить, що жінки старіють і руйнують собі здоров'я не вагітністю, але тими запобіжними заходами проти вагітності, що до них беруться подружжя.

Масні жарти, цілий потік вільних натяків, улюблених у цій хаті, були відповіддю на його слова. І коли він додав, що сексуальна насолода — тільки засіб, вона руйнує організм, якщо не призводить до виконання певної функції його — це спричинилося до нового вибуху елегантно-брудних жартів. Повіяло садизмом. Сміхотливі погляди, що їх Валентина кидала на свого чоловіка, трохи викривали таємниці їхнього подружнього ліжка, законну розпусту, якою чоловік розбещував та виснажував її, зробивши собі з дружини повію. Після цього, на ранок вона бувала наче побита,

з пекельним жаром у мізкові, при звичаєна до найгіршого падіння, мріючи про Анну-Марі, що на ній Норбертові поцілунки й сліду не залишали.

— О, засоби! — казав Сантер, що вільно говорив про такі речі з Валентиною, — мене смішить їхня кампанія проти засобів! Одному лікареві з маленького містечка спало на думку боротися проти засобів і він у книзі описав усі можливі способи, справжній жах. І вийшло, що він просто навчив цього навіть селян, вони бо досі не знали, як до цього взятися. Нарешті число народжень у тій місцині зменшилося аж наполовину.

Селеста стояла, як стовп, діти слухали, не розуміючи. Сегени, регочучись з цієї анекдоти, нарешті вийшли разом з Сантером. І тільки вниз, у вестибюлі¹⁾, Матьє добився, що господар написав бляхареві до Жанвілю, щоб добре полагодив дах, бо стеля протікає.

Карета чекала перед дверима, подружжя разом із своїм приятелем сіло до неї. Матьє, що йшов пішки, спало на думку глянути вгору. У вікні стояла Селеста між двома дітьми, безумовно, щоб запевнитися, що мосьє й мадам справді вже поїхали. Він пригадав собі від'їзд Рен від Моранжів. Та тут Люсі і Гастон були нерухомі, суворо-похмурі й ні мати, ні батько навіть не подумали глянути на них.

IV.

О пів на восьму, коли Матьє прийшов до ресторану на майдані Мадлен, де було призначене побачення, Бошен та його клієнт, мосьє Фірон Бадіньє вже були тут і випивали по шклянці мадери. Обід був знаменитий, найдобріші страви, найтонші вина, всього цього удозвіль. Найбільше подобався молодому чоловікові здоровий апетит двох бесідників, що їли й пили, як герої. Надто до смаку Матьє була спритність господаря, він бо, щиро частуючи гостя й сам не перепускаючи а ні жадного ласого шматочка, із шклянкою в руці, так спритно орудував, що вже за смаженим

---

¹⁾ Вестибюль — сіни

м'ясом клієнт замовив йому не тільки новітню молотарку, але й косарку. О 20 хвилин на десяту Фірон-Бадін'є мав їхати поїздом до Евре; і тільки годинник видзвонив 9 годин, Бошен, що тепер уже дуже хотів збутися свого клієнта, умовив його сісти в карету, щоб дістатися на Сен-Лазарський вокзал, дарма що до нього було два кроки. Тоді Бошен, залишившись на тротуарі вдвох з Мат'є, скинув на хвилину свого капелюха, щоб освіжити гарячу голову чудовим повітрям травневого вечора.

— Уф, зробили діло! — сказав він сміючись. — Воно нелегко було. Добру чарку довелося поставити цій худобі... Та ще й мене хапав зелений жах, що він схоче залишитися і зіпсує мені призначене побачення.

Він прохопився цим словом, бо був напівп'яний, і це примусило його відразу піти на щирість. Він одягнув капелюха, запалив другу сигару і, взявши молодого чоловіка під руку, йдучи з ним поволі крізь густий натовп ясно-освітленими бульварами, загомонів:

— О, ми ще маємо час, мене сподіваються тільки о пів на десяту і це за два кроки відсіля. Хочете сигару? Та ні, ви ж не палите ніколи.

— Ніколи.

— Ну, мій друже, дурне було б завивати в папірці перед вами, бо ви ж мене бачили сьогодні вранці. Охоче погоджуюсь, це велика дурниця сталася зо мною, бо я ж і сам чудово знаю, що це брудно й непристойно — господареві спати з власною робітницею. Це завжди призводить до поганого, так занепадають цілі фірми. і досі, я вам присягаюся, я був такий обачний, що ніколи а ні однісінької не зачепив. Як бачите, я не ховаю від себе правди. Та, що ви хочете? Оця бісова білява дівка запалила мені кров всіма шматочками свого тіла, що виставляє перед людьми, та манерою сміятися, неначе її весь час лоскочуть.

Це вперше власник заводу робив Мат'є такі визнання. Звичайно він був дуже пристойний у розмові, як ті п'яниці, що уникають розмов про вино. Відколи Фроман одружився з Мар'яною, поріднився з ним, Бошен знав його тверезе життя, незрадливе серце,

вірність своїй жінці, і вважав, що цей кузен погано підготований, щоб вислухувати такі речі й сміятися з них. А тепер він наваживсь, він уже мав конфідента своїх пригод. І Бошен вже не відпускав Мат'є, міцно притулився до нього й розказував йому усе чисто, на вухо, наче весь бульвар міг його почути. Язик йому трохи заплітався.

— Ви не думайте, все це почалося непомітно. Вона крутилася навколо мене, зачіпала, я собі казав: „Ти, моя дитино, тільки час гаєш, таких, як ти, на вулиці чимало й я взяв би їх, якби була потреба“. А проте сьогодні вранці, ви це бачили, вона таки мене спіймала; і так миттю все це сталося, що вона вже згодилася сьогодні ж таки ввечері зайти сюди до мене, у мій куточок... Це дурне — тим гірше! Людина ж не деревина. А мені, як припаде охота до жінки, то я просто божеволю. Проте, біляві — не мій смак. Але цю мені цікаво побачити в ліжку. Га? Як уважаєте? Вона, мабуть, цікава.

Потім, наче щось згадавши, додав:

— Ага! Знаєте, ця дівка вже бувала в бувальцях. Я розвідав: коли їй було 16 років, вона спала з прикажчиком з винарні, що заплатив Муано якісь три гроші, аби не було гармидеру. Незаймані дівчата не мій смак, та воно й не годиться... Це надто серйозна річ.

Мат'є, трохи ніяковіючи, слухав, він був збентежений і духом, і тілом. Тільки наївно спитав:

— Гаразд! Ну, а ваша дружина?

Бошен аж зупинився серед пішоходу, скам'янівши на хвилину.

— Як це, дружина? Що ви цим хочете сказати?... Звісно, вона вдома. Подивиться, чи спить наш маленький Моріс, і сама ляже спати, мене чекаючи... Дружина моя — порядна жінка, друже мій. Що я вам можу ще сказати?

Заводовласник рушив далі, чимраз балакучіший та щиріший. Йому гуло в голові від трунків та наїдків, а від повітря паризької вулиці, під цю нічну годину, він наче ще гірше сп'янів.

— Ет, що там! Ми ж не діти, ми чоловіки, хай йому біс! Життя — це життя, я цього ніколи не зречуся!.. Моя дружина! Та я її шаную над усе в світі. Коли я з нею побравсь, у такій скруті з грішми, я вам щиро кажу, я її не любив. Я говорю про тіло, розумієте? При всій пошані до неї, насмілюся сказати, що вона таки справді надто худа на мій смак, вона навіть сама це зрозуміла і згодом дуже дбала, щоб хоч трохи погладшати. Проте, це їй таки не пощастило. Та дарма, адже женяться не на те, щоб з жінки собі коханку мати, правда?... Ну, то вважайте. Я маю до неї глибоку пошану, як батько родини до матері свого сина. Це родинне вогнище, не можна родинного вогнища сквернити. Я не кажу, що з мене дуже вірний чоловік, але я таки не з тих чоловіків, що навчають своїх жінок розпустити. Якщо я не можу щовечора робити своїй жінці дитину, та якщо мені соромно просити від неї чогось іншого, то це просто шана для неї, коли ядесь задовольняю свої тваринні потреби. А надто, як кому піст так шкодить, як мені, що я просто хорію від того.

Бошен зареготався. Йому здавалося, що він дуже ловко розповів про ці делікатні речі, не скомпромітувавши свого подружжя.

— І наша кузина Констанс знає цю чудову теорію? — сказав Матьє. — Вона з нею згодна, дозволяє вам робити що завгодно?

Це подвоїло Бошенів регіт.

— Ні, ні, я не казав таких дурниць! Навпаки, Констанс була тяжко ревнива на початку нашого шлюбного життя. Доводилося цілі байки вигадувати, щоб утекти й мати вільний вечір. Я тоді трохи не сказився, вона мене просто призводила до одчаю, така вона була нецікава, моя мила й шановна дружина. Кістка між двома простиралами, друже мій! Я це кажу без гніву, я цим її не принижую, бо це ж доводить, що вона — найпорядніша жінка на весь світ. Згодом вона набралася розуму, я помітив, що вона потрохи починає миритися з неминучістю, що вона згоджується часом заплющувати очі. Якось увечері вона мене мало не спіймала на гарячому з однією своєю приятелькою і їй

вистачило смаку навіть не нагадати мені про це а ні одним словом. Та проте, їй образливо, як це її приятельки, а на вулиці, невідомі дівчата з пішоходу обходять її, природно, куди менше. Приміром, сьогоднішня дівчина. Як це може обійти Констанс? Я ж її не кохаю, візьму й покину. Та ще все це робиться так далеко від моєї дружини, десь там, нижче від неї, що вона й не може з цього обурюватися... Та вже як казати, то й казати. Констанс винна! О, ще й як винна! Безумовно, я так само твердо вирішив, як і вона. Ми обмежимося Морісиком. Та, проте, ви ж її чули сьогодні рано, вона просто жахлива. Ви не уявляєте собі яких вона заходів уживає. Це ж чоловікові смак відбиває.

Він кусав свою сигару, дихав дедалі важче в міру того, як розповідав чимраз інтимніші речі. Ця слизька тема розпалювала йому кров. Не відступаючи перед жадною таємницею подружнього алькову, Бошен викладав усі подробиці. Втім, він не розпусник і з боку сексуального людина нормальна: він цілком задовольняється способом природним. У нього тільки надто великі потреби, вдача така пожадлива, що він завжди голодний. І дріб'язкові розривки — недостатня компенсація, щоб обдурити його вічний голод. Констанс свідомо свого подружнього обов'язку, вона з свого боку силкується його задовольнити, щоб не втратити свого чоловіка. Вона надолужує у насолоді, вона сама у розпуці, знесилилася від прихованого жалю до цього чоловіка, що виходить із її обіймів, — вона ж це добре відчуває — незадоволений та лихий. Завсіди вона терпіла від нього, від його насильства, від його безмежної пожадливості. Дитини надалі треба уникнути, всякі викрутаси остогидають, ще гірше виснажують — всі оці вигадки, що їх уживають буржуа на порядних подружніх постелях. Їм бракує фантазії. Умовні обмеження не ратують від того, що половина всіх чесних жінок недужі через розпусту.

— Нарешті, друже, все це дуже мило; але ж ви не гірше від мене розумієте, що коли чоловікові 32 роки й він засуджений до шлюбного кулешу, то це швидко

приїдається, як у нього в жилах кров, а не вода. Та ще я міг би задовольнитися й кулешем, аби тільки його було досить, щоб там було м'ясо, щоб можна було наїстися досхочу... Отак, іноді вночі, уявіть собі...

І він почав шепотіти у вухо кузенів цілу історію. Йому забивало дух, він сопів, задихувався. У нього прокидалося приятельське співчуття до своєї бідної жінки, бо їй здавалося, що й так добре.

— Та ні, ні! Правда, мій милий? Я не лихий, я ніяк не хотів би її образити. Мені подобається, що вона така розумна, що вона почала потрохи заплющувати очі, розуміючи конечну неминучість. Та як це робиться десь осторонь, пристойно і недорого коштує, то яка ж тут для неї образа, я вас питаю? В одного з моїх приятелів дружина, надзвичайно гідна жінка, о, найпристойніша з усіх, кого я тільки знаю, і вона сама йому каже: „Йди, іди, друже мій, ти до мене повернешся заспокоєний і чемніший“. Що? Не погано помічено? Це ж чиста правда. Я сам, коли добре задовольнюся, повертаюся додому веселий, як жайворонок, приношу жінці будьякий даруночок і всі в нашій хаті аж три дні щасливі.—Отже, це всім на користь, і майте ще на увазі, що це найкращий спосіб не робити дітей своїй жінці, коли вона того більше не хоче.

Ця остання вихватка здалася йому така дотепна, що він сміявся до сліз, такий задоволений був з себе самого.

— Але ж дитина! — промовив Матьє, — ви ж ризикуєте мати дитину від котроїсь із цих випадкових красунь, взятих на стороні? Адже братися на всякі способи з ними мабуть так само нудно, як і вдома.

Бошен утихомирився, здивований з цієї непередбаченої обставини.

— Та вживається, вживається заходів, себто, чоловік обачний завсіди запобігає... А втім, ці гулящі дівки ніколи не мають дітей — це ж відомо. Та проте, їм же платиться, це вже вони мають клопотатися, брати на себе ризик своєї професії... Нарешті, чуєте, як же ви хочете, щоб чоловік знав, мала чи не мала вона від нього дитину, як він більше з нею і не здибається?

І навіть, як уже припустити, що вона такі колись завагітніє, то вона сама не зможе сказати, від кого це. Адже така дитина нічия, від цих дівчат дітей не буває!

Заспокоєний, певний себе, без ніяких докорів сумління, без жадної моторошної турботи за свої нічні пригоди, він зупинився на розі вулиці Комартен. В одному з будинків цієї вулиці, у дворі він наймав кімнатку спеціально для таких пригод, консьєржка¹⁾ її доглядала. Не поцеремонившись з одною з власних робітниць, Бошен призначив гарненькій білявці побачення просто на пішоході, під дверима.

Мат'є ще здалеку пізнав Норіну, що стояла під ліхтарем. Вона була у ясній суконьці й гарне волосся, вибиваючись з-під круглого капелюшка, сяяло золотом у мерехтливому світлі.

Дуже збурений Бошен аж засяяв. Він енергійно потиснув руку Фроманові й з лукавим натяком мовив:

— Ну, до завтра, мій милий. Надобраніч!

І востаннє нахилився йому до вуха:

— Знаєте, вона хитра, як мавпа. Сказала своєму батькові, що з якоюсь подругою йде до театру. Отже, її пустили до першої години ночі.

Мат'є залишився сам один на пішоході. Бошен з Норіною зникли під ворітьми. Останні слова хазяїна нагадали Фроманові робітника Муано; він бачив його перед собою, із спрацьованими руками, мовчазного й байдужого у жіночій майстерні, коли лаяли його дочку Ефразі, а друга дочка, вже доросле біляве чортеня, лукаво посміхалася. Коли діти бідноти виростають на гарматне м'ясо чи на поживу проституції, батько, пригноблений важким життям, не дуже турбується про те, на яку небезпеку наражаються пташенята, що вже вилетіли з гнізда.

Видзвонило пів на десяту, Мат'є залишалося ще більше як година, щоб дійти до Північного вокзалу. Отож він не поспішавсь і, наче гуляючи, ішов уздовж лінії бульварів. Він і сам надто багато з'їв і випив. Бошеніві визнання ще лунали в його вухах і п'янили його темним

---

¹⁾ Консьєрж – швайцар, придверник.

хмелем. Руки горіли, обличчя зашарілося. А який теплий вечір на цьому ясноосвітленому електрикою бульварі, де панує гарячкове збудження, тиск, кипить юрба, під невпинний гуркіт фіякрів та омнібусів! Наче полум'яна річка життя вливалася в ніч і Фроман пускався за цією річкою, його несло за течією серед подиху юрби, від якої віяло палкою жагою.

І в невиразній уяві перед ним снувався сьогоднішній день, він пригадував ранок у Бошенів. Батько та мати додержували обачної згоди, а їхній Морісик, єдиний син, такий бліденький, дрімав на канапі, наче восковий христосик. І він уявляв собі, що Констанс, як пристойна буржуазка, глянувши, чи спить дитина, лягає й лежить без сну на холодній подружній постелі, аж доки повернеться чоловік. А цей чоловік, самець, порушуючи їхній шлюб, десь грубо завдовольняє себе, ідучи на небезпеку мати від іншої ту дитину, що її зрікається його дружина. Якщо вона вже завдоволена стільки, скільки вважає за належне, а його жадобу ці неприродні стосунки не можуть наситити, то їй тільки й лишається отак лежати й чекати, тих вечорів, коли, примушений потребою, він кидає своє сім'я на волю вітру і випадку. Не можна наражатися на небезпеку поділу заводу, Моріс сам один має дістати в спадщину мільйонне підприємство, щоб бути одним з королів індустрії. Це подружжя уникало природних стосунків не через збочення сексуальне, а з обачности, задля інтересу. Коли чоловік забариться десь, з якоюсь паскудою, жінка заплющує очі. Таким способом багата буржуазія, що заступила місце старовинного дворянства, відновлювала, всупереч моральності та здоров'ю, для себе те право майорату¹⁾, що сама ж колись була скасувала.

Від цих міркувань Матьє відірвали газетярі, що вигукували про останнє видання вечірньої газети, сповіщали про тираж нових вигравів облігацій товариства Національного Кредиту. Це раптом нагадало йому

---

¹⁾ Майорат — однонаслідування, коли спадщина залишається одному нащадкові, звичайно — старшому з синів.

Моранжів, у їхній маленькій їдальні. Він знову чув, як вони мріяли забагатіти, коли бухгалтер буде на належній йому посаді в будь-якій великій банкірській фірмі, де господарі висувають здатних людей на вищі місця. Це подружжя хорувало на шанобство, тремтіло від самої думки віддати свою доню за якогось нужденного, як вони сами, чиновничка. Моранжі піддалися неподоланній гарячці, що в країнах з демократичним режимом; розхитаним нерівновагою політичної рівноправності й нерівноправності економічної, викликає у всіх потребу піднятися хоча б на найближчий щабель громадської драбини. Розкошування інших людей розпалювало їхні заздрощі. Моранжі влазили в борги, щоб копіювати пишноту вищої класи, втрачали свою чесноту та природжену добрість у розквіті шанобства та гордощів. Матьє ясно уявляв собі тепер цю пару. Він знав, що Моранж любить удома посидіти, а Валері, з добровільної захланості, в будні дні заощаджує навіть гас, щоб по-панському вбратися в неділю; він уявляв собі їх у ліжку, у непевному півсвіті, коли вони ніжно віддаються одне одному, обережні в самих обіймах, як добре подружжя, що кохається, але боїться наслідків завсіди можливого самозабуття: отієї дитини, що її тут так само боялися, як і в опочивальні хазяїна, де лякалися розділу майна. А тут уважали, що нова дитина буде своїм батькам камінь за плечима, що вона не тільки загальмує, а й остаточно стане на перешкоді до набування жаданого багатства. Потрібні засоби, знову засоби, неплідні іграшки вірної пари, що таки рішила завдовольнитися безпечними пестощами. А потім, турбуючись, рахуватимуть дні після раптової необачності, вичікуючи пори, щоб остаточно заспокоїтися. А Рен у своїй кімнаті, на протилежнім боці квартири, також не спить. Вона надто схвильована ранішньою виставою в цирку, куди брала її баронеса де-Ловіч. Дівчинка знервована, збурена поцілунками красної панії, вже мріє одружитися з багатцем, як це обіцяли їй батьки, коли їм вдасться не подарувати їй маленького братика чи сестричку.

Юрба народу зупинила Мат'є. Він помітив, що опинився перед театром, де цього вечора йшла прем'єра¹⁾. Це був театр досить вільних фарсів. Він дозволяв собі розклеювати афіші з портретами своєї зірки — довгої, рудої дівчини. Ці портрети були вдвоє більші проти природної величини. Це було справжнє втілення крайнього символізму, гола плеската діва неплідного еротизму, перекручена й зухвала лілея, що зупиняла перехожих. Мат'є чув навколо брудні зауваження. Він пригадав собі, що Сегени разом з Сантером знаходилися тепер тут, у театрі, розважаючись цією п'єсою, яка в своїй непристойності досягала такого потворного ідіотизму, що вчора, на генеральній репетиції, далеко не соромлива публіка мало не поломила стільців. А там, в окремім будинку на Антенській алеї, Селеста, поклавши Гастона й Люсі, мерщій побігла вниз у кухню, де чекала на неї приятелька, мадам Мену, власниця сусідньої дрібної крамнички. Гастон випив вина, не розбавленого водою, і швидко заснув. А Люсі ще дуже болів животик, вона тремтіла від страху, не наважуючись встати й покликати Селесту. Як насмілитися потурбувати няню, то вона наб'є. Аж у другій годині ночі повернуться Сегени, попереду почастувавши Сантера устрицями. Вони повернуться з похиттю, розпаленою та роздрізненою від паскудної вистави, від ресторану, де вони сиділи разом з повіями. Зіпсовані модою, з головою, запамороченою дурними й штучними літературними образами, вони у постелі перекручуватимуть природні людські потреби. Отже, ненормальні їхні стосунки будуть ускладнені вишуканою елегантною розпустою, вони бо вважають, що песимізм це виправдує. Народжувати дітей — злочин, бажано, щоб світ загинув у неплідних сластих корчах. Які завгодно способи, аби тільки без дітей, студійована розпуста, неминуча зрада шлюбові.

Тимчасом Сантер спокійно повертається й лягає насамоті, вичікуючи свого часу. Це він веде перед у цьому танці, з лукавою ощадністю хитрого панка.

---

¹⁾ Прем'єра — перша вистава п'єси в театрі.

Підбиваючи підсумки свого дня, Мат'є тепер надто був вражений тим, що всюди люди дурили природу — геть усі чисто, до кого він тільки заходив. Все його оточення, всі, кого він знав, зреклися творити життя, фалшували в коханні, щоб не мати дітей. Фалшували охоче, вперто, через свідомі егоїстичні обрахунки, задля користи або задля насолоди. На цей час він спостерігав три випадки навмисного обмеження сім'ї, три верстви громадянства й усі тріє однаково обмежували число своїх дітей, хоч і з геть відмінних причин. Перше він на це не зважав, а тепер його вражало, як це все згруповалося, резюмувалося з такою силою переконання. Це його дуже турбувало, усе, у що він вірив досі, похитнулося, у нього виникли сумніви, чи правдиві і його погляди на існування, обов'язок та щастя, яких ще сьогодні вранці він додержувався.

Мат'є зупинивсь і глибоко зідхнув, щоб отямитися й розігнати хміль, що опановував його. Він уже проминув Оперу і наближався до перехрестя Друо. Може від кипучого життя на бульварах цієї пізньої години посилювалася його гарячка? Окремі кабінети по ресторанах ще були ясно освітлені. З вікон кафе ясне світло лилося на брук, тераси перед кафе, повні відвідувачів, заступали бульвари. Здавалося, всенький Париж зібрався сюди, щоб потішитися з чудового вечора. Усі гуляли, товклися на бульварах такою густою юрбою, що тіла весь час стикалися, віяли одне на одного гарячим подихом. Пари зупинялися перед блискучими крамницями юбілерів. Буржуазні родини потоком лилися під арки, осяяні електричними лампочками, до кафе-шантанів, що великими афішами обіцяли непристойні спектаклі й показ голого тіла. Сотнями йшли повії, удаючи дівчаток, підтримуючи свої спідниці, чекаючи, доки їх хтось купить. Вони сами зачіпали чоловіків, заговорювали до них пошепки, з багатозначними посмішками. Але чоловіки, що вийшли полювати, нехтували ними, шукаючи пригоди з начебто порядною жінкою, маленькою буржуазкою чи робітницею, що згодиться віддатися. Чоловіки раптом

бігли за білявою або чорнявою зачіскою, белькочучи просто в потилицю жагучі слова.

Законні чи незаконні пари, подружжя, що вже давно побралися, чи випадкові коханці їхали у відкритих екіпажах, поспішаючи до недалекого ліжка. Чоловік мовчазний, а жінка напів лежучи, із замріяним обличчям, то потопали у темряві, то виїжджали на ясне світло. І вся ота людська ріка, між високими ясно-освітленими будинками, у гомоні юрби та гуркоті екіпажів, наче котила свої хвилі до загального моря, де всі мали зникнути незабаром. Це море — ніч, що чекає на них усіх, постіль, що на неї всі вони ляжуть, — останні обійми, в яких усі поснуть.

Мат'є знову рушив далі, за течією юрби, разом зо всіма, в такому самому гарячковому збудженні від усіх спокус дня, звичаїв та соціального оточення. Не самі тільки Бошени, Моранжі, Сегени дурили природу: увесь Париж дурив її разом з ними. Розсудлива обачність, зведена на ступінь закону, опановувала юрбу, поширювалася, захоплювала бульвари, сусідні вулиці, квартали, всеньке величезне місто. Коли спускалася ніч, гарячий паризький брук, розпечений лютою боротьбою за існування, являв собою кам'янисте поле, перегорілу землю, в якій засихало насіння, що його абияк сіяли на цій вулиці, з огиди до жнив. Все навколо пояснювало й оголошувало навмисну неплідність з тріумфальною безсоромністю. Алькогольний дух віяв з ресторанів та кафе, знесилював чоловіків, руйнував нерви жінкам, отруював дитину у зародку. Повії, що волочилися вулицями, наче під вічним подувом вітру, тільки тим і клопоталися, щоб загарбати якнайбільшу пайку: ось цього, потім того, — тоді ще ось того. Вони тільки якнайшвидше квапляться вилити з туалетного відра. І так живуть мерзечним, неохайним життям, що призводить до кльоак ¹⁾.

Всенький цей вуличний похід, всі ті, кого хвильове бажання вкинуло у проституцію, товклися у місцях

---

¹⁾ Кльоаки — підземні басейни паризької каналізації. У них часто знаходять трупи потопельників.

розривок, під дверима театрів. Усе це тіло, що чіпляється до перехожих і продається, що прагне задовольнити свою хтивість чи то на шовку елегантно розпусти, чи у смороді підозрілих халуп — усе це вбиває життя, ганебно випльовує його в канаву. Це універсальна наука перекручування природи. Проституція — вчителька, що навчає вбивати, переслідувати й винищувати зародки, вона прищеплює звичай розчавлювати зародок, як огидну потвору, що може отруїти існування. І ця наука не йде в ліс, а в голову Парижеві, що прагне неплідними пестощами задовольнити свою жадобу насолоди: ось подружжя на вищому ступені культури, збурене літературним неврозом, пишається наймоднішими думками й платить за свою витонченість відмовою народжувати дітей. Ось подружжя з великої індустріальної та фінансової буржуазії, що веде бухгалтерські розрахунки своїх ночей, наче книгу біжучих рахунків, суворопильнуючи, щоб балянс завсіди дорівнював нулю. Дрібні торговці, службовці з невеликою платнею, адвокати, інженери та лікарі робили те саме, і що лютіша була боротьба за гроші та шану, то більше пересторог уживалося. Навіть робітничі подружжя набиралися від вищих клас і щодня навчалися кращих способів вбивати життя у зародку й користуватися насолодами кохання задля самої насолоди. Ще трохи, і коли видзвонить північ, всенький Париж тремтітиме від жаху, щоб якимось не зародилася дитина. Чоловіки не хочуть запліднювати й жінки не хочуть бути запліднені. Навіть закохані дівчата, у палкій гарячці кохання, ретельно дбають, щоб не забути і не придбати собі дитину. Якби одним рухом можна було відкрити всі спальні, то мало не на всіх постелях видно було б пари, неплідні через розпусту, чи з шанобства, чи з пихи. І найкращі люди так само, як й інші, мають погляди хибні. Низькі розрахунки обертаються в їхніх очах на високе почуття, егоїзм — на мудру обачність, і страх перед життям — на соціальну добродичність. Ось він, Париж, що хоче вмерти. Нічим бо іншим не можна пояснити те, чому щоночі марнується така сила життя. Замість обережно пильнувати

зародки, Париж кидає їх на кам'яний брук, де з них нічого не може вирости. Париж засівається так погано, що не може дати багатих і здорових жнив, що їх він повинен би давати.

У спогаді Мат'є виникли слова полководця, що побачивши ввечері після бою поле, застелене мертвими тілами, сказав: одна Паризька ніч може все це надолужити. Невже Париж не хотів більше заповнювати діри, пробиті в тілі людства гарматнями? Не зважаючи на збройний мир, на який щороку витрачають сотні мільйонів франків, Франція щороку програє великий бій, не даючи народитися на світ кільком сотням тисяч своїх дітей. І він подумав про постелі в казармах, де чотириста тисяч юнаків, найздоровший, найкращий цвіт раси, сплять самотньо, непродукційно, розбещуючись під впливом оточення.

А в цей же час ще більше число бідних дівчат без посагу на своїх холодних ліжках чекають на чоловіків, що ніколи не прийдуть, або прийдуть надто пізно, уже виснажені, нездатні створити велику сім'ю.

Йому палало чоло, він знову озирнувся навкруги. Мат'є дійшов до Монмартрівського перехрестя, повного найбільшого руху і найнебезпечнішого на всій лінії бульварів. Тут був такий тиск та здвиг люду, що йому довелося перечекати хвилину, доки він зміг повернути на вулицю Фобур-Монмартр, кудю треба було йти до Північного вокзалу. Його стискав, штовхав і ніс суцільний живий потік через ринок жіночого тіла, що завжди товчеться на цьому місці, через юрбу, несамовито збуджену перед нічною неплідною насолодою.

Йому й перше траплялося думати про це, але ніколи досі не турбувала й не бентежила його так думка про безмежне число зародків життя, що їх доводиться розкидати на вітер, аж доки одному з них пощастить прорости. Насіння, яєчка вироблялися у жилах світу з безмежною ряснотою, створювався могутній потік зародків, що ним просякнута була вся органічна речовина. Передбачлива природа у своїй нескінченній ширості немов знала наперед, що зародків життя буде досить лиш тоді, коли плодити їх у безкрайому

числі. Зерно висихає на сонці, або гние від надмірної вогкості. Хуртовина на морі розкидає і занапащає цілі мілини з риб'ячої ікри. На суходолі вітер зриває з дерев гнізда й одним подувом винищує цілі весняні виводки. Людина на кожному кроці розчавлює цілі світи, не дає народжуватися силі силенній безмежно дрібних істот. Усюди якнайгірше марнотратство; зародки життя витрачається на вітер в такій безконечній кількості, що до неї можна прирівняти тільки безмежну рясноту цих зародків, що наповнюють землю й воду, літають у повітрі під щирим промінням сонця. І кожне знищене існування знову перетворюється на життя, шумує, розцвітає у новому пишному розквіті живих істот, без кінця-краю.

Тільки людина прагне винищити життя, у своєму жорстокому егоїзмі, задля особистої насолоди. Тільки вона одна для своєї вигоди хоче затримати творче народження життя, ба навіть його зупинити.

Якщо й буря нищить риб'ячу ікру в морі або вихор розкидає гнізда й ламає гілля, то тільки одна людина навмисне винищує зародки свого племена, з потворного прагнення до небуття, з темної жаги, з сласних корчів органа, позбавленого своїх функцій. Це ж злочин, безглуздя. А скільки величі та сили у цій мрії, що приймає, визнає користь народження життя людства, що має використати, залюднити всенюку кулю земну, на якій ще й досі є цілі континенти пустельні та безлюдні. Чи може, взагалі, бути надто багато життя? Хіба якнайбільше число істот не збігається з максимумом могутності, багатства і щастя, можливих для людства? Уся куля земна вагітна життям, її надра здійсмаються і здрігаються, як у вагітної жінки. Переповнена життєвих соків, вона невпинно творить будучину. Може минути ще тисячоліття, аж поки нарешті народиться справді розумне, єдине, братерське людство. Пантеїстичне бажання зберегти по змозі всі зародки життя, оточивши їх найсприятливішими умовами для розвитку, походить з віри в усе, що народжується й зростає, з надії на вільну діяльність творчої сили, що прагне до могутнього розповсюдження роду

людського, з палкого кохання до життя. Це кохання навіть смерть визнає за оновлення, за фермент для життя, що стає через це самим життям.

Та гарячий подув, повний жаги, ввійнув в обличчя Матьє і раптом викликав у ньому образ Серафіни. На вустах та повіках у нього з'явилося те саме почуття, як у Моранжів, коли ця жінка нахилилася до нього із своїм ароматом. Безумовно десь поза його свідомістю вона залишила слід у його фізичній істоті, бо дедалі гостріше хвилювання цього вечора, п'яний шум у голові після ресторану, збудження від Бошєнових визнань і тривожні сумніви, що їх збудив у ньому цей натовп, що прагнув до насолод неплідної ночі — викликали її образ. Серафіна з лукавим сміхом заступала йому дорогу, знову пропонуючи себе. Ще ніколи він не був жертвою такої жорстокої внутрішньої боротьби. Бо після тих наступів на його переконання, що їх Матьє зазнав від цього ранку, він уже не тямив, по чийм боці правда та розум. І він розгубився серед жагучих спокус оточення у цьому Парижі, що присвятив себе культові егоїстичної втіхи. Може, Бошєни, Моранжі, Сегєни мають рацію обстоюючи, з огиди та страху перед дитиною, самі тільки радощі акту? Адже всі чинять так, як вони, все околиціне велетенське місто не хоче родити.

Це бентежило Матьє, він з острахом думав, що, може, це він такий нетямущий. Робити не так, як усі — видима річ, це ж уперта пиха. І він бачив перед собою Серафіну з важкими рудявими косами, запашними плечима. Вона пропонувала йому невідомі насолоди без небезпек та докорів сумління.

Та ще й у своїй кишені Фроман почував ті 300 франків платні, що одержав сьогодні. 300 франків на цілий місяць, а вже були дрібні борги. Насилу вдасться викраяти на стрічку Мар'яні та на повидло дітям до хліба. І, залишаючи осторонь Моранжів, оті дві сім'ї були ж багаті, він гірко пригадував собі їхнє багатство. Машинобудівельний завод на повнім ході з численними закуреними будівлями вкривав величезний шмат землі. Сила робітників працювала, щоб збільшити вдєсятеро

багатства господаря. А той жив у розкішному будинку, де під пильним доглядом матері зростав його син-одинак, що мав бути одним з королів індустрії. Він бачив перед собою пишний палац на Антенській алеї, вестибюль, чудові сходи, величезний кабінет на другому поверсі, оздоблений якнайкращими виробами, усю цю витонченість, блиск великого багатства, що свідчили про широке життя модного подружжя, про посаг, який вони дадуть за своєю дочкою, про високе становище, що його вони куплять своєму синові. А він, голий, з порожніми руками, нічогісінько не має й сподіватися не може колись щось мати — а ні заводу, повного робітників, а ні палацу з пишним фасадом. І саме він, злидар Фроман, був необачний, а ті обидва подружжя — дуже обережні: він, недисциплінований, непередбачливий, у своїх злиднях ще самохіть обтяжував свою скруту купою дітей, наче запрягнувся загинути нарешті десь на соломі разом з нещасливою своєю малечею. А вони, що могли б дозволити собі розкіш численної родини, з мудрою обачністю не робили цього, не звірялися на життя. Вони хотіли плодити й залишати після себе тільки щасливих нащадків. Ясно, правда на їхньому боці, простий і здоровий розум це підказує. Матє Фроман, розбитий, очманілий від страху, що може він аж до цього дня був жертвою дурної самооблуди, відчув зневагу до себе самого.

Образ Серафіни повертався чимраз виразніший. Він мучив Матє силою непереможного бажання. З нею він насмілювався б до неприродних способів, він був би обачний. Легке тремтіння охопило його, коли він помітив вогні північного вокзалу у цій звичайній товкотнечі біля залізниці, де метушилася гарячково збуджена юрба. Там Мар'яна, значить знову дитина, як наслідок чесних подружніх обіймів після повороту з цього пекла. Ще дитина, п'ята, це ж чисте божевілля, це навмисна й заслужена руїна! Їх і без того вже четверо. Сам лікар Бутан сказав би, що „вже квит“. Навіщо стояти на своєму? Чому сьогодні ввечері не вчинити, за прикладом Бошена? Той бо вміє жити. Доки його жінка спокійно чекає на нього, той хитрий панок

сидить собі з Норіною, не боячись нічого ніякого. Тільки віра в насолоду є права віра. І Серафіна з'явилася в його уяві, як утілення цього велетенського міста, що палало жадобою й прагнуло до неплідної ночі, як переможний засіб до насолоди задля насолоди, у смертельних радощах надприродних, гостріших удесятеро, сласних корчів, що вбивають дитину.

Він уже не опирався і розгублений, повернувши назад, знову спустивсь до бульварів. Раптове божевілля, несамоविта жадоба до цієї жінки охопили його. Тіло пашіло на саму думку скоштувати цього диявольського неприродного кохання, знемогтися в її неплідних обіймах. Серафіна стояла перед ним, як жорстока та чудова чарівниця, що знала всі тайни проклятих насолод. Своім розкішним рудим волоссям вона вміла доводити чоловіків до божевілля, своїм ароматним білим тілом скоряла їх. І вона його чекає першого-ліпшого вечора, коли він тільки схоче, вона це сама запропонувала із спокійною зухвалістю. Йому треба тільки повернутися на вулицю Маріньян і постукати в двері мовчазного будинка, таємничого, як велика спальня. Раптом він згадав собі малечку вітальню, де непомітно вікон. Ця кімната, що він її бачив один тільки раз, німа та мовчазна, як могила, ясно освітлена десятьма свічками двох канделябрів. Йому запаморочилося в голові, пожежа спалахнула знову. Він прискорив кроки. Його спокушали спогади про ті часи, коли вона належала йому. Він пригадував усе, наче це було тільки вчора. Його охоплювала гарячка бажання, він увесь палав вогнем, прагнучи на-яві пережити знову цю насолоду. І скоряючись цій кризі, що захопила його, Мат'є вже вигадував історію на завтра: він скаже своїй дружині, що діловий обід з Бошеном затягнувся і він спізнився на останній поїзд.

Здвиг екіпажів його зупинив, він озирнувся і знову побачив себе на бульварі. Навколо нього текла та сама нічна юрба, що повинню розливалася у суміжні вулиці, прагнучи в гарячковому збудженні до постелі. В голові Мат'є стукотіло. У вухах лунало: робити, як усі, фалшувати у коханні, як і всі, це краще, ніж

наражатися на наслідки! Та відколи він нерухомо зупинивсь на тротуарі, з нетерплячкою поглядаючи на довгу греблю екіпажів — знову з'явилася нерішучість, він вагався. Турбота щохвилини зростала, нарешті, у згрудженні екіпажів він вбачив перешкоду своєму намірові. І раптом перед ним з'явився інший образ — сміхотлива та довірлива Мар'яна. Її ніжність чекає його там, у величній та мирній прохолоді гаїв та ланів. Чого б їм обом не бути обачними, не прощатися собі ввечері, як добрі приятелі, відмовившись від п'ятої дитини, що несе з собою остаточне убозтво? Він заприсягнувся ніколи більше не мати дітей і повернув до вокзалу, побіг, боячись, що не поспіє на свій поїзд. Він не хотів більше чекати, він не хотів бачити цього отруйного Парижу, цього натовпу навколо себе. Мат'є поспів якраз скочити у вагон, він перехилився у вікно, підставляючи обличчя під свіжий нічний вітрець, наче на те, щоб обмитися від нечистого бажання, яке ще палало в його жилах.

V.

Безмісячна ніч сяяла зірками, такими чистими та блискучими, що видко було безконечні відлюдні простори у ніжному, синьому саяві. Коли було двадцять хвилин на одинадцяті, Мар'яна вже стояла на маленькому місточку над Єзою, на пів дорозі від Шантбле, як називалася хатина, де вони жили, до Жанвільської стації. Діти спали, вона залишила з ними служницю Зою, що плела панчохи біля лампи. Світло цієї лампи ясною іскрою світилося в далечині, на чорному тлі лісу. Звичайно щовечора Мар'яна отак виходила на цей місток назустріч Мат'є, що повертався сьомогодинним поїздом. Часом вона брала з собою двох старших, близнюків, хоч їхні маленькі ніжки зморювалися на повороті, коли їм доводилося проходити досить крутою дорогою вгору той самий кілометр, що його вони вже раз зробили, спускаючись до містка. І цього вечора, не зважаючи на пізню пору, Мар'яна не могла відмовитися від приємної звички зробити цю прогулянку такої чудової ночі, назустріч чоловікові,

якого вона дуже кохала. Ніколи вона не переходила містка, що високою аркою вигнувся над узенькою річкою. Вона сідала на низенький та широкий, мов кам'яна лава, парапет мосту. Тоді вона була вище від усієї рівнини аж до будинків Жанвілю, що їх перерізало полотно залізниці. Отже, їй ще здалеку було видно, коли на дорозі, що покрутилася між нивами, з'являлася постать її сподіваного милого.

Під оксамитовим небом, вишитим золотими блискітками, Мар'яна й на цей раз сіла на своє звичайне місце. Насамперед, вона дбайливо озирнулася на маленький вогник, що світився там, на узліссі темного гаю. Цей вогник свідчив про мир тієї кімнати, де він горів, про спокійну працю служниці та глибокий сон дітей, що спали у сусідній кімнаті. Тоді її погляд перейшов на широкий обрій, на увесь цей великий маєток, що належав Сегенам. Старенький мисливський будиночок стояв під великим лісом. Цей ліс простягнувся по всій широкій плескатій рівнині аж до Марейльських та Лільбонських фарм, що їх видно було оддалік. Він був перерізаний великими пустирями. І це ще не все: до маєтку належали сотні гектарів болота, що простяглися на схід. Там де-не-де росли кущики, стояли калюжі води. На цьому величезному пустирі взимі полювали на качок. А третя частина маєтку, знову гектари й гектари такої самої неродючої землі, піску, каміння, поволі спускалася до самого укосу залізничного полотна. Це був куточок землі, втрачений для культури. Навіть невеличкі ділянки родючого ґрунту залишалися незасіяні, бо їх з усіх боків оточували пустирі й вони входили до складу мисливської діляниці, що на право полювання в ній продавали квитки, і від цього мали добрий прибуток. Та відлюдність цієї місцини була чарівна, дика та романтична, вона могла захопити здорові душі, що кохаються у незіпсованій природі. І цієї чудової ночі ніде не могло бути величнішого спокою, глибшого миру та кращих пахощів.

Мар'яна не раз гуляла стежками гаїв, чагарником, навколо боліт та кам'янистих горбів. Вона поволі

оглядала обрії, знаходила знайомі, улюблені місця, тепер застелені темрявою. З лісу раз-у-раз чути було тихе гукання сови, а праворуч, з далекого болота долинали жаб'яче квакання, таке далеке, що воно бриніло, як чистий кришталь. А з другого боку, від Парижу долинав якийсь невиразний гуркіт, дедалі голосніший. Поволі він почав приглушати всі інші нічні голоси. Молодиця його почула і вже не вслухувалася ні в що інше. Це був поїзд з Парижу, вона добре знала його шум, бо прислухалася до нього щовечора. Відколи він вийшов з Монвальської стації до Жанвілю, вже можна було почути цей гуркіт, але ще такий тихий, що тільки звичне вухо могло відрізнити його серед інших різноманітних звуків. Вона зараз його пізнала і по ньому стежила за рухом поїзда по всіх нерівностях дороги. На цей раз надто зручно було стежити за рухом поїзда, бо ніч була на диво тиха та ясна, мирний сон опанував землею. Поїзд вийшов з Монвалю, повернув спочатку до цегелень, а тоді рушив уздовж сіножатей Сен-Жорж. Ще дві хвилини — і він буде в Жанвілі. Раптом біля тополь Меніль-Ружу з'явився білий вогник поїзда, що наче посувався в рівень із землею, а пихкання льокомотива чимраз голоснішало, мов подих якогось велетня, що біг сюди. З того боку рівнина простяглася у безмежну далечінь у невиразній темряві, під небом, вишитим зірками; на ньому скраю світився вогненний відблиск, мов од великої печі. Це було сяйво нічного Парижу, що палахкотів і курився у темній ночі, немов кратер вулькану.

Мар'яна підвелася. Ось зупинка у Жанвілю, тоді знову гуркіт дедалі менший, що нарешті замовк у напрямку до В'єбурга. Та вона вже його не слухала. Вся її увага була скупчена на дорозі, яка блідою стрічкою простилалася між нивами, що їхні широкі зелені лани тепер здавалися чорні. Її чоловік за десять хвилин переходив той кілометр, що відділяв місток від вокзалу, а вона ще здалеку помічала й пізнавала його, тільки він виходив з вокзалу. Та цієї ночі він перше наблизивсь і вона добре почула у цій глибокій тиші його кроки по битій дорозі, ніж побачила

вузеньку, темну рисочку, якою він здавався на ясному тлі дороги. І він також побачив Мар'яну, що стояла під зорями, сміючись, при добрім здоров'ї, струнка, з тоненьким станом і розвиненими клубами, з невеличкими, твердими персами, що вигодували вже чотирьох дітей. Тіло в неї було біле, як молоко і чудово відтінялося пишним чорним волоссям, просто закрученим у велику зачіску, та великими темними очима, в яких сяяла ніжність коханки й матері, святий спокій доброї, плодючої богині. Ясне чоло, ніс, вуста, підборіддя ніжного й сміливого рисунку, щічки, як смачні овочі, чудові вушка, усе обличчя, повне кохання і ніжності, свідчило про здорову красу, веселість по виконанні обов'язків і спокійну певність, що добре жити, як любиш життя.

— Як! Ти прийшла! — скрикнув Мат'є, наблизившись до неї. — Та я ж тебе благав не турбуватися так пізно... І ти не боялася, сама одна на дорозі?

Вона засміялася.

— Боятися, коли ніч така ясна, така чудова!.. А хіба тобі не хотілося, щоб я була тут, аби поцілувати тебе на десять хвилин раніше?

Він був до сліз зворушений цими простими словами. Все, що було з ним у Парижі, каламутне та ганебне, тепер жахало його! Він ніжно обіймив її й вони поцілувалися самим довгим і самим людським з усіх поцілунків. Після розпеченого паризького бруку, виснаженого у нещадній денній боротьбі за існування, з неплідної, продажною, вечірньої вулиці, з-під яскравого саява електричних ламп — який чарівний видавався спокій цієї мовчазної величі, це ніжне, мов у раю блакитне саяво, безмежність цих просторів, освіжених нічною млою, що вже мріяли про нове запліднення під саявом наступного дня. І яким здоров'ям, якою чеснотою, яким щастям віяло від природи, що вічно родить і засипляє під північною росою лиш на те, щоб переможно прокинутися вранці. Вічно вона оновлюється в цьому потоці життя, що ворохобиться навіть у порохах на дорозі. Мат'є поволі знову посадив Мар'яну на широкий низенький парапет місточка.

Він усе пригортав її до себе. Це була немов ніжна зупинка і вони не могли відмовити собі в цьому, такі загальні запросини йшли до них від зірок, від води, і від гаїв, і від безкраїх ланів.

— Боже ж мій! — нишком промовив Мат'є — чудова ніч! Яка вона гарна й як добре жити такої ночі!

Після довгої, блаженної мовчанки, коли вони обоє чули биття своїх сердець, він розповів свій день. Вона з ніжною цікавістю розпитувала його, він відповідав, щасливий, що немає потреби відбріхуватися.

— Ні, Бошени не можуть приїхати до нас на цілий день у неділю. Ти ж знаєш, що Констанс завсіди не дуже то нас любить. Їхнього Морісика ноги болять, кликали доктора Бутана. І знову говорили про дітей... Я тобі розповім... Замість них приїдуть Моранжі. Ти уявити собі не можеш, як вони пишалися й які були раді, показуючи мені своє нове приміщення. Їм так хочеться забагатіти, що я боюся, чи не зроблять ці добрі люди якоїсь великої дурниці... Ага, я й забув, я заходив до домовласника. Він, нарешті, дався намовити, хоч і не легко то було, полагодити ввесь дах... Ото ще дивні люди, оті Сегени! Вони мене просто збили з пантелику, я тобі розповім і це, і все інше.

Проте Мар'яна, без жадної балакучої цікавості, чекала його звісток. Її бо обходив тільки він сам, вона та їхні діти.

— Ти ж одержав плату. Еге ж? — запитала вона.

— Авжеж, авжеж не турбуйся!

— О, я не турбуюся, тільки ті дрібні борги трохи надокучають.

І знову запитала:

— Ну, а як діловий обід, гаразд? Я боялася, щоб Бошен тебе не затримав, ти міг би на поїзд спізнитися.

Мат'є відчув, що червоніє. Він зніяковів і серце йому стискалося, коли він відповідав, що все було гаразд. Щоб змінити розмову, він удав звичайну веселість.

— Ну, а ти, голубко, як обійшлася тими 30 су?

— Мої 30 су! — відповіла вона весело — та це аж надто велике багатство. Ми всі п'ятеро бенкетували по-князівському, і мені ще шість су залишилося.

І тоді розповіла свій день, своє щоденне кришталєво-чисте життя: що вона робила, що казала, як поводитися діти — найдрібніші подробиці про них та про господарство. А втім, усі її дні були подібні, вона щоранку вставала, щоб знову пережити ті самі радощі.

— Ах, проте сьогодні ми мали візиту. Мадам Лепельєр, жінка з Млина, он звідти, навпроти, зайшла сказати мені, що в неї є на продаж чудові курчата. Ми їй винні 12 франків за яйця та молоко і я гадаю, що вона прийшла глянути, чи не надумаюся я заплатити. Я відповіла, що зайду до неї завтра.

Вона показала рукою в нічну темряву, на велику чорну будівлю на березі Єзи, нижче від мосту. Це був, як казали у Жанвілі, Млин — справді старий водяний млин, що на ньому ще мололи. Вже три покоління Лепельєрів господарювали на цьому млині. Останній, Франсуа Лепельєр, що мав себе за вельми розумного, відбував військову службу. Повернувшись він приніс з собою огиду до роботи і думку, що Млин його не збагатить, як не збагатив він його батька та діда. Отже, йому спало на думку оженитися із старшою дочкою одного хлібороба з Віктуарою Корню, що мала посагу кілька суміжних нив, уздовж берега Єзи. Молоді жили непогано з цієї землі та з мірчука, що брали з сколишнього селянства, яке часами привозило збіжжя на старий млин. Безумовно, можна було б збагатіти, замінивши старовинний механізм, що його весь час треба було лагодити, на вдосконаленіший. Та ще, якби замість виснажувати ґрунт старовинними способами обробітку, до нього доклала б рук людина освічена й прихильна до прогресу. Але Лепельєрові робота була осоружна, землею він гордував. Це був селянин, байдужий до вічної любови, яку надто вже кохали його діди. Він кляв її, бо за їхні надмірні зусилля її запліднити, вона не дала їм долі й багатства. Він уже їй не вірив, він люто винуватив її, що вона неплідна, виснажена та лиха, як та стара корова, що їй уже давно час до різниці. Він казав, що всі банкрутують через отой ґрунт, який з'їдає насіння, через оте божевільне небо, що переплутало

природний порядок діб року. Словом якісь ворожі сили напосілися занапастити селян, досить дурних, щоб віддавати мачусі свій піт та кров.

— Уяви собі,— промовила Мар'яна,— ця Лепельєр прийшла з своїм маленьким Антоненом, чоловічком на три роки. А коли я її спитала, коли ж з'являться інші, вона схвилювалася, казала, що інші, напевно, залишаться там, де вони є. А цій молодиці лиш двадцять чотири роки й чоловікові її щонайбільше 27... Невже й селяни також?.. А я думала, що вони ще тримаються старої моди й народжують стільки дітей, скільки можуть.

Ці слова збудили всі думки, усі вагання Мат'є. Якусь хвилину він мовчав.

— Мабуть, вона тобі розповіла, з якої це рації?

— Та де там! з її кінською головою, довгим веснянкуватим обличчям, безкольоровими очима та стиснутими скупими вустами, вона, мені здається, така дурна, що тільки й уміє захоплюватися своїм чоловіком, бо він бився в Африці і читає газети. Я від неї витягнула тільки одну вперту думку: від дітей більше шкоди, ніж прибутку... Але чоловік, безумовно, має свої думки. Ти ж його, здається, бачив? Великий, довгий, рудий та худий, як його жінка, обличчя незграбне, очі зелені, вилиці випнуті. Він завжди наче сердитий. І я зрозуміла, що він не хоче більше мати дітей, бо лихий на свого тестя, що той мав аж трьох дівчат і хлопця, а це зменшило ту частку, яку сам Лепельєр одержав у посаг за своєю жінкою. Правда, його батько не забагатів на млинарстві, і він клене отой свій млин від ранку до смерканку. Увесь час каже, що не стане на перешкоді Антоненові, як той схоче податися до Парижу білий хліб їсти, аби тільки він там зачепився на якомусь доброму місці.

І тут, серед сільської людности, Мат'є знаходив ті самі причини обмежувати сім'ю, як і в Бошенів та в Моранжів: страх перед поділом спадщини, потребу піднятися вище, погорду до фізичної праці, жадобу до розкошів, що їх вони бачили в місті. Як земля збанкрутувала, то навіщо таки напиратися обробляти

її, з певністю, що це ніколи не дасть багатства? Він уже хотів був усе це викласти жінці. Але тільки сказав:

— Даремно він скаржиться: має дві корови, коня, а як робота важка, може когось наймити. А в нас сьогодні вранці було 30 су, й а ні млина, а ні ланочка... Мені його млин здається чудовий, я йому заздрю зашораз, переходячи цим мостом. Уяви собі, що ми з тобою мельник та мельничиха, ото б ми були багаті та щасливі!

Обоє зареготалися. Ще хвилину вони посиділи, поглядаючи на темну будівлю млина, на березі Єзи. Безмежним миром віяло від річечки, що стиха белькотіла щось під вербами та тополями, серед водорослин, що здіймалися з ясного кришталю води. Трохи далі під купою розлогих дубів видко було повітку над млиновим колесом. Біля неї стояли й інші будівлі, оплетені плющем і диким виноградом. Цей куточок мав романтичний вигляд, а надто вночі, коли на млині всі спали й не було світла. Не можна було й уявити собі місця принаднішого, повнішого чарівної романтики.

— Чуєш,— зауважив Матьє, понижуючи голос.— Хтось є під вербами, над водою. Я чую якийсь шелест.

— О, я знаю,— з ніжним сміхом відповіла Мар'яна.— Це, мабуть, молодята, що оселилися там, у маленькій будиночку, тижнів зо два тому. Ти ж знаєш, мадам Анжелен, ота пансіонська подруга Констанс.

Подружжя Анжеленів, що оселилося недалеко від Фрсманів, їх цікавило. Вона була одних років з Мар'яною, висока, чорнява, з чудовим волоссям та напрочуд гарними очима, що вічно світилися радістю, жила для насолоди; він був одного віку з Матьє, красень, закоханий до божевілля, бравий та веселий, як мушкетер, із закрученими вусами. Вони поженилися з палу кохання, мали десять тисяч франків щорічної ренти. З нього був непоганий митець, він дуже добре розмальовував віяла і міг би подвоїти цей прибуток, колиб не вічні ніжні лінощі, в яких він потопав з божевільного кохання до своєї дружини. Вони оселилися тут цієї весни, втекли до Жанвільської пустелі, щоб вільно та палко кохатися серед природи. Завсіди можна було

їх побачити на темних стежках у гаю, де вони шукали відлюдних куточків, на зелених галявинах, у холодку. А надто вночі вони любили ходити нивами, ланами, уздовж тінистих берегів Єзи, щасливі, коли їм щастило забутися пізно вночі, під плескіт хвиль, у густих лозах.

— І ця також не хоче дітей, — почала знову Мар'яна. — Вона мені цими днями розповідала, що рішила не мати дітей аж до тридцяти років, щоб трохи потішитися життям із своїм чоловіком, не обтяжуючи себе зараз же таки матірніми обов'язками, бо це ж забирає багато часу. І він її підтримує у цій думці. Я думаю, він боїться, щоб її фігура не зіпсувалася, та що вона не зможе бути йому за коханку, доки носитиме та годуватиме груддю. Тимто вони, хоч і цілуються від ранку до смерканку, але влаштовуються так, щоб від цього мати тільки насолоду... А в 30 літ у них буде хлопчик, гарний, як писанка.

А що Мат'є, знову споважнівши, увесь час мовчав, то вона просто додала:

— Як їм це вдасться.

Він знову зануривсь у роздуму. Хіба ж можна знати, що розумніше? Хіба ж не чудово отак кохатися задля самого кохання, жити тільки для нього, серед сільської природи? Він пригадав собі, що заприсягнувся в Парижі не мати більше дітей.

— Ну, — промовив стиха, — кожен живе по-своєму... Ми їм перешкоджаємо. Ходім спати.

Вони тихенько підвелися й пішли крутою дорогою до Шантбле. Перед ними, наче вогник далекого маяка, світилася лампа, що горіла під вікном їхньої хати. Спокійне та ясне світло її горіло на темному тлі ліса. Вони вже не балакали, їх підкорила велична мовчанка ночі. Поволі вони простували до мирного даху, під яким спали їхні діти.

Коли вони зайшли, Мат'є зачинив двері на клямку. Напомацки піднялися вони сходами, намагаючись якнайменше шуміти. Внизу, ліворуч від коридору, були вітальня та їдальня, а праворуч кухня і комора. У другому поверсі було 4 кімнати. Їхньої дуже скромної обстанови, привезеної з Парижу, не досить було для

цих великих кімнат, але в них не було жадної пихи, їх це тільки смішило. Вся їхня пишнота полягала у червоних заслонах на вікнах, і вони казали, наче цей червонистий відблиск надає всьому надзвичайно багатий вигляд.

— Мабуть, Зоя заснула, — промовила Мар'яна, не чуючи ніякого шуму. І справді, селянка, що сіла з роботою біля лампи в їхній спальні, щоб світло не заваджало дітям, солодко спала, встромивши ніс у свою роботу. І таким самим глибоким сном віяло від широко відчинених дверей до другої кімнати, де стояли дитячі постелі.

Довелося тихенько збудити Зою, приглушити її вибачення, потім її, злякану та остовпілу, відіслати спати, порадивши робити якнайменше шуму. Тоді Матьє взяв лампу і зайшов до кімнати дітей, щоб побачити їх та поцілувати. Вони рідко коли прокидалися. Він поставив лампу на камін і дививсь на три маленькі ліжечка, коли Мар'яна також прийшла сюди. В глибині кімнати, на ліжку під стіною лежали Блез і Дені, близнята, здорові шостилітні молодці, що завжди спали обіймившись. Під протилежною стіною, на другім ліжку спав один Амбруаз, що йому виповнилося вже 4 роки — янголятко на прочуд гарне. А третє ліжечко прикрашала своїм білим тільцем мадемуазель Роза. Вже три тижні тому, коли їй виповнилося 15 місяців, її відлучили від грудей. Дівчинка лежала в колисці майже голісінька. Мати мусіла знову обтулювати її, так вона збила ковдру своїми свавільними кулачками. Тимчасом батько поправив подушку, що мало не випала з-під голови Амбруаза. Обое батьків, потихеньку, з ніжною обережністю підходили до дітей, нахилялися над їхніми маленькими личками, щоб переконатися, що вони сплять і солодко посміхаються уві сні. Вони їх перецілували. Затрималися ще трошки, бо Блез та Дені наче поворухнулися. А тоді мати взяла лампу й вони вийшли обережно, навшпиньках.

Поставивши Мар'яна лампу серед столу в їхній кімнаті, залишивши двері до дітей відчинені, нарешті заговорила голосно.

— Мені не хотілося тебе турбувати, розповівши це тобі там, на мості: Роза мене сьогодні стурбувала, вона щось погано виглядала і я тільки аж увечері заспокоїлася.

Побачивши, що Мат'є здригнувся й зблід, вона додала:

— О, це нічого, я би не виходила, якби хоч трохи турбувалася. Адже з цими малюками ніколи нема спокою... Та ти лягай, вже давно північ.

І вона сама спокійно почала роздягатися, не зважаючи на широко відчинене вікно, крізь нього бо нічне око не могло її побачити, крім мільйонів зірок на безмежному обрії. Коли вона скинула сукню, спідницю, корсет, то підійшла до дзеркала, щоб причесатися на ніч. Вона заплела волосся у важку косу, що спускалася їй аж по коліна.

Мат'є наче не чув її. Замість роздягатися, як це робила його жінка, він сів край столу, коло лампи. І спорожнив свої кишені, вийнявши три сотні франків своєї місячної плати. Порахувавши їх, він гірко пожартував:

— Таки п'ятнадцять люїдорів, а ні однієї монетки не народилося в дорозі... Чуєш, ось вони! Завтра посплачуєш борги.

Це йому щось нагадало. Він узяв олівець і почав писати цифри на чистій сторінці блокноту:

— Ми винні 12 франків за молоко та яйця Лепельєрові... Що ти винна різникові?

Сівши біля нього, вона стягала панчохи.

— Різникові щось двадцять франків.

— А за городину, за хліб?

— Не пам'ятаю докладно, із тридцять франків. Ото й усе.

Він підрахував.

— Значить 62 франки. Як від трьохсот франків відняти шістдесят два, залишиться двісті тридцять вісім франків. Не більше, як вісім франків на день... Оце так. Бач які багатії, добрий буде нам місяць, коли треба чотирьох дітей вигодувати, а надто як ще Розочка занедужає!

Мар'яна, уже в самій сорочці, стояла своїми на прочуд гарними, босими ніжками на паркеті, простягаючи руки з чарівним закликком. Вона дивилася на чоловіка, у переможній красі жінки матері з бездоганно-гарним, здоровим тілом. І здивувалася, почувши таку його мову. Сміючись, з радісною певністю, вона відповіла:

— Та що це тобі сьогодні ввечері, друже мій? Вдався у якісь безпорадні обрахунки! Та ж ти завсіди сподіваєшся наступного дня, як чуда, певний, що хто хоче жити щасливо, повинен тільки життя любити. А я, ти ж це знаєш, я найбагатша та найщасливіша жінка на увесь світ... Ходи, лягай, фортуна¹⁾ тільки чекає, доки ти загасиш лампу, щоб зайти до нас.

Вона жартувала, бавилася, легким скоком стрибнула у постіль. Тоді сперлася на високі подушки й знову простягнула поверх укривала руки до нього з тим самим ніжним закликком.

Але він похитав головою і поволі, млявими словами почав розповідати думки цього дня, переживаючи знову всі ці вражіння.

— Ні, бачиш, голубко, мені, нарешті, серце стискається, коли я повертаюся сюди, до нашої халупи, надивившись в інших на такий достаток та могутність. Ти ж знаєш, я не заздрісний, не шанолубний, не прагну високої посади або великого багатства. Та, проте, що ж ти хочеш? Часом я страждаю за вас, так! Страждаю за тебе і за дітей. Мені хотілося б заробити для вас багатство або хоч вратувати вас від убогства, що нам загрожує... Оті Бошени, з їхнім заводом, з їхнім Морісиком, якого вони виховують на майбутнього короля, вони просто натякали мені, що ми обое погинемо з голоду з нашими чотирма дітьми. Й оті бідні Моранжі збираються дати за своєю дочкою королівський посаг, і вони живуть у бодай фалшивій пишноті нового приміщення і мріють про посаду на дванадцять тисяч франків, а до нас ставляться із приязним презирством. А, знову, наші

---

¹⁾ Богиня щастя з рогом достатку в руках.

господарі, оті Сегени, як би ти бачила, як вони пишалися переді мною своїми мільйонами, своїм домом, повним усяких чудес, вони просто гнітили мене своїм співчуттям, сміялися з мене, що в нас така велика сім'я, коли вони сами мають обачність обмежитися одним хлопчиком та дівчинкою. Нарешті навіть оті Лепельєри, що ми заздriamo їхньому млинові. Адже ясно, що як ця жінка із своїм Антоненом прийшла до нас розповідати, що вона ніколи не матиме більше дітей, то це значить, що дивлячись на наших чотирьох, вони не певні, чи їм заплатять! Ох, видима річ, ми ніколи не матимемо заводу чи пишного будинку, навіть млина, так само, як ніколи не буде у мене посади на дванадцять тисяч франків. В інших усе є, у нас немає нічого, це ясно. Любоко моя, я так само, як і ти, не піддавався б лихій долі, був би терплячий та веселий, якби сумління мені не дорікало, що чимраз гірші злидні наші — наша ж таки провина... Так, так, ми винні, бо необачні, не передбачливі.

Він казав, а Мар'яна дедалі гірше дивувалася. Вона аж сіла на постелі, відкинувши укривало. Важка коса чорною хвилею спливала на тугі білі плечі, на білім личку світилися широко розплющені, чорні очі.

— Та що це тобі, що тобі сталося сьогодні, друже мій?—повторила вона. — Ти такий добрий, щирий, ніколи й не згадуєш за гроші, щасливий у нашій небагатій долі, а тепер говориш чисто, як мій кузен Бошен... Десь тобі в Парижі сьогодні дуже важкий день видався. Лягай, забудь свою турботу.

Нарешті він підвівся, роздягнувся, ще буркочучи стиха:

— Певна річ, я ляжу. Та, проте, ми таки живемо в халупі, і якби цієї ночі полляв дощ, діти б вимокли. Як же я можу не порівнювати?.. бідні діточки! Я такий самий батько, як усі інші, мені хочеться для них щастя.

Він уже хотів лягати, коли в сусідній кімнаті, почувся неначе стогін і це його зупинило серед хати. Матє стурбовано прислухався, потім узяв лампу

і знову, в самій сорочці, босими ногами, пішов оглянути малюків. За дві чи три хвилини він тихенько повернувся, ступаючи з безмежною обережністю, і побачив, що мати сидить на постелі, витягнувши шию, увесь час прислухаючись, готова поспішити на найтихіший заклик.

— Нічого, — сказав він стиха, неначе діти могли його почути. — Це Роза знову розкуталася. Всі четверо сплять, як христосик у яслах.

А тоді, поставивши лампу на стіл, він запитав:

— Гасити, правда?

Та коли він пішов зачиняти вікно, вона його спинала.

— Ні, ні, хай буде відчинене навстіж. Так гарно, тихо. Ми зачинимо пізніше, коли засиплятимемо.

Справді, не можна собі було уявити нічого кращого та ніжнішого від цієї чудової весняної ночі. Від неї віяло темним спокоєм, могутнім ароматом тихих просторів. Здалеку чути було наче мирний подих сонної землі у її вічній плодючості. Саме життя відчувалося в цьому спокої, виявлялося у палкому нічному тремтінні. Безкрає кохання навіть уві сні хвилювало трави, гаї, води, ниви. Тепер, коли загасили лампу, з темної кімнати видко було, як летіли зірки на небі, а на тім боці обрію, куди виходило вікно їхньої кімнати, ще видко було заграву над вульканом Парижу.

Мат'є ніжно обіймив Мар'яну, пригорнувши її всю до себе, притулив до свого серця. Відчуваючи біля себе все її гнучке, сильне тіло, він зворушеним голосом зашепотів їй на вухо:

— Моя ж ти мила, зрозумій же, що я думаю тільки про вас: про маленьких і про тебе... Інші, багаті — вони обачні, не обтяжують себе сім'єю. А ми, злидарі, беремо на свою шию дітей чимраз більше, не лічачи... Як хоч трохи поміркувати, то це ж безглуздя, непередбачливість. Адже народження нашої Розочки, звісно, нас підрізало, аж ми мусіли сюди втекти. А перше ж ми якось жили й боргів не мали... Га? Що ти про це думаєш?

Вона не поворухнулася, не розплела ніжних, свіжих рук, що ними обіймала його. Але затримувала подих, у стурбованім чеканні.

— Я нічого про це не думаю, любий. Я ніколи й не міркувала над цим.

— Нарешті, — казав він, — уяви собі, що ти знову вагітна, що в нас народиться п'ята дитина? От тоді то вже всі матимуть цілковите право з нас сміятися й казати, що, як ми нещасні, то тільки з власної волі. Я вже давно сушу собі тим голову. І сьогодні заприсягнувся, що на цьому край, ми вживатимемо заходів, щоб п'ятого не було ніколи.. Як ти вважаєш, голубко?

Тепер, мабуть несвідомо, вона трохи розплела руки і він одчув, як по її тілі, що пригорнулося до його тіла, перебігло тремтіння. Вона охолонула і наче ось-ось готова була заплакати.

— Я думаю, що, мабуть, ти маєш рацію. Що ж я тобі можу сказати? Ти всьому голова, ми зробимо по твоїй волі.

Але в його обіймах уже була не та Мар'яна — коханка, дружина; це була інша, пасивна жінка, згодна бути за цяцьку. А надто йому здавалося, що вона не розуміє й розгублено шукає причини, з якої він усе це говорить.

— Та ти цим не журися, голубонько, — силувано пожартував він. — Знаєш, ми ж, проте, можемо гратися. Не буде вже ніякої небезпеки. Усі так роблять, усі чисто, кого я тобі згадував — всі так забезпечуються. Ти в мене будеш так само найкоханіша в світі жіночка.

Він пригорнув її, міцніше стиснув в обіймах, шукаючи її вуст для поцілунку. А вона, збентежена, у несвідомому обуренні тіла й серця, белькотіла:

— Так, безумовно, я розумію... Як така твоя воля, ти ж мусиш дбати за майбутнє...

І вибухнула плачем, ховаючи голову в нього на грудях, щоб утримати сльози, рясні сльози. Він чув їхню теплоту. Мат'є зніжковів, його також охопило невиразне обурення перед цією журбою, що її глибокої причини Мар'яна не могла висловити. Він вдавсь в одчай, лихий на себе самого.

— Не плач, люба... Я дурний, я брутальний, поганий, що так заговорив про це з тобою, коли ти так лагідно обіймала мене. Ти обміркуєш, ми ще це обговоримо... І не журися, засни собі тихенько, знаєш, отак, на моїм плечі, як тих вечорів, коли ми дуже, дуже кохаємося.

І справді, така була їхня звичка. Він тримав її голову на своїм плечі, доки ніжна рівномірність її подиху не доводила йому, що вона заснула. Аж тоді він обережно клав її на подушку, щоб не збудити.

— Сюди, отак добре... Тепер спатки... Я тебе більше не буду мучити.

Вона вже не плакала, нічого не казала, поклавши голову йому на плече, усім тілом притулившись до нього. Він сподівався, що вона отак засне. А сам, з широко розплющеними очима, почав міркувати, дивлячись у безкрає небо, де сяяли зорі.

Заграва над Парижем, далеко на обрії, знову нагадала йому палючий вечір, що після нього він повернувся такий збурений. Тепер Бошен іде від Норіни, зрадливо повертається до подружньої постелі. Чому, розповідаючи Мар'яні весь свій день, він не наважився розповісти про цю авантуру її кузена Бошена з Норіною? Аж тепер він одчув, як це паскудно та брудно. І, як нудота, піднявся в ньому спогад про власну мерзоту, що її він мало не вчинив: адже він хотів цю ніч перебути з Серафіною. Під цей час він був би там. Така думка на цій постелі з милою дружиною, що засинала на його плечі, була для нього нестерпна, як докір сумління. Може це година несамовитої жадоби, наче напад хвороби, забруднила його, запаморочила розум, отруїла тіло? Мабуть у ньому залишилася якась отрута, бо він не пізнавав себе у цих думках та бажаннях, таких у нього ніколи не було. Він дивувався з самого себе у цій суперечці з Мар'яною. Адже ще вчора він би вдався в одчай на саму думку про таку розмову, він просто не міг би цього.

Мар'яна не засипляла у ніжній довірливості, як бувало звичайно. Хоч вона заплющила очі й не ворухилася, проте Мат'є відчував, що вона сердита,

нешасна, ніяк не може зрозуміти, чого він її менше любить. І жадоба до багатства покинула його, він мусів зробити над собою певне зусилля, щоб пригадати міркування Бошенів та Моранжів, цю шанолюбну потребу піднятися над своєю клясою, скупчити багатства в одних руках, щоб уникнути жахливого й осоружного для них поділу майна. Але ті теорії, що їх він чув у Сегенів, ще хвилювали його, бо він не міг нехтувати фактів: з розвитком розуму меншає плодючість, діти ростуть у великому числі тільки на ґрунті убогства.

Проте, це явище соціальне, воно залежить од стану держави та суспільства. Бідність повстала з людської несправедливості, а не з того, що начебто земля скупа. Вона зможе вигодувати вдсятеро численніш народи, коли буде розв'язана справа з розподілом між усіма роботи потрібної для загального здоров'я та щастя. Хоч воно й правда, що краще десять тисяч щасливих, ніж сто тисяч нещасних, але чому ці сто тисяч голоти, яких, мовляв, надто багато наплодилося, не можуть докласти своїх зусиль до того, щоб вишукати нові засоби до існування, щоб і їм бути такими самими щасливими, як оті десятиє тисяч упривилейованих, що їхній егоїстичний добробут хочуть забезпечити, вихолостивши природу? Він аж відчув полегкість, животворчий подув безмежності, коли до нього повернулася певність того, що плодючість створює цивілізацію. Цей надмір життя, розмноження нещасливих, що вимагають собі законної частки щастя, підбурює народи до нових і нових повстань, змушує їх іти до перемоги правди та справедливості. Потрібний надмір, щоб могла здійснюватися еволюція, щоб людство розповсюдилося по всьому світі, залюднило землю, здійснило на ній мир та згоду, створило те здорове й одностайне життя, яке може виплекати земля. Якщо плодючість створює цивілізацію, а цивілізація обмежує плодючість, то можна передбачити, що в той день, коли еволюція буде вивершена й уся земля залюднена єдиним, братерським народом, настане вічна рівновага. Та проте, до тої пори минуть

тисячі й тисячі віків, протягом них треба дбати, щоб не пропав марно а ні один зародок життя, щоб вони сіялися у добрий ґрунт. Як сівач ніколи не вважає врожай за надмірний, так не може бути надмірний цей урожай людей, в якому кожна нова людина — це нова сила та надія.

І цей повільний невиразний гомін, що його тепер чув Мат'є через відчинене вікно, що линув від теплої весняної ночі — це було саме тріпотіння вічної плодючости. Він прислухався до нього, воно його овівало, як оцей легенький Мар'янин подих. Вона й досі не спала, нерухома, без жадної ознаки життя, крім легкого подиху, що він чув його на своїй шиї. Усе проростало, усе розвивалося, процвітало у цю пору кохання. З безмежності неба, з мерехтливого сяйва зір походив загальний закон взаємного тяжіння, що керує всім світом. І сама земля лежала у темряві, наче жінка в обіймах свого чоловіка. Від неї віяло насолодою творчих спазмів. Води, повні мільярдів зародків, стиха плюскотіли від щастя, гаї, оживлені вигуками тварин цієї пори кохання, глибоко зідхали, у деревах грав сік, широкі лани здрігалися від проростання насіння. І, безумовно, чимало насіння гинуло, засихало чи гнило, але невичерпна природа зараз же поповнювала цю шкоду. Ніколи ще Мат'є не відчував так, як тепер, що коли у тварини та рослини життя бореться проти смерти, невтомно з одчайдушною енергією, — то тільки людина одна прагне до смерти задля смерти. Серед цієї сільської, травневої природи все горіло, все мліло в творчих обіймах — і тварини, і рослини, — і можна було знайти в цей час тільки одну кохану пару, що своєю волею залишалася неплідна. Це була весела й щаслива пара вбивців, що обіймалися там, на березі Єзи, під вербами, з усіма витонченостями неплідного палу, оспіваного у поетів.

Тоді всі міркування, всі лукаві мудрування Мат'є розвіялися, в ньому залишилася тільки жага, вічна та невситима жага, що створила світи, що створює їх і тепер щодня, що і зачаття, і дітонародження й на хвилину не зупиняється. Жага — адже в ній

виявляється вся душа всесвіту, сила, що підіймає матерію, надає атомам розуму, могутності, владности. Та, проте, Мат'є не міркував уже про жагу, ця жага опанувала його самого силою неподоланного закону, що поширює й увічне життя. Досить йому було почути на своїй шиї легкий подих нерухомої Мар'яни, щоб полум'я зайнялося в його жилах. Але вона так само лежала, знеможена, застигла, заплющивши очі, не в силі заснути. Проте, від неї, від шовку її голих плечей та бюста, від чарівного духу ніжного тіла й важкого волосся віяло непереможним бажанням. Материнство замість зруйнувати її, тільки дало їй повноту форм, тверду пружистість членів, усю цю блискучу красу матері, що перед нею зникає непевна, хистка дівоча краса.

Мат'є стиснув Мар'яну у палких обіймах.

— Ах, жіночко мила, і я міг сумніватися в нас... Ні я, ні ти не зможемо заснути, доки ти мені не пробачиш.

Вона стиха засміялася, вже потішена, поєднана цією ніжністю, під якою вона відчувала переможне полум'я.

— О! У мене і сумніву не було, я була певна, що ти мене таки візьмеш.

Це був довгий поцілунок кохання, відповідь на запросини закоханої й плодючої весняної ночі, що линула у вікно з мерехтінням зір, з тріпотінням розімлілих від кохання вод, гаїв та ланів. Соки землі проростали у темряві, здіймалися вгору, повні п'яного животворчого духу. Це зародки життя линули між світами. Це було тремтіння взаємного тяжіння мільярдів істот, загальні плодотворчі корчі, неминуче зачаття, безперервність життя, що дає нове життя. І всенька природа ще раз, знову, так само, як і кожна істота, жадала запліднення.

Але Мар'яна спинила Мат'є, підвелася на ліжку і знову витягнула шию до дитячої кімнати.

— Ану, послухай!

Обоє наслухали, похилившись із постелі й утримуючи подих.

— Ти гадаєш, що вони прокинулися?

— Атож, мені почулося наче котресь заворушилося.

Але все було спокійно, з сусідньої кімнати віяло миром невинного сну. І Мар'яна засміялася, ніжно і трошки насмішкувато: .

— Нещасні наші четверо бідаків!.. І невже ти таки хочеш п'ятого, ще одного маленького злидня?

Він закрив її вуста палким поцілунком.

— Мовчи, я дурний... Ох, хай собі сміються і гордують нами! Твоя правда, це якраз ми обачні та мудрі.

І вони вдалися у чудову, божественну непередбачливість. Перед її могутністю затьмарилися всі низькі розрахунки, залишилося тільки непереможне кохання, що вірить у життя і творить його не лічачи. Отак обіймаючись, вони кохалися всією своєю істотою. Цього б не могло бути, якби вони взаємно щось ховали один від одного, від чогось утримувалися. Тоді їхній живий зв'язок був би порушений. Мат'є мав би її за якусь чужу і в неї було б почуття, наче вона йому не жінка. А вони віддавалися одне одному цілком, без ніяких обмежень тіла й духа, вони виконували для життя ту роботу, що воно їм справедливо призначило.

Ох, яка ж утіха, який солодкий хміль цього повного безкрайого кохання, що є саме здоров'я та краса! Так вони свідчили свою віру в життя, це була псальма плодючості, великій непереможній будівниці світів. Жага — це була сама невмируща надія. Ось насіння кинуто в борозну з криком безмежного щастя: хай же воно проросте, хай воно спричиниться до створення нового життя, для людства, для його розумового розвитку та сили.

І разом з цим подружжям уся закохана весняна ніч здригалася від утіхи, зорі й земля мліли разом з ними. Під буревієм насолоди була людяна радість, що стався могутній акт запліднення, побільшало на одну істоту — не для убогства, але задля більшої моці, правди, справедливості.

І зачаття цієї істоти, цього живого атома, вкинутого між інші істоти, величне й святе, воно має незліченну, може навіть, вирішальну вагу.

КНИГА ДРУГА.

I.

Мат'є обережно підвівсь на маленькому залізному складаному ліжку, на якому він спав. Воно стояло поруч великого ліжка з червоного дерева, де спала Мар'яна. Подивившись на жінку, він побачив, що в неї очі розплющені і вона всміхається.

— Як, ти вже не спиш? А я й не поворухнувся, щоб тебе не збудити! Знаєш, уже дев'ять.

Це було в Парижі, якоїсь неділі серед січня. Мар'яна вже восьмий місяць була вагітна. На початку грудня погода в Шантбле була жахлива: холодні дощі, тоді сніг, велика стужа; отже Мат'є, повагавшись трохи, нарешті, прийняв люб'язні запросини Бошенів, що віддали до їхнього розпорядження старовинний, маленький будиночок на вулиці Федерації, де жив фундатор заводу, доки не збудував пишного будинка на набережній. Саме на цей час помер старий заводський майстер, що тут жив. Будиночок був мебльований непоказними меблями старого Бошена. І молоде подружжя оселилося тут місяць тому, вирішивши, що обачніш дочекатися пологів у Парижі, а до Шантбле повернутися перших теплих квітневих днів, коли Мар'яні вже можна буде вставати з ліжка.

— Почекай, — мовив Мат'є — зараз буде ясно.

Він одсунув заслону, напівтемна кімната засяяла від ясного жовтого проміння зимового сонця.

— Ах, сонечко, сонечко! Ясна погода! І неділя! Аж нарешті сьогодні я можу забрати тебе на денну прогулянку з дітьми.

Мар'яна покликала чоловіка, а коли він сів до неї на постіль, узяла його за руку.

— Я також хвилин із двадцять уже не сплю,—весело мовила вона,—і боюся поворухнутися, щоб ти хоч у неділю міг відпочити. Бач? Ну й розумахи з нас, боїмося одне одного збудити, коли давно вже очі по-вигрішали.

— О!—відповів він,—мені так приємно було думати, що ти відпочиваєш! Тепер, як неділя, то я найбільше радію з того, що можу залишатися у цій кімнатці цілий ранок і цілісінський день бути з тобою й дітьми.

І раптом скрикнув із здивованням та каяттям:

— Гей, та я ж тебе ще не поцілував!

Вона трошки підвелася, спершися ліктем на бік подушки. Мат'є ухопив її в обійми й міцно пригорнув до грудей. Але вона тихенько поскаржилася:

— Ой, любий, обережніш!

Це був вибух одчаю й обожування:

— Я тобі зробив боляче! Зробив тобі боляче! Треба бути нелюдом, щоб так по-грубіянському з тобою поводитися!... О, мила — мила жіночко, ти ж для мене така свята, я б хотів тільки пестотливо торкатися тебе, щасливий був би всі твої страждання на себе взяти! От, якби мені руки легенькі, як у феї, щоб ти й дотику не чула, щоб тими руками сум на радість обертати... І я тобі зробив боляче!

Аж вона мусіла його потішати.

— Та ні, дурнику, не робив ти мені боляче! Я тільки злякалася. Ти ж бачиш, я ж сміюся.

Мат'є придивився до неї і така ж вона видалася йому незрівняно гарна. У снопі щиро-золотого сонячного проміння, що падало просто на постіль, вона й сама променилася здоров'ям, силою й надією. Ніколи ще важке чорне волосся не спливало такою рясною хвилею на її плечі, ніколи великі очі не посміхалися бадьоріш та веселіш. Обличчя світилося такою щирістю й коханням, такою ясною та певною правотою, що вона була втіленням плодючості, доброю богинею з променистим тілом, бездоганною постаттю та благородною величністю.

Він поринув у захваті обожування, як вірний перед своїм богом, на порозі святая-святих.

— Яка ж ти гарна, яка ти добра, і як я тебе люблю, дружинонько мила!

Побожним рухом він відкрив живіт. Дививсь на тіло, ніжне, як білий шовк, що круглясто здіймалося, немов баня над святощами, звідкіля мав з'явитися новий світ. Нахилився, побожно поцілував його, вкладаючи у поцілунок всю свою ніжність, усю віру, всю свою надію. І так залишився, наче вірний на молитві, легесенько торкаючись устами, повний пестотливої обачности.

— Це тут, жіночко мила, тебе болить?.. Чи тут?.. Чи тут?.. Ох, якби я хотів знати і мати силу зцілити тебе!

Але раптом Мат'є підвівсь, блідий та тремтячий. Він одчув під своїми вустами легесенький поштовх. Вона засміялася, вхопила його, притягнула й поклала його голову поруч своєї на подушку.

— А що? Ти його почув, він тебе злякав, дивачище ти. Е, та він же тепер здорово вибрикує, починає стукати, щоб випустили... Ну, розкажи мені, що він тобі казав?

— Він мені казав, що ти так само кохаєш мене, як і я тебе, і що немає в світі щасливішого над мене.

Якусь хвилину вони лежали, обіймаючись у золотому сяйві сонячного проміння. Тоді Мат'є поправив жінці постіль, перетрусив подушки, обережно обтулив її ковдрою. Він ніяк не хотів, щоб вона вставала, доки він трохи прибере в кімнаті. Він уже склав своє маленьке ліжко, згорнув простирала й матрац, усе це поклав у чехол. Даремно вона прохала його покинути це, кажучи, що Зоя, робітниця, привезена з села, дуже добре може все це зробити. Мат'є вперся, кажучи, що служниця його дратує, що він волить сам доглядати жінки й робити все, що їй треба. Це він сам таки домігся, щоб спати на залізному ліжечку, а її лишити саму на великому ліжку, бо він боявся якось її потурбувати. І тепер він господарював, ревниво боронячи двері спальні, щоб люба жіночка була

тільки його, щасливий, коли доводилося зробити для неї хоч найменшу послугу. Але й цього йому було недосить, так хотілося виявити своє побожне кохання.

— Прохаю тебе, полеж іще трохи, доки діти дають нам спокій. Це тебе заспокоїть.

Він здригнувся і тоді лиш помітив, що у спальні не тепло. Він почав картати себе, що досі не подумав запалити вогонь. Дрова були тут же в куті, разом з трісочками.

— Ну, й дурень з мене, лишаю тебе замерзати, коли з цього треба було почати.

І він став навколішки коло груби, а тимчасом вона кричала:

— Ото ще новина! Покинь, поклич Зою.

— Е, ні! Вона не вміє у печі палити, мені цікаво самому.

Матъє зареготавсь переможним сміхом, коли в каміні запалахкотів великий вогонь, ще звеселивши кімнату. От тепер, казав він, ця кімната вже справжній рай. Та тільки він встиг умитися й одягнутися, як перетинка, що під нею стояла постіль, затремтіла від ударів кулачків.

— А, пустуни! — мовив батько весело, — вони попрокидалися... Га, сьогодні ж неділя, пустімо їх сюди.

І справді, вже якийсь час у сусідній кімнаті лунав гомін, немов у пташнику вранці. Чути було цвірінкання, пронизливі скрики, що переривалися дзвінким реготом. Тоді щось глухо гупало, безумовно, це вже літали подушки. А тимчасом два маленькі кулачки вибивали барабанний дріб на перегородці.

— Так, так! — посміхаючись і хвилюючись, казала мати, — відзовися до них, скажи, щоб прийшли. Вони там усе потрощать.

Батько й собі постукав кулаком. Тоді по той бік стінки почулися переможні вигуки, крик радісного тріумфу, і тільки батько встиг відчинити двері, у коридорі вже почувся тупіт та метушня. Це був тріумфальний похід цілого війська. Всі четверо в довгих, нічних сорочках, що закривали їхні маленькі ніжки, бігли підтюпцем і реготалися. Ніжні, темні кучері,

личка, такі рожеві, очі, що світилися чистою радістю,— усе це наче променилося власним світлом. Амбруаз, хоч був з братів наймолодший, тільки п'яти рочків, виступав перший, бо був заповзятливий та сміливіший від братів. За ним йшли двоє близнят — Блез і Дені. Вони пишалися, що їм уже виповнилося по сім років, були поміркованіші, надто Дені, що вже навчав молодших читати. А Блез ріс тихенький, трошки боязкий, це був мрійник з усієї банди. Близнюки вели за ручки мадмуазель Розу, гарну, мов янголятко. Вони тягнули її праворуч і ліворуч, з голосним реготом, але як на свої два роки й два місяці, то вона бадьоро трималася і не падала.

— А знаєш, мамо, — кричав Амбруаз — я змерз! Посунься трошки.

Одним скоком він скочив на постіль, забився під ковдру і пригорнувся до мамуні. Тільки видко було сміхотливу голівку з шовковими кучерями. Та двоє старших, побачивши це, гукнули войовничим вигуком і також кинулися на завойоване місце.

— Трошечки посунься! Посунься трошечки!.. Я, мамуню, у тебе за плечима! Я за твоєю спиною.

Долі залишилася тільки Роза, повна гніву та образи. Марно силкувалася вона вилізти на постіль: раз-у-раз падала на задочок.

— А я, мамо, а я!

Довелося їй допомагати; крихітка видряпувалася, чіплялася щосили своїми маленькими кулачками, а мати вхопила її на руки. Отже, у Розі було найкраще містечко. Спочатку батько турбувався, щоб ця банда невгамовних завойовників не замучила та не заштовхала бідну мамуню. Але Мар'яна його заспокоювала, весело регочучись разом з ними. Ні, ні, вони їй ніякої шкоди не робили, вони тільки радісно лащилися до неї. І він захопивсь, така це була весела картина, повна чудової краси та втіхи. Ах, гарна та щира мати Жігонь ¹⁾, як називала себе часом жартома Мар'яна,

---

¹⁾ Мати Жігонь — персонаж з французьких народніх байок, кумедний тип плодючої баби.

з Розою на грудях, Амбруазом при боці, Блезом та Дені за плечима! Це був цілий виводок пташок, маленькі рожеві дзьобики простягалися з усіх боків, шовкові кучері стреміли, як пір'ячко. А вона, біла й рум'яна, як кров з молоком, сяяла у славі своєї плідності, вже вібруючи новим життям, готова знову подарувати світові нову дитину.

— Тепер добре, тепленько, — зауважив Амбруаз, що любив розкошувати.

Розважний Дені почав пояснювати, через що вони зчинили такий гармидер:

— Блез сказав, що він побачив павука. Ну, і він злякався.

Ображений брат перервав його:

— Це байки... Я побачив павука. І кинув на нього подушкою, щоб його вбити.

— І я! І я! — белькотіла зареготавшись Роза. — От так моя подушка, гуп! гуп!

Вони вмирали зо сміху, аж за боки хапалися, так це було їм смішно. А правда та, що вони кидалися подушками під тим приводом, наче хотіли павука вбити. А павука бачив тільки один Блез, отже це ще під великим сумнівом, чи він там був.

Увесь виводок був такий здоровий і свіжий, мати й діти, у сяйві рожевого, чистого тіла, залляті сонцем, були такі чарівні, що батько не витримав, ухопив їх усіх разом в обійми і почав цілувати, куди попадя. Це був веселий фінал, що спричинився до нового вибуху галасу та сміху.

— Ох, як весело! Ну, й весело ж!

— Ну, — сказала Мар'яна, намагаючись визволитися з обіймів, — я вже хочу вставати. Не корисно мені ледаркою бути. Та й цих дитинчат треба вмити й повдягати.

Одягалися перед вогнем, що ясно палахкотів. Було вже о десятій, коли вся сім'я, на цілу годину пізніш проти звичаїв, спустилася в їдальню, де палилося у фаянсовій грубці, а гаряче молоко, подане на перший сніданок, парувало на столі. У нижньому поверсі будиночка праворуч від сіней була їдальня і вітальня,

а ліворуч кабінет і кухня. Ця їдальня, як і спальня, виходила на вулицю Федерації, і від самого ранку в ній було повно сонця.

Діти вже сиділи за столом, постромлявши носи в свої чашки, коли задзвонив дзвоник і ввійшов доктор Бутан. Це спричинилося до нових галасливих веселощів, бо добродушне, кругле докторове обличчя завсіди тішило малюків. Він допоміг їм усім з'явитися на світ і вони поводитися з ним, як із старим товаришем, що з ним не церемоняться. Отож, вони вже відсували свої стільці, щоб кинутися до нього, коли мати одним словом зупинила їх:

— Ви дасте докторові спокій, правда?

А тоді весело звернулася до лікаря:

— Добридень, докторе. Дякую за ясне сонечко. Це ж, безумовно, ви приписали на сьогодні добру погоду, щоб я могла вдень прогулятися.

— Авжеж, це я. І прийшов спеціально побачити, як вам допомагає мій рецепт.

І Бутан, дуже задоволений, присунув собі стілець до столу. Мат'є, сердечно потиснувши йому руку, розповідав, як вони байдикували цього ранку.

— Дуже добре, хай вона відпочиває, але хай і робить, що їй по силі... Та я бачу, що апетиту їй не бракує. Коли я застаю своїх пацієнток за столом, я вже не лікар, а приятель на відвідинах.

Мар'яна з жартливою загрозою покивала йому пальцем.

— Докторе, мені аж образливо, що ви мене виставляєте такою силачкою. Ви мене примушуєте сказати вам про такі страждання, що я за них і не згадувала нікому, щоб нікого не турбувати. От і цієї ночі у мене було кілька жакливих годин. Так боліло, наче мене на чверть рубали.

— Правда? — сполотнівши спитав Мат'є. — Ти страждала, а я спав...

— Ну й що з того, дурнику? — відповіла Мар'яна, так само ніжно посміхаючись. — Ти ж бачиш, що я тепер отут, їм, наче та вовчиця.

Лікар серйозно похитав головою.

— Не нарікайте, мадам, це тільки ваша законна частка страждання, не наслідуюся сказати, конечно потрібна, але неминуха. Ви належите до найщасливіших, найдужчих, найбадьоріших з моїх пацієнток. Мало буває випадків такої доброї вагітності, як ваша. Та що ви хочете, мабуть треба таки трошки потерпіти.

— О! — скрикнула Мар'яна — я не від того, щоб постраждати трошки, я тільки вас дрочу.

І тихіш, з глибоким чуттям, додала:

— Страждати, страждати... Це навіть добре. Хіба я кохала б так, якби не страждала?

Діти голосно стукотіли ложками і мало не приглушили ці слова. Розмова увірвалася, а тоді доктор, ідучи за своїми думками, що їх він не розповідав, почав знову:

— Я знаю, що ви в четвер снідаєте у Сегенів. Ах, ото бідна молодичка! Чуєте, от у неї то вагітність просто жахлива.

І він рухом дав зрозуміти суть драми цього подружжя: жахливе здивовання з цієї несподіваної вагітності, коли, здається, вживалося найкращих запобіжних засобів, одчай жінки, вибухи ревності у чоловіка. Тимчасом життя, повне великопанських розривок, ішло своєю чергою між сварками і так змучило нещасну Валентину, що тепер вона вже не вставала з канапи. А чоловік покидав її й повертався до парубоцького життя.

— Атож, — ствердила Мар'яна. — Вона так нас запрошувала, що ніяк було відмовитися. Це примха, я гадаю, що їй хочеться поговорити зо мною, розпитати, чому я така дужа й бадьора.

Бутан раптом засміявся на несподівану думку.

— Знаєте, що ви обидві в однаковім стані, і ви, і вона сподіваєтеся родин на початку березня. У четвер подбайте, щоб дійти згоди між собою і не призначити на один і той самий день, бо не можу ж я одночасно бути і в тої, і в тої.

— Ну, а наша кузина Констанс, також ваша пацієнтка, — посміхаючись спитав Мат'є, — що вона не збирається для компанії?

— Е, ні, ні, вона не з тих. Пам'ятаєте, як вона заприсяглася не мати більше ніколи? Така додержить слова... Бажаю, щоб їй з тим на добре вийшло.

Доктор підвівсь і хотів уже йти, коли напад, що підготовлявся заздалегідь, спав на нього. Ніхто і не бачив, як діти позлазили з своїх стільців, зглянулися між собою і раптом стали до бою. В одну хвилину двоє старші були вже на плечах доктора, молодший ухопив його за стан, а дівчинка дряпалася йому на ноги.

— Гоп, гоп! Ти тепер наш паротяг, пихкай!

Вони штовхали й пручали його, сміючись ніжним, дзвінким, мов фляйта, сміхом. Батько з матір'ю кинулись йому на допомогу, зніяковівши, гримаючи на дітей. Та доктор їх заспокоював.

— Лишіть, та лишіть же, це вони так зо мною здоровкаються. Адже наш приятель Бошен каже, що це моя провина, що вони на світ з'явилися, так хай же я трошки їх повожу... Найкраще у ваших дітей, бачите, те, що вони завсіди здорові, так само, як і мати, що їх породила. До певного часу це все, чого можна від них вимагати.

І він голосно перецілував дітей, поставив їх на підлогу, узяв матір за обидві руки, примовляючи, що все йде якнайкраще, що він виходить спокійнісінький, і наказував і далі поводитися так само. Батько випроводив його до сіней і звідти чути було їхні жарти та щирий сміх.

Зараз же після другого сніданку Мат'є закомандував іти гуляти, щоб Мар'яна скористалася з ясного сонечка. Дітей одягнули ще перед сніданком. Отже, була перша година, коли вся сім'я, завернувши за ріг вулиці Федерації, вийшла на Орсейську набережну.

Дільниця Гренельського кварталу між шумливими вулицями і Марсовим Полем, дуже своєрідно виглядає. Її особливість — величезні, неначе порожні дільниці, перерізані довгими, мало не відлюдними вулицями, що перетинаються під гострими кутами. З двох боків здіймаються безконечні, високі, сірі мури заводів. Під час роботи на них не видно нікого. Глянувши вгору, можна побачити над мурами тільки високі димарі, що вири-

гають густі хмари чорного диму. З-поза мурів видно великі будинки з запорошеними вікнами. Коли широкі ворота відчинені, можна побачити глибокі подвір'я, повні їдкого диму та пари, заставлені тачками. Звідусіль чути тільки пронизливе шипіння і свист пари, глухе пихкання машин і раптовий дзв'ягіт залізних рейок та аркушів заліза, кинутих на брук. А в неділю заводи святкують. Увесь квартал опановує мертва тиша, влітку тільки пекуче сонце нещадно розпікає тротуари, а взимі холодний вітер із снігом так само нещадно дме вздовж відлюдних вулиць. Кажуть, наче людність Гренельського кварталу найгірша на весь Париж, найзлиденніша і найзлочинніша. Там сила розпусних фабричних дівок, аж кишить повій найгіршого гатунку, приваблених близькістю військової школи. Там повно всяких поденків суспільства, неподільно зв'язаних з проституцією.

І немов для контрасту, по той бік Сени здійсмається веселий буржуазний квартал Пассі, по обидва боки Гренельського кварталу, відділені від нього пишними алеями, розкидані багаті аристократичні квартали Інвалідного дому й Сен-Жерменського передмістя. Отже, Бошенів завод, що виходив на набережну, повернувся, як з реготом жартував часом його власник, спиною до злиднів, а обличчям до всього багатства й радощів земних.

Мат'є любив ці алеї, обсаджені гарними деревами. Розходячись на всі боки від Марсового Поля та Есплянади Інвалідів, вони простягаються, немов широкі ущелини, повні сонця й повітря. Немає в Парижі спокійнішого кута, де можна було б так приємно і вільно погуляти, де обстановка була б величніша й більше захочувала б до мрій. Надто Мат'є любив набережну, цю Орсейську набережну, таку довгу та різноманітну, що починається від вулиці Бак, у самому центрі; проходить повз палац Бурбонів, перетинає Есплянаду та Марсове Поле, щоб закінчитися аж на Гренельському бульварі, у похмурій країні заводів. І яка велична широчінь у віковичнім холодку, коли глянути на Сену, між Тютюновою Мануфактурою і теперішнім

садом Ейфелевої Башти. Ріка несе воду у величний простір. Алея простяглася під найкращими в світі деревами. Походжаєш у напрочуд гарнім спокої й немов бачиш перед собою всю силу й красу великого Парижу.

Сюди хотів Мат'є привести свою милу хору разом з усією сім'єю. Це було важке заповзяття, воно вимагало великої відваги. Надто Розині маленькі ніжечки були дуже непевні. Розу доручили Амбруазові, він був хоч молодший, проте сміливий та моторний. Ці двоє відкривали похід. За ними йшли Дені з Блезом, близнюки. А тато з мамою були в ар'єргарді. На пішоході цей похід справляв вражіння цілого пансіону. Спочатку все йшло найкраще. Хоч посувалися, звісно, почерепашому, гуляючи у веселому і теплому сонячному промінні. Зимовий день був на диво ясний та гарний, морозний у холодку, золотий і наче оксамитовий там, куди досягали снопи сонячного проміння. Тимто навколо повно було люду. Святочно вбраний і безтурботний Париж, що юрбою висипає на вулицю, аби хоч трошки визирнуло сонечко.

Навіть Роза звеселіла, загірлася і випростовувалася щосили, щоб усі бачили, яка вона вже велика. Проминули вже Марсове Поле, а вона й гадки не мала на ручки попроситися. Три хлопчики міцно цокали ноженятами по дзвінких плитах пішохода. Вони маршували, як вояки.

Та Мар'яна, спершись на руку Мат'є, трохи похитувалася. Широке, зелене, суконне вбрання потрохи маскувало її стан. Але вагітність була вже на такому ступені, що кожен міг помітити. Мар'яна сама, з м'якою лагідністю, посміювалася з цього і простувала, як могла, потихесеньку, коливаючись з ноги на ногу. І були в ній якісь безмежно зворушливі чари — така гарна вона була у своїй сміхотливій гідності, ще принагідніша в цій утомі, знесиленні тіла, що йому божественне страждання надавало величності. Люди, що гуляли вулицями, вражені цією красою, оглядалися за нею й проводжали її очима. Згодом її вже помітило багато перехожих, вони підштовхували одне одного ліктями,

показуючи на неї. Становище ускладнялося через той пансіон, що йшов перед нею. Вже четверо дітей, ціле військо, і п'яте в дорозі! Це здавалося кумедне і смішне, а дехто аж сердивсь, казали, що така непередбачливість, виставлена перед усіма людьми — це шкідливий приклад. За молодим подружжям чути було вигуки здивовання, глузування і співчуття. Ах, бідна молодичка! така гарна, така молоденька, і вже ось-ось матиме п'яťох дітей! А чоловік, здається, не з вахлаків. І Мат'є, і Мар'яна добре чули все це. А проте, посміхалися одне до одного, виявляючи найзавзятішу нерозкайність. Без жадного сорому серед білого дня, на вулиці, вони показували щасливі наслідки своєї плодючості, повні спокійної певності, що в цьому полягає сила, здоров'я і краса.

Та коли дійшли до великих старих дерев, довелося на якийсь час посадити Розу на лавочку. На щастя, ця лавочка стояла на сонці. Було досить холодно, світило вже заходило, треба було поспішати додому. А втім, було дуже добре, морозець щипав за лиця, небо стало ясно-золоте та рожеве. Хлопчачі ніжки ще дужче вистукували, втішена дівчинка не плакала. Аж о третій годині батько й мати, у захваті від довгої прогулянки на свіжому повітрі, ідучи слідом за своїм пансіоном, завернули за ріг вулиці Федерації. І тут люди стояли купками, дивилися, як вони переходили. Та це, видно, були добрі люди, бо вони сміялися до гарних дітей і хитро підморгували татові з мамунею, що їм так добре йшла робота.

Повернувшись додому, трохи зморена, Мар'яна лягла на канапі у вітальні. Мат'є, виходячи з дому, сказав Зої розпалити в каміні до їхнього повороту. Діти від утоми на певний час стали дуже тихенькі. Вони посідали коло маленького столика й слухали казочку, що їм читав Дені. Раптом до кімнати ввійшли гості. Це була Констанс, що, повертаючись у колясі з прогулянки, разом з Морісом, схотіла зайти відвідати Мар'яну. Вони бачилися раз на три-чотири дні, дарма що тільки садок відділяв пишний палац від маленького будиночка.

— Ви нездужаєте, моя голубко? — спитала Констанс, коли ввійшла й побачила, що Мар'яна напів лежить.

— О, ні, ні. Навпаки, я дві години гуляла пішки і тепер відпочиваю.

Матьє присунув крісло багатій та гоноровитій родичці, що, проте, силкувалася якнайкраще з ними поводитись. Сівши коло Мар'яни, вона зараз же почала вибачатись, що не заходить частіш, покликуючись на свої важкі обов'язки господині дому; а Моріс, у чорному оксамитовому вбранні, чіплявся за її спідницю й не відходив від неї, здалеку поглядаючи на чотирьох дітей, що також озирали його.

— Ну, Морісе, ти не вітаєшся з своїми маленькими кузенами?

Він мусів наважитися і підійшов до них. Та всі п'ятеро ніяковіли. Вони бачилися зрідка і ще не мали нагоди дати одне одному стусана. Та ще четверо дикунів з Шантбле трохи були збентежені панським поведженням цього парижанина.

— І вся ваша малеча при добрім здоров'ї? — продовжувала Констанс, пронизливим оком порівнюючи свого сина до трьох інших хлопчиків. — Ваш Амбруаз так виріс і двоє старшенькі також міцні хлоп'ята.

Безперечно, іспит був не на користь Морісові, бо той, хоч був високий на зріст і досить повний, але блідий, як віск. Отже, Констанс засміялася силуваним сміхом і додала:

— Та я найбільше заздрю вашій Розочці. Справжня дорогоцінність.

Матьє зареготавсь і з поквапністю, про яку зараз же й пожалував, відповів:

— О, такі заздрощі легко завдовольнити, на базарі таких дорогоцінностей скільки хоч і недорогого.

— Недорогого, недорогого, — повторила вона серйозно, — це ваша думка, але ви знаєте, що мої погляди інакші. Кожен сам кує своє щастя або нещастя.

І її погляд, повний іронічного глузування та презирства, доповнив її думку. Вона повела очима по чотирьох дітях, по цій жвавій, метушливій, рожевій зграйці, і потім глянула на цю, ще раз вагітну жінку,

нових гостей, щоб підвестися, кажучи, що, на жаль, вона не може далі сидіти. Її вже чекає вдома подруга.

— То хоч залишіть нам Моріса,—попрохав Мат'є.— Ось прийшла Рен, вони шестеро гулятимуться, а я вам приведу синочка, коли він попоїсть трошки.

Моріс підійшов і вхопивсь за материну спідницю. Констанс відмовила:

— О, ні! о, ні!... Ви ж знаєте, він додержує режиму, я не хочу щоб він щось їв не в себе вдома.

І вона забрала з собою хлопчика, а Валері тільки поблажливо і по-панібратському потиснула руку. Валері Моранж подумала, що це дуже гарно, по-великопанському. Рен посміхнулася до Моріса, вона його трохи знала. Сьогодні вона була чарівна, в синій сукні з веселим, сміхотливим личком, облямованим розкішним, чорним волоссям. Вона була така подібна до матері, що здавалася її молодшою сестрою.

Мар'яна у захваті покликала її:

— Ходіть, поцілуйте мене... Ох, яка ж красна панночка! Та як же вона покращала і виросла! Скільки їй років?

— Тринадцятий рік минає,—відповіла Валері.

Вона сіла у те крісло, що з нього встала Констанс. І Мат'є помітив, у її гарних очах якусь турботу. Сказавши, що вона також тільки зайшла довідатися, чи все в них гаразд, і після радісних скриків з приводу того, як гарно виглядають діти та їхня мати, вона замовкла, похмурніла, занурилася в якусь таємну журбу, слухаючи, як Мар'яна їй дякувала, рада з того, що люди її не забувають. Мат'є подумав, що їх треба лишити вдвох.

— Рен, дитинко, ходімо з дітьми до їдальні, ми там подбаємо про якісь ласощі й накриємо на стіл. Буде весело.

Цю думку бурхливо ухвалено. Казку покинули, і трое хлопят, повискакувавши з-за столу, вискоком побігли до їдальні, ухопивши з собою Рен. А Роза, залишившись позаду, сперлася ручками на підлогу і рачки побігла за ними, скрикуючи та підстрибуючи, як мале котеня.

Скоро Валері залишилася вдвох з Мар'яною, вона зідхнула.

— Ах, мила моя, які ви щасливі, що можете без ніякого вагання мати собі гарних діток, скільки хочете! А я позбавлена такого щастя.

Дуже здивована, молодичка подивилася на неї:

— Як це так? Мені здавалося, що це у вашій волі. І що у вас таке саме становище, як і в мене.

— Е, ні мила моя! Якраз навпаки! У вас прості смаки, ви не розраховували свого життя так, як я. Знаєте, кожен живе по-своєму. Ми створили собі своє життя, геть усе розраховували і для себе, і для Рен, і це була б руїна, якби тепер усе довелося змінювати.

І додала з раптовим вибухом одчаю:

— Якби я завагітніла, як ви і переконалася цього, ох, я не знаю, що б я зробила, я би просто збожеволіла!

І не зважаючи на зусилля втриматися, сльози забреніли на її очах, вона затулила обличчя тремтливими руками.

Чимраз гірше здивована, Мар'яна підвелася, ніжно взяла її за руки, промовляючи лагідними словами, щоб її заспокоїти. Нарешті, Валері їй звірилася, що ото вже три місяці вона має підстави боятися, чи не вагітна вона. Спочатку вона себе заспокоювала тим, що завжди можливе запізнення; але цього місяця сумніви мають перетворитися на певність і вона цього не витримає. Вона казала, як приголомшила їх з чоловіком ця несподівана вагітність, бо вони ж були певні своєї обачності. Він бідний, милий дружина, обожував її, він би ладніший був дати собі ногу відрубати, ніж отак її скривдити. А вона ж завжди була така обережна, вживала своїх заходів. Це просто незрозуміло, ніхто й не думав, що таке може статися в подружжі, яке так кохається і так твердо вирішило не мати більше дітей.

— Ну, а як лихо вже сталося, — почала Мар'яна її розважати, — то, боже мій, ви ж дасте собі якось раду! І навіть будете раді тому бідному маленяткові!

— Та це ж неможливо, неможливо! — кричала в гніву та розпуці обурена Валері. — Не можемо ж

ми жити таким нужденним життям. Ваш чоловік, ма-
буть, переказував вам, що мій йому розповів. Ви ж
знаєте, що на ласкаву пропозицію Мішо, одного з ко-
лишніх помічників, що тепер працює на великій по-
саді в Національному Кредиті, мій чоловік надумавсь
покинути Бошенів завод, де в нього немає ніякої бу-
дуччини, і перейти до цього Кредиту, сподіваючись
згодом мати там велике місце. Але на перших почат-
ках він мусить перейти на маленьку посаду за три-
тисячі шістсот франків щорічно, замість п'яти тисяч,
що тепер одержує на заводі. І як ви хочете, щоб ми
наважилися на таку небезпеку, жити на триста фран-
ків на місяць, коли в перспективі мати вагітність, ро-
дини, виховання ще одної дитини?.. У нас усе роз-
раховано, а ця нещасна дитина все перекрутила. Ми
вічно муситимемо бабратися у злиднях.

— Як багато міркувань! — мовила Мар'яна із своєю
спокійною посмішкою.

— Але вони правдиві, моя мила!.. Трапляється
добра нагода, як з неї не скористатися, то вдруге
вже не трапиться. Як мій чоловік не покине заводу
тепер, коли в іншому місці може мати великі заробіт-
ки, то він тут і назавсіді залишиться, усі наші на-
дії зникнуть, як мана, і посаг Рен, і наші мрії про
щасливе існування, і поважне становище на старість
літ... І невже ви, такі розумні, цього не розумієте?

— Та я розумію... А втім, знаєте, я сама така да-
лека від цих складних розрахунків, що мені, безпе-
речно, важко збагнути, чи вони справедливі. Мені й
дивно, і шкода вас... Діти родяться, треба їх споді-
ватися. Адже вони сами й радість, і багатство. Це
так просто.

Валері знов заплакала, заперечуючи:

— Ви поговоріть про це з моїм сердегою-чолові-
ком, він у такій безнадії і соромиться, що таке наро-
бив. Він майже з дому не виходить. Чуєте, сього-
дні ж неділя, а знаєте, де він? Він лишився вдома,
щоб працювати, заробити ще кілька су поверх служ-
бової плати... Ну, якщо до чого, то мені вистачить
завзяття за нас двох. Він надто м'який та добрячий

І раїтом якась невисловлена думка пронизала її божевільним жахом. Валері ламала руки, белькочучи крізь ридання:

— Ні! Ні! Я не вагітна, я ж не можу бути вагітна. Ні, ні! Цього не буде, я ж не хочу!

І вона билася в таких муках, що Мар'яна, розуміючи безсилля добрих порад, тільки ніжно обіймала її, щоб хоч чимось потішити. А надто вона боялася, що цей плач можуть почути в сусідній кімнаті, де лунав дзвінкий дитячий регіт. А коли Валері втерла сльози, Мар'яна повела її до їдальні.

— До столу! До столу!— кричали хлоп'ята, плещучи в долоні й тупочучи ніжками.

Стіл був дуже добре накритий. Мат'є, за допомогою Рен, на жарт, поставив по чотирьох кутках вазочки з пиріжками та конфітурою. Троє хлопців також хотіли взяти участь у роботі і тільки заваджали, а Роза мало не побила посуду. Та було так весело, і Рен була така мила в ролі маленької господині. Дівчинка, безперечно, уже знала багато дечого. Це було видно з того, як вона засміялася, коли Амбруаз голосно почав розповідати своїй мамі, що Рен — його маленька жіночка, а Роза — їхня дитинка. Мар'яна перервала його цвірінькання, побачивши, що Валері ось-ось знову заплаче. Сіли закусювати. Діти їли, аж за вухами лящало.

Цієї гарної неділі, о дев'ятій годині вечора діти вже солодко спали, а Мат'є з Мар'яною зачинилися у своїй кімнаті. Він настояв, щоб вона зараз же лягла, обтулив її ковдрою, поклав подушки під голову. Тоді до десятої години він сидів біля неї й читав їй, доки вона випила приписану їй чашку липового цвіту. Він уперто щовечора сам готував їй це питво, заявляючи, що не потребує допомоги від служниці. Коли Мар'яна спорожнила чашку, чоловік побажав їй надобраніч. Він голосним братерським поцілунком поцілував її в обидві щоки, бо вона тепер була для нього недоторканна святиня, і вони ніжно жартували, називаючи одне одного мос'є та мадам.

Постіль на маленькому ліжку вже була постелена. Мат'є роздягнувся, загасив лампу і крикнув жінці, щоб вона швидше засинала. Але сам він ще довго не заплющував очей, прислухаючись до її легкого, рівного подиху. Скільки разів траплялося, що він уночі підходив глянути на неї, оточуючи її сон релігійним культом!

Мат'є хотів би оточити Мар'яну королівськими розкошами, він водив її гуляти по зимовому сонечку, немов казкову принцесу, обожував її й служив їй увечері, в їхній спальні, наче чудові святому. У цьому було більше правди та величності, ніж у культі діви. Це була віра в матір, кохану та славну, величну в стражданні, у муках, що їх вона терпить задля вічного розквіту життя.

II.

У четвер, коли Фромани мали снідати у Сегенівдю-Орделі, в їхнім пишнім будинку на Антенській алеї, Валентина подзвонила своїй покоївці Селесті вже о десятій годині, щоб її вдягали, і кокетливо лягла на льонг-шезі у власній, маленькій вітальні на другому поверсі. Вона вблагала Мар'яну прийти завчасно, бо хотіла поговорити з нею, з неподоланної потреби поділитися з такою ж вагітною, як і вона сама, жінкою хоробливими страхами, що її мучили.

Вона попрохала дзеркало, глянула на себе, безнадійно похитала головою, побачивши, як споганіла. Її гарне біле личко вкрилося ластовинням, стрункий стан розплився і шовкова синя блюза, кольору пав'ячого хвоста, мало приховувала це.

— Мос'є вдома? — спитала вона.

Відучора вона його ще не бачила. Покликуючись на справи, він часто снідав і обідав не вдома, а потім рано також не заходив до її кімнати, начебто не хотючи її турбувати.

— Ні, мадам, мос'є пішов о дев'ятій годині й я знаю, що він не повертався.

— Добре... Коли мос'є і мадам Фроман прийдуть, просіть їх сюди.

Вона ліниво взяла книгу і почала читати.

Як натякав Мат'є і Мар'яні доктор Бутан, ця несподівана Валентинина вагітність була за причину вічних сварок у подружжі. Почувши про таку подію, Сеген у несамоовитій люті почав кричати, що це дитина не його. Він же певний, що не проминув а ні одної найменшої перестороги і просто закидав своїй дружині, що вона спала з коханцем; люті й низькі ревнощі драгала виливалися в непристойних словах, у загрозливому замахуванні кулаком — несподіваних у цього скептика, що вдавав елегантну безтурботність витонченого песимізму. Бували жахливі сцени. Тоді Валентина у безнадії вимагала звернутися до лікаря Бутана, як до третейського судді. Лікар, відвівши чоловіка до другої кімнати й докладно його розпитавши, пояснив, що всі запобіжні заходи, на які так натискав Сеген, могли бути недостатні, як на довід цього, лікар посилався на силу прикладів, коли за таких самих обставин траплялася вагітність.

Та Сеген таки вперто стояв на своєму, і не встиг лікар вийти за двері, він уже знову розпочав свої паскудні обвинувачення. Він обурювався на лікаря, казав, що той також у змові. Надто його обходила сувора кара за спроби дурити природу. Бо все лихо походило з того, що він намагався обманити природу. Якби чоловік не вживав таких заходів, у нього в серці не було б жахливої підозри, що його дитина — не від нього. Видима річ, добряга-лікар, вбачаючи у обдурюванні природи корінь всякого лиха, просто таки завалив Сегена описами наслідків, що від цього бувають: знелюднення країни, переродження нащадків, розклад і загибель сім'ї, бо чоловік починає дбати тільки про гроші та розривки, а жінка, з виснаженою нервовою системою, спускається до зради. Все це тим гірше дратувало Сегена, що такі погляди гостро засуджували все, в що він досі вірив та чого хотів.

Тимчасом Сегени і далі жили світським життям: вона затаювала свою вагітність, щосили затагалася в корсет, танцювала на баях і пила шампанське на пишних вечереях після театру; він затаював вибухи ганебних ревнощів, удавав, наче живе звичайним життям,

повний іронічної безтурботности. А втім, Валентина, що мала досі ще сумління чисте, хотіла втримати свого чоловіка більше задля самолюбства, ніж задля кохання. Бо вона часом просто в вічі казала Сегенові, що він усе робить для того, щоб вона таки взяла коханця, коли обвинувачує її в тому, що вона вже має когось. І коли вона мучила себе вузькими корсетами і щовечора ризикувала дитину стеряти, то це вона боролася, як жінка, що її чоловік покине того самого дня, коли нею більше не можна буде пишатися та втішатися. Але якось уночі, повернувшись з театральної прем'єри, вона мало не вмерла і відтоді вже не могла більше виходити з кімнати: це була поразка, вагітність ускладнилася, муки не давали їй ні хвилини спокою. Відтоді взаємини у подружжя ще погіршали, усі загрози, що їх вона передчувала, здійснилися. Сеген вічно був у поганім гуморі, не міг і хвилини побути з жінкою без того, щоб з нею не посваритися. Ця хора, змарніла жінка, непридатна більше для насолоди, остогидла йому. Вона стала йому бридка. Він частіш почав виходити з дому і незабаром повернувся до парубоцького життя. Пристрасть до гри, що ховалася в ньому, спалахнула, наче погано пригашена пожежа. Він не ночував удома, пересиджуючи ціліснічкі ночі по клюбах. А потім його захопила гонитва за жінками, не такими дурними; щоб припуститися до вагітності, жінками, що залишалися веселі, гарні, принальні. Адже, як удома немає принадної, чи бодай можливої жінки, то треба ж її десь знайти! І повертаючись додому, він зараз же вибухав страшеними ревностями, він мав охоту вбити цю нещасну, змучену жінку, бо її живіт здавався йому насмішкою і глузуванням з нього.

О чверть на дванадцятую ввійшла Селеста.

— Це мосьє? — швидко запитала Валентина, кидаючи свою книжку.

— Ні, мадам, це гості, що ви їх сподівалися, мосьє і мадам Фромани.

— Просіть їх сюди... Скоро мосьє повернеться, скажете мені.

І коли Мар'яна та Мат'є ввійшли, вона підвелася, люб'язно простягаючи руки й кажучи:

— Пробачте мені, мила мадам, що я так домагалася, просто присилувала вас завітати до мене; але ви ж бачите, я не могла піти до вас, а наш добрий доктор Бутан розповідав мені, які ви сильні та бадьорі... Як це мило, що ви прийшли на мій сніданок. Мені ж так хотілося побачитися з вами, погомоніти трошки. Ось сідайте на це крісло, отут, ближче до мене.

Мат'є дивився на неї, дивуючись, як вона по-жовкла та споганіла. Він же бачив її такою чарівною, гарною блондинкою. А вона сама несміливо розглядала Мар'яну, вражена її спокійним здоровим виглядом та прозорою усмішкою великих, ясних очей.

— Це мені слід вам дякувати за ваші запросини,— чемно відповіла Мар'яна.— Мені дуже корисний моціон і я охоче прийшла до вас пішки... О, якби ви схотіли, ви б ходили так само, як і я, треба тільки набратися духу.

І між ними двома розпочалася інтимна розмова. А тимчасом Мат'є відкрив книжку, що лежала на маленькому столику, показуючи, що не слухає їх, щоб їм було зручніш. Ці дві жінки бачилися рідко коли, між ними не було нічого спільного ні в поглядах, ні в звичках; але однакове становище наближувало їх одну до одної. А надто Валентині, ну, так же хотілося щось довідатися, хотілося, щоб її розважили, заспокоїли. Вона заговорила про лікаря Бутана, їй хотілося запевнитись, що з його пацієнток ще жадна не вмерла, і що він найуважніший та найдосвідченіший акушер. Здивована Мар'яна зауважила Валентині, що вона ж сама повинна його добре знати, бо вже двічі пройшла через його руки. Атож, це так, проте її заспокоювало, коли вона чула від інших підтвердження лікаревих добрих прикмет. І Валентина подвоїла свої запити, розпитувала про найменші подробиці, хотіла, щоб Мар'яна розповіла їй, що вона відчуває, де їй болять і як саме, що вона їсть, як спить, нарешті, що відчуває, про що думає — про всю

свою щасливу вагітність. І коли Мар'яна, бадьора, весела, від щирого серця відповідала на цю цікавість, щоб потішити й підбадьорити Валентину, спокійно розповіла про свої надії, що все це добре кінчиться, і що це знову буде хлопчик, Валентина раптом вибухнула голосним плачем:

— Ох, я вмеру, я вмеру, я певна!

Ця певність своєї близької смерти переслідувала її і вона не сміла про це всім кричати. З розладною, виснаженою нервовою системою від свого чоловіка, покинута на самоті, у вічних стражданнях, Валентина ще мучилась від думки про неминучу смерть. Їй здавалося, що ота нещасна дитина, що зруйнувала її родинне щастя, позбавить її життя.

— Навіщо вмирати! — весело скрикнула Мар'яна, — хіба ж від цього вмирають? Знаєте, що кажуть? Наче жінки, що мучать себе такими похмурими думками, звичайно родять якнайлегше.

Матьє, мимохіть посміхнувшись на цю чемну байку, цілком підтвердив її слова. І це дало певну полегкість Валентині в її безнадії. Вона тремтіла від кожного подуву і так прагнула доброго слова, що його рідко чула, якоїсь, бодай брехливої, потіхи що все вийде на добре! Однак, вона ще була сумна, коли з'явилася Селеста. Не чекаючи питання, вона відповіла на допитливий погляд своєї хазяйки:

— Ні, мадам, це ще не мосьє... Це та моя землячка, що я вам за неї розповідала, Софі Ніж, Ножівка, як її називають у нас, у Ружмоні. Вона живе з того, що приставляє до Парижу мамок.

На цю мову Валентина, яка вже була хотіла суворо зауважити своїй покоївці, що та її потурбувала без дозволу, заспокоїлася.

— Ну, і що?

— Ну і вона, мадам, є тут... Як я вам казала, коли ви зволите доручити їй це все, вона може вам знайти там, на селі дуже добру мамку й привезе її вам на призначений день.

Ножівка, що стояла під напіввідчиненими дверима, зайшла без запитань. Це була невеличка, худа та

моторна жінка, подібна до селянки, що вже трохи обтерлася, часто їздивши до Парижу. Довге обличчя із жвавими очицями й довгим носом було досить приємне, вираз був лагідний та чемний, і тільки тонкі вуста свідчили про лукавство та захланість. У чорній сукні, з чорною пелериною і в чорних мітенках¹⁾, у чорному чепці з жовтими стрічками, вона виглядала, як статочна селянка, що зібралася до церкви.

— Ви перше сами мамкували? — запитала Валентина, розглядаючи її.

— Так, мадам, оце вже десять років тому, коли мені виповнилося двадцять. А потім я віддалася й подумала, що ще ніхто не забагатів мамкуючи. Отже, я волю шукати місця для інших.

Вона злегка посміхнулася, як розумна жінка, що бачить, яке безглуздя — іти на посаду дійної корови для послуг буржуазії. А втім, вона злякалася, чи не сказала надто багато.

— Робиш, що можеш для тих, хто щось платить, правда, мадам? Лікар мене попередив, що в мене самої вже ніколи не буде доброго молока і, ніж погано годувати бідну малечу, я волю стати їй у пригоді іншим способом.

— Отже ви приставляєте мамок до паризьких контор?

— Атож, мадам, двічі на місяць, до багатьох контор, а найбільше до фірми Брокет, на вулиці Рокепін. Це дуже чесна фірма, там нема чого боятися, що обдурять... Але, як така буде ваша воля, я вам виберу найкращу з усіх, яких маю, сказати, просто цвіт усіх мамок. Я на них знаюся, можете на мене звіритися.

Побачивши, що хазяйка ще не наважується, Селеста подумала, що варто втрутитися. Вона хотіла пояснити, чому Ножівка зайшла до неї сьогодні вранці.

— Повертаючись до села, вона мало не завсіди забирає з собою на виховання якусь дитину — мамчину або якогось подружжя, що немає грошей платити

---

¹⁾ Мітенки — рукавички без пальців.

мамці на місці й відсилає дитину на село, до якоїсь виховательки. І тепер вона зайшла на хвилинку побачитися зо мною, перед тим, як узяти синочка мадам Мену, що народився цієї ночі.

Валентина аж скрикнула від здивовання.

— Ах, крамарка вже породила, а ви мені нічого не розказуєте... Ну, кажіть же! Як воно було?

Ця мадам Мену була дружиною колишнього салдата, гарного чоловіка, що одержував сто п'ятдесят франків на місяць, буди за сторожа в музеї. Вона його обожувала, вродливого мужа й надумалася також заробляти, відкривши маленьку крамничку. З цієї крамнички вона мала майже стільки саме як він. Отже, вони не погано жили й були щасливі.

Селесту двадцять разів лаяно за те, що вона раз-у-раз цілими годинами залишалася погомоніти у маленькій крамничці. І ото тепер вона глузливо посміхалася, пишаючись, що її так випитують. Вона загорділа й давала відчутти свою могутність.

— Та все було якнайкраще, мадам. Легкі пологи, такий гарний хлопчинка... Признаюся вам, що я вже сьогодні вранці бігала на нього подивитися. Це ж законна цікавість, правда?

Валентина гарячково розпитувала її й покоївка вдалася в найменші подробиці:

— Ну, вона ж була у добрих руках. Я їй порадила мадам Руш, акушерку з нижнього кінця вулиці Роша, бо одна з моїх подруг у неї лежала і багато доброго мені про неї розповіла. Звісно, вона не варта мадам Бурдьє, що має такий чудовий притулок для породіль на вулиці Міро-Меніль. Але за те вона й не така дорога і, слово честі, зробила своє діло добре, значить, воно однаково... О, у мадам Руш це не забариться і вона така згодлива.

Раптом Селеста замовкла, побачивши, що Мат'є уважно дивиться на неї. Що вона такого сказала, що цей пан так на неї поглядає? Вона стурбувалася й скося глянула на свій стан. Вона сама була на шостому місяці вагітності й затягалася у корсет, бо боялася втратити посаду. Вона вже раз була вклепалася,

незабаром по приїзді до Парижу, забувшись на хвилину з сином своїх хазяїв. Вона тоді скинула мерчука за допомогою мадам Руш, що мала таку спеціальність. На цей раз дитина була від когось з приставників; та Селеста їй не хотіла знати, від кого саме; вона була страшенно лиха на себе, що так вклепалася, хоч тепер уже бралася на всякі хитрощі, щоб безкарно розважатися. І як вона була така весела та вихваляла мадам Руш, то це тому, що мала думку знову скинути мертву дитину. Вона вже надумалася попроситися на місяць до відпустки під тою приклучкою, наче її бідна, стара мати тяжко хора їй хоче побачитися з дочкою перед тим, як навіки заплющити очі.

— О! — додала вона з удаваною наївністю, — я так тільки переказую, що мені казано. А я сама на цьому не розуміюся.

Рішуче, ця здорова чорнява дівчина з кінським обличчям і з свіжим та спокусливим тілом була дуже непевна, на погляд Мат'є. Йому здавалося, що вона надто вже добре знається на акушерках. І він так само посміхався, поглядаючи на неї. Селеста у цій посмішці читала, що цей мос'є про неї думає.

— Але чому, — запитала Мар'яна, — ота крамарка, що ви за неї згадуєте, не пильнує сама своєї дитини?

Ножівка скоса глянула суворим, похмурим поглядом на цю вагітну даму, що, видко, не дасть їй заробити. Могла б хоч не втручатися до чужих справ!

— Е, це неможливо, — скрикнула Селеста, зрадивши, що мова зайшла про інше. — Як ви хочете, щоб мадам Мену лишила дитину у себе, коли її крамничка така завбільшки, як моя кишенька? А за крамничкою тільки малесенька кімнатка, де їй сплять, і їдять; та ще ця кімнатка виходить на вузесеньке подвір'я, де немає світла й повітря: дитина там і тижня б не жила. Та їй часу в неї немає сином піклуватися, цілісінький день вона за прилавком, служниці ніколи не тримала, мусить обід зготовити на той час, коли чоловік з музею прийде... Еге, якби вона могла, вона б

щаслива була залишити в себе свою дитину! Ці Мену так любляться, вони такі добрі люди!

— Воно й правда, — сумно зауважила Мар'яна, — є такі бідні матері, що я їх від щирого серця жалую. От і ця, в неї немає великої скрути, а тимчасом вона засуджена до такої жорстокої розлуки!.. Я б не витримала, якби мою дитину повезли десь не знати куди, щоб віддали якійсь іншій жінці.

Безумовно, Ножівка в цьому вбачала особисту атаку проти себе. Вона вдала добрячу жінку, що кохається в дітях, цей її вигляд спокушав матерів, коли вони вагалися.

— О, в Ружмоні так добре! І це недалеко від міста Бає. Ми не такі вже дикуни, у нас таке добре повітря, що люди приїздять лікуватися. Малюків на вихованні у нас безліч і, слово чести, їх дуже добре доглядають. То ж треба не мати серця, щоб не любити цих маленьких янголяток.

Але вона спинилася, побачивши, як Матьє, так само мовчки, позирає й на неї. Мабуть, під зовнішньою простотою у неї був меткий розум, бо вона відразу зрозуміла, що її голос звучить фалшиво. І навіщо вона розпочала свої звичайні хвали Ружмонові, коли ця дама просто хоче мамку наймати? І Ножівка знову почала:

— Ну, мадам, значить, я вам привезу якнайкращу, справжню перлину.

Валентину, мабуть, заспокоїла звістка про щасливі пологи мадам Мену. Вона це мала за добрий знак для себе. Отже, вона підбадьорилася і знайшла в собі сили вчинити по своїй волі:

— Ні, ні, я не хочу наперед погоджуватися. Я пошлю оглянути мамок, що ви приставляєте до контори, і ми побачимо, чи не знайдемо серед них такої, як я хочу.

І більше не цікавлячись цією жінкою, рухом відпустивши її, Валентина знов почала розмову з Мар'яною.

— Ви й цього, що народиться, також сами годуватимете?

— Певна річ, як й інших. Ви ж знаєте, що у нас з чоловіком на це є свої погляди. Нам би здавалося, що це вже не наша дитина, якби його мамка вигодувала.

— Так, так, я вас розумію. Ах, якби й я могла! Але я не годна, це неможливо.

Ножівка стояла нерухомо, ображена, що даремно приходила і жалуючи за дарунком, що його дістала б за свої послуги. І всю свою злість вона вилила у погляді з-під лоба, яким знов оглянула оту вагітну даму, що сама годує: річ певна, що голота, немає відки мамці платити. Однак, помітивши погляд Селести, Ножівка низенько вклонилася й вийшла разом із покоївкою.

Майже зараз після того ввійшов Сеген, чепурний, як завсіди. Він приніс з собою полиск радощів, що їх не знаходив більше у себе вдома.

— Прошу пробачити, — сказав він, — здається, ви на мене чекали. Безкінечні справи, візити, що не можна було відкласти. Мила мадам, ви виглядаєте чудово... Щасливий потиснути вам руку, милий мосьє Фромане.

Він забув за свою жінку, що її відучора не бачив. Тільки за якийсь час він наблизивсь до неї, помітивши її докірливий погляд. Він нахилився, торкнувся вустами її волосся.

— Ти добре спала?

— Авжеж, дуже добре, дякую тобі.

Вона мало не заплакала, бо тепер уже не могла опанувати свої нерви. Але їй пощастило втриматися перед гостями, що були тут. На цю хвилину прийшов метр-д'отель¹⁾ сповістити мадам, що сніданок поданий.

Маленькими кроками, спираючись на руку Мар'яни, Валентина дійшла до столу, накритого у великому кабінеті, що його величезні вікна займали всю середину фасаду з Антенської алеї. Сумно посміхаючись, вона прохала пробачити, що не пішла під руку

---

¹⁾ Метр-д'отель — найстарший із слуг.

з Мат'є, і запросила двох чоловіків іти вперед і залишити обох жінок влаштовуватися, як їм зручніше.

На стіл було накрито так, щоб обом молодицям було зручно сидіти, ноги були вільні.

Помітивши, що на столі тільки чотири прибори, Мар'яна не могла втриматися від питання, що вже давно було в неї на вустах:

— Я досі ще не бачила ваших дітей. Вони ж не хорі?

— Е, ні, хвалити бога, — відповіла Валентина. — Цього ще не ставало... Зранку вони вчаться з гувернанткою аж до самого півдня.

Тоді Мат'є, ззирнувшись із Мар'яною, також насмівся запитати:

— Значить, вони не поснідають з нами?

— Ох! Це вже ні! — крикнув Сеген сердито. — Досить, що треба їх терпіти, коли ми самі. Нічого немає осоружнішого над діти, коли є гості. І ви не можете собі уявити, як наші погано виховані.

Війнуло холодом, запанувала мовчанка. Метрд'отель подавав яйця, фаршировані трюфлями.

— Ви їх побачите, — стиха промовила Валентина. — Я скажу їх привести за десертом.

Сніданок, не зважаючи на певну інтимність, що надавала йому присутність двох молоденьких вагітних жінок, був надзвичайно добірний та розкішний. Після яєць подавали чудову морську смажену рибу, бекасів та раків. З вин було заморожене шампанське, біле й червоне бордо.

На зауваження, що доктор Бутан не такий режим приписує, Сеген знизав плечима.

— Ото це! Доктор і сам не зрікається ласого шматочка. Але він просто неможливий із своїми теоріями. Хіба ж можна знати, що на користь, а що на шкоду!

Усмішка, що її він був приніс з собою, зникла з його обличчя. Здавалося, наче всі неприємності, зв'язані з несподіваною вагітністю жінки, звалювалися на Сегена тільки він переступав поріг своєї хати. Він не міг тут перебути й години, щоб йому не

зіпсувався настрій, він ставав дразливий, мало не починав лаятися. З-під бездоганної вишуканости виявлявся хоробливий розум з нахилом усе перекручувати й руйнувати. Жорстокість та брутальність його виявлялися надто легко, бо він тепер вічно був роздратований, через своє дезорганізоване непокійне існування. Як він цілими ночами грав у карт, як повернувся до гулящих дівчат, то все це провина його дружини. Вона, як казав Сеген, уже не була жінкою, придатною для вживання. Він за це злостився на неї, йому немов приємно було її мучити. Повернувшись з парубоцького гультяйства, нарікати на чисто все у своїй хаті, кричати, що все йде хто зна по якому, що він живе немов у пеклі.

За сніданком часами бувало прикро. Сеген із жінкою два чи три рази перекинулися гострими словами, що ранили, мов лезо, і це майже безпричинно — за якусь страву, за чиєсь зауваження, за дірку з бублика. На погляд неуважний, це були б незначні дрібниці, однак, такі слова залишали після себе отруєні ранки, на очах зажуреної жінки бриніли сльози, а чоловік саркастично¹⁾ посміхавсь з виглядом великого пана, аматора коней, найновішої літератури та мистецтва. Він по дурному чванивсь своїм песимізмом, запевнюючи, що вся земля не варта динаміту, потрібного, аби її висадити в повітря. Та ось якесь надто жорстоке слово так обурило Валентину, що Сегенові довелося прохати пробачення. Він таки побоювався її, коли в ній прокидалася аристократична кров Вожелядів. Вона тоді гнобила його своїм величним презирством і давала зрозуміти, що колись віддячиться. І знову повіяло холодом між квітами, що прикрашали стіл.

Після цього Валентина переможно почала балакати з Мар'яною про своє становище, страхи та надії, а Сеген, щоб полегшити гіркоту поразки, почав розповідати Мат'є неприємності, які він має від отого свого великого маєтку, Шантбле. Дичина зникає,

---

¹⁾ Сарказм—уїдливе насміхання.

важче розподілити мисливські акції, прибутки меншають щороку. І він не таївся з тим, що охоче збув би Шантбле, та де його знайти покупця на майже неприбуткові ліси, великі неплідні пустки, багнища та луки, завалені камінням? Мат'є слухав Сегена з великою увагою. Він сам зацікавивсь цим маєтком, під час довгих прогулянок минулого літа.

— Невже ви, справді, гадаєте, що хліборобство там неможливе?.. — спитав він. — Це ж шкода, що стільки землі отак марнується.

— Хліборобство! — скрикнув Сеген. — О, хотів би я побачити таке чудо. Ніколи там земля не вродить нічого, крім каміння та жабів.

Уже подали десерт, і Мар'яна нагадала Валентині, що та обіцяла послати по дітей, кажучи, що дуже рада була б їх побачити і поцілувати, коли сталася нова подія і за дітей знов забули.

Метр-д'отель наблизився до господині дому, щоб сказати стиха:

— Мос'є Сантер питає, чи не може мадам його прийняти?

Вона, радісно здивована, скрикнула:

— Ах, то він нас не забув? Так, так, просіть!

Побачивши накритий стіл і чотирьох бесідників за сніданком, Сантер на мить зупинивсь, але зараз же підійшов до Валентини й поцілував їй руку. Вона йому мляво сказала:

— Так ви ще живі, мій друже? Ото вже два тижні, як вас не видно.. Ні, ні, не вимовляйтеся, це так природно, мене всі покидають.

Сеген знов їдко посміхнувся, потискаючи руку молодому чоловікові, бо він прийняв цей докір і на себе. А справді, побачивши, Сантер, що треба припинити облогу через вагітність, ухвалив припинити на якийсь час і свої відвідини. Так само, як і Валентинин чоловік, Сантер уважав, що вона тепер ніяк не принадна, і нудився в її товаристві. Отже, він уважав за краще зачекати і відкласти рішучу атаку на майбутнє. Але коли він зрідка навідувався, то бував до Валентини найніжніший та найслухняніший, знаючи, яка вдячна

буде за це йому Валентина, змучена Сегеновою брутальністю.

— О, мила мадам, та я ж не приходив з обачности, щоб вас не турбувати! А ще, ви ж знаєте, мають ставити мою п'єсу в театрі, і у мене всі години розподілені.

Проте зараз же він почав засипати її компліментами, тоном побожного захоплення:

— Ви чарівні в оцій блюзі, що в ній кожна інша жінка була б негарна. Так, так, чарівні, я знайшов відповідне слово!

Це насмішило Сегена, що вбачав у цьому глузування. Природно, у своїх лютих ревностях він ніколи не мав Сантера за теперішнього чи майбутнього Валентининоного коханця. Він не помічав, що просто штовхає її в його обійми, примушуючи їх обох до невідповідного панібратства. Він ще й сам погіршував справу надто вільними розмовами. Коли у вибухах божевільної люті Сеген кричав, що ця дитина не від нього, він зараз же переходив до найпаскудніших припущень, закидав Валентині, що вона віддалася якомусь льокаєві або закликала перехожого з вулиці. А Сантер, на його думку, був просто добрий приятель і він колись навіть хотів повести його подивитися на Валентину у ванні, щоб показати йому, яка вона кумедна у воді.

— Та він з тебе сміється! — сказав Сеген.

Але Валентина подарувала Сантерові погляд, повний безмежної вдячності. Вона цього не забуде.

Потиснувши руку Мат'є, Сантер уклонився Мар'яні, господиня зазнайомила її з ним. Ця пара вагітних жінок, ці дві гладкі постаті, що сиділи за столом, одна проти одної, з чоловіками по боках, мабуть, видалися йому надзвичайно кумедні, бо він приховав іронію своєї посмішки під подвійною люб'язністю, прохаючи пробачити, що прийшов надто рано, коли добрі люди ще снідають.

Сеген почав уже сердитися, що поволі подають, але жінка насмілилася закинути йому, що це через його запізнення вони мусіли довго чекати. Знов мало не виникла сварка.

Каву та лікери подали на інший стіл, накритий у тому ж таки великому кабінеті. Метр-д'отель поспішав прибирати зо столу. Валентина з виглядом утоми лягла на канапу, вкриту звірячою шкурою, попросивши гостей, щоб вони сами частувалися, бо вона тепер не годна виконувати своїх обов'язків. Мар'яна зараз же запропонувала свою допомогу. Вона дуже привітно наливала всім кави, весело пояснюючи, що їй надокучило сидіти й вона рада з нагоди трошки постояти. Після кави вона наляла всім по чарочці коньяку і чоловікам дозволила палити цигари.

— Ах, мій друже, — раптом зауважив Сантер, звертаючись до Сегена, — ви собі не уявляєте, на яких доскональних операціях я був цими днями у клініці доктора Года.

Але його перервали ще одні відвідини. Баронеса де-Ловіч зайшла розвідати про здоров'я мадам Сеген. Коли її запросили зайти, вона підбігла до Валентини й обіймила її, примовляючи:

— Мені не хотілося вас турбувати, моя мила, але я дуже рада вас бачити і сказати вам, що жалую вас від щирого серця.

Баронеса чемно додала, що опинилася тут у гуртку своїх добрих знайомих, і почала вітатися з усіма за руку. Мат'є видалося, що йому вона потиснула руку якось значущо, коротким, міцним тисненням з їдкою, глузливою посмішкою, якою вона зустрічала його, відколи він не пішов їй назустріч. На обличчі баронеси одверто виявилася та сама глибока іронія, що мелькнула вже у Сантера, коли він побачив цю бесіду двох вагітних жінок. Це видовище смішило її, як дивовижа. І вона, лукаво посміхаючись, випростовувалася на цілий зріст, показуючи свою спокусливу красу, тонкий стан і чудові форми великого, стрункого, повного вогню тіла. Ніколи ще не було в неї такого вільного, багатого на насолоди життя, як тепер, без ніяких обмежень, крім конче потрібних для того, щоб залишитися світською панією, яку весь Париж охоче вітає та якій усюди раді.

Вона поздоровила свою кузину Мар'яну:

— Ну, ви, моя мила, повинні бути щасливі, п'яте вже майже готове, ви можете вже подумувати про шосте. Та ні, запевнюю вас, я не сміюся. Я добре розумію, що як кохатися в дітях, то можна й до дванадцяти дійти.

— Дванадцятро дітей, — мовила Мар'яна із своєю спокійною посмішкою, — цього мені й треба, я якраз рішила дійти до дванадцяти.

— Боже великий! — простогнала Валентина, — а я присягаюся, що ніколи більше не матиму дітей, якщо тепер не загину!

Сеген, так само глузливо посміюючись, схотів відновити розмову з Сантером, що її перервав приїзд баронеси.

— Ви казали, що бачили чудові операції в клініці доктора Года?

Знов баронеса втрутилася до розмови, палко скрикнувши:

— Доктор Год! Ви з ним знайомі? О, будь ласка, розкажіть мені за нього. Я всюди чую, що це справжній ворожбит.

Романіст поблажливо посміхнувся.

— Авжеж ворожбит. Мені треба було зібрати дані для одного психологічного етюдy і я добивсь, що був у нього на сьоми чи восьми операціях. Ви ж знаєте, що ними дуже цікавляться, до клініки їдуть, як до театру, я там побачив увесь Париж, що буває на прем'єрах, ба навіть кількох дам... Отож Год на ваших очах бере жінку, двох-трьох жінок, і з надзвичайним мистецтвом з дотепністю, що викликає оплески, виймає з неї все, абсолютно все, одним рухом руки. І від цього немає ніяких поганих наслідків, як він каже.

Серафініне обличчя зашарілося від палкого захоплення, і звертаючись до Валентини, що жадібно слухала, вона мовила:

— Га? Підмиває, моя мила, піти на це, щоб не сталося такого, як оце з вами... Та ще й кажуть, хлопець гарний, завсіди веселий, дужий. Оце то чоловік!

— Але, — спитав здригнувшись Мат'є, — він же робить операцію хорим?

— Безумовно, — відповів Сантер; цей запит подвоїв його іронічну веселість. — Принаймні, він так каже.

Досі Сеген тільки підсміювався поганеньким смішком, зирнувшись поглядом обопільного розуміння з романістом. Їхній літературний песимізм, бажання якнайшвидшого винищення роду людського, знаходили в Годові наче щасливий початок здійснення. Сегенові так хотілося вразити молоде подружжя закликом до небуття, що він не міг втриматися від насолоди сказати ось таку елегантну та вишукану мерзоту:

— Хіба не однаково — хорій чи ні? Хай собі їх чистить! Принаймні, хоч швидше кінець буде.

Тільки Серафіна засміялася. Мар'яна жахнулася від таких слів, вона сіла, бо їй стало погано, і дивилася на Сантера, пригадуючи собі його останній роман: історію безглузлого кохання, в якій ненависть до дитини виявлялася у витонченій та дивовижній формі. „Смерть дитині“ — значить от яке гасло цього світу щасливих, що їх пожирають егоїстична жадоба насолоди та витончені софізми. І вона поглядом дала зрозуміти Мат'є свою втому, своє бажання піти звідсіля, спертися на його руку і поволі пройтися по набережній, під ясним сонцем. Йому також було важко в цьому величезному кабінеті, повному всякого дива, дивитися на божевілля, що зросло на ґрунті такого нечуваного багатства. Невже доводиться платити за надзвичайну витонченість цивілізації такою безсилою люттю проти життя, що тільки й мріє оце життя винищити? Йому було так само душно, як і жінці, і він знаком запропонував Мар'яні прощатися.

— Як, ви вже йдете? — скрикнула Валентина. — Не смію вас затримувати, якщо ви втомилися.

Коли Мар'яна доручала Валентині поцілувати за неї своїх дітей, та згадала:

— Та правда, ви ж їх ще не бачили! Е, ні, зачекайте, я хочу, щоб ви сами їх поцілували.

Але Селеста, прийшовши на дзвоник, сповістила, що мосьє Гастон і мадмуазель Люсі вийшли з гувернанткою. Це спричинилося до нової бурі. Сеген із серцем питав у своєї жінки, відколи це гувернантка дозволяє собі отак забирати дітей, нікого не питаючи. Тут хочеться дітей поцілувати, а їх немає?! Вони покинуті на слуг, тепер уже слуги командують у домі. Валентина заплакала.

— Боже мій! — сказала Мар'яна чоловікові, коли вільно зідхнула на вулиці, спершись на його руку, — боже мій! вони там усі побожеволіли!

— Так, — відповів Мат'є, — це божевільні, а ще більше нещасні.

III.

За кілька днів після цього, Мат'є одного ранку забаривсь біля жінки. Поспішаючи дістатися до контори на дев'яту годину, він переходив садочком, що відділяв їхню хатину від заводського подвір'я, коли зустрівся з Констанс та Морісом. Вони повдягали шуби і вийшли пройтися пішки по морозному повітрі гарного, зимового ранку.

Бошен випроваджував їх до самої фіртки. Без шапки, бадьорий і певний себе, як завсіди, він весело кричав:

— Ти мені добре виводи того опецька! Хай надихається повітрям. Як отак гулятиме та супу їстиме, то з нього люди будуть!

Мат'є зупинивсь:

— Хіба він знову нездужає?

— О, ні, — покvapливо відповіла мати надто веселим тоном, наче відчуюючи несвідому потребу приховати якийсь невиразний страх. — Тільки доктор вимагає, щоб він рухався, а погода цього ранку така гарна, що ми рушили у мандри. Це приємна річ, погуляти на морозі.

— Та не ходіть по набережній, — знову закричав Бошен, — підіймайтеся до Будинку Інвалідів... Еге, його і не так муштруватимуть, як він буде салдатом.

І коли мати з сином пішли, він увійшов до заводу разом з Мат'є, розповідаючи йому з переможною певністю:

— Ви ж знаєте, хлопчина здоровий, як дуб. Та що ви хочете? Оті баби вічно турбуються... А я, як бачите, спокійнісінький.

І голосно зареготавсь:

— Як маємо одного, то пильнуємо.

Того ж таки ранку, за годину пізніш, у жіночій майстерні зчинилася така люта сварка між двома сестрами, Норіною та Ефразі, що збурила весь завод. Норіна, вагітна вже сьомий місяць, досі якось ховалася з цією вагітністю, затягаючись у корсет, бо боялася, що батько битиме й доведеться піти з майстерні. Але її сестра Ефразі, що спала разом з нею, зрозуміло, була в курсі справи. Повна лютих ревностей, Ефразі не вагалася робити прикрі натяки, що від них Норіна тремтіла, сподіваючись зради. Рано й увечері, оглядаючи свій стан, красуня плакала, що була така дурна, набула дитину від чоловіка, що її покинув, а вона перед ним і поворухнутися не сміла. А тепер вона мусить здатися на ласку осоружної сестри, лютої, сухої та жорстокої. І скандал, що його вона передчувала й так боялася, зчинивсь цього ранку, з дріб'язкового приводу, за дурницю.

У великій і довгій майстерні гули наждачні колеса, щось із п'ятдесят полірувальниць горбилися біля своїх варстатів, коли галас сварки змусив їх підвести голови. Спочатку Ефразі стиха закидала Норіні, що та в неї взяла аркуш шкурки (скляного паперу):

— Я тобі кажу, що він тут був, і я бачила, як ти руку простягала. А тепер я його не можу знайти, ніхто не взяв, тільки ти, це вже так.

Норіна не відповідала, тільки знизувала плечима. Вона нічого не брала. Це дратувало Ефразі, вона підносила голос.

— Вчора ти потягла моє мастило. Ти в мене все забираєш, ти злодійка, авжеж, злодійка, чуєш?

Деякі сусідки вже починали з них сміятися. Всі звикли до вічної сварки двох сестер, це всім було за

розривку. Нарешті, старшій сестрі терпець увірвавсь і вона спалахнула:

— Ох, ти мені надокучила до краю! Адже я не винна, що ти така, як тріска, і через те лютуєш... Та на біса мені ота твоя шкурка?

Вражена в саме серце, Ефразі змертвіла. Її худорлявість, її хороблива поганість, коли вона порівнювала себе до старшої сестри, свіжої та повненької, була найбільшим горем її життя, це була її дошкульна, невигойна болячка. Вона впала в несамовиту лють.

— Чорт тебе знає, може ти взяла мій папір, щоб собі черево вишкребати, сподівалася, що, може, не буде так рости.

Глузування та регіт пішли по майстерні. Норіна й собі страшенно зблідла. Значить, кінець, усі довідаються про вагітність. Через оту осоружну молодшу сестру спіткало її це лихо, що перед ним вона тремтіла вже не один тиждень! Вона втратила рівновагу й ляснула Ефразі по щоці. Та зараз же кинулася на неї, дряпаючи їй обличчя нігтями, немов скажена кішка. Це була жорстока баталія, обидві сестри впали на землю, верещали, вили, кричали, зчинився такий гармидер, що Бошен, Мат'є й Моранж, які працювали в конторі по сусідству, прибігли до майстерні.

Робітниці кричали:

— Як це правда, як вона вагітна, то ота ж вб'є дитину!

Але більшість надто тішилася, щоб втрутитися у бійку. Вони картали нещасну з підлотою жінок, які пишаються тим, що вміють уникати такої напасти. Вони й сами охочі до жартів, але дитина — е, це вже ні!

— Хай б'ються! Їхня справа. Звісно, вона непомрожня, це відразу видно. Для неї ж гірше!

Трое чоловіків прибігли й розштовхали цікавих, щоб розвести супротивниць. Але бій був такий лютий та гарячий що навіть присутність господаря його не зупинила. На нього не зважали, гармидер зростав. Щоб опанувати їх, Бошен мусів заревти своїм низьким басом:

— А грім на вашу голову! Це що таке? І де вони понабиралися, ці паскуди?.. Зараз же припиніть свій шабаш, бо я вас усіх повиганяю!

Мат'є і Моранж уже кинулися до сестер, щоб припинити бійку. Але тільки громовий голос та олімпійські загрози Бошена відразу відновили спокій. Налякані, стурбовані робітниці сахнулися, заклопотано побігли до своїх варстатів; тимчасом Норіна та Ефразі підвелися, задихані, з розкуйовдженим волоссям, подертим убранням. Ще засліплені люттю, вони нікого не пізнавали.

— Чи ви подуріли!— кричав Бошен, з владністю грізного хазяїна. — Хіба це чувано, щоб дві сестри билися, як п'яні биндюжники! І знайшли місце чубитися— у майстерні, під час роботи... Ну що таке? За що ви зчепилися?

На цю хвилину до майстерні зайшов дід Муано, із своєю звичайною байдужістю старого робітника, що ніс на своїх плечах двадцять п'ять років важкої праці. Видко, якась добра душа бігала шукати й розповіла йому, що там, нагорі, його дочки б'ються.

Та ніхто не помітив, коли прийшов батько, й обурена Ефразі, що стояла до нього спиною, знову піддалася вибухові несамовитого гніву. Плачучи, боячись кари, бажаючи виправдатися, вона кричала в лице Норіні:

— Авжеж, я казала, що ти вкрала мою шкурку, і ти таки її в мене вкрала, і я так само не брехала, кажучи, що ти ним хотіла собі черево вишкребати, бо ти не хочеш, щоб воно далі зростало!

Приглушений сміх знову перебіг між робітницями. Тоді запанувала глибока мовчанка. Норіна— вагітна! Це раптове відкриття так уразило Мат'є, збудило в ньому такі підозри, що він глянув на Бошена. Але той зухвало відповів на цей погляд, тільки моргнув з досади, що відкрилися ці непередбачені обставини, які, однаково, не тепер, то в четвер, мусіли виявитися. Спокійно й поважно, з величним виглядом він слухав, як Ефразі докоряла своїй розгубленій сестрі:

— Га? Що? А ну, насмійся, паскудо, заперечити, що ти не порожня! Я вже давно знаю, що ти непорожня... Ага тепер уже не будеш заперечувати? Гей, люди добрі, дивіться!

Миттю вона вчепилася за Норініну блюзу, довгу робітну блюзу, що досі давала змогу приховувати зміну в постаті. Засунувши руку в дірку, що розірвалася під час бійки, Ефразі роздерла саржу згори донизу. І Норінин живіт виступив перед усеїма, цей бідний живіт горопашної, зведеної дівчини, що в безнадії бачить його зростання й рада б розчавити його власними кулаками. Не було змоги заперечувати, гачки вбрання повідривалися, живіт виступав, вивалювався крізь дірки, Норіна затремтіла, затулила обличчя й голосно заплакала.

— Це скандал, неможливий скандал! — поквапивсь заявити Бошен, ще підвищивши голос. — Мадмуазель Ефразі, я вам наказую мовчати, щоб я більше а ні слова не чув!

Язик йому трохи заплітався, мабуть, від страху чи не знає ця люта дівка всієї справи і чи не розповість вона її тут, уголос. Але старша сестра надто добре знала молодшу, щоб розповідати їй свої таємниці. Це він одчув, коли його погляд зустрівся з очима нещасної Норіни, що ревне плакала. Це були очі бідного, безсилового створіння, що відчуває себе таким приниженим, таким загубленим і ладне все обіцяти, аби тільки його не покинули на призволяще. До Бошена повернулася спокійна самовпевненість всемогутнього господаря. А Ефразі додавала своїм верескливим голосочком:

— Та мені, мосьє Бошене, нема вже що казати. Мене душило, що я це знала, а найгірше, як тато довідається!

А тато був тут же таки, у неї за плечима, він мусів чути всю погану історію. Оце лихо! І навіщо його кликано! Цей чоловік ненавидів скандали, він був такий змучений злиднями і давно вже зрозумів, що хоч як працюй, однаково — ніколи не вратуєшся від життєвого бруду. Нарешті, він погодивсь з не-

минучістю і не зважав на те, що сини й дочки часто погано кінчають. Він заплющував очі, щоб тільки мати тихий кут. І ось його змушують сердитися! І коли він зрозумів, що всі на нього дивляться, він показав себе на височині. Його охопив справжній гнів, що його отак знеславлюють перед людськими очима. Він кинувсь на Норіну з піднесеними кулаками, кричучи тремтячим голосом:

— То це правда? ти цього не заперечуєш? Га, нещасна, я тебе вб'ю.

Знову Мат'є й Моранж втрутилися до справи й ухопили батька, що кричав:

— Хай забирається, хай зараз же забирається, бо біда буде! І щоб ноги її в нас не було, щоб я, коли увечері повернусь, вже її не бачив, бо з вікна викину!

Злякана Норіна втекла від батькових прокльонів. Вона відкинула своє гарне волосся, підтримуючи лахміття блюзи, метнулася до дверей і зникла серед мертвої мовчанки всієї майстерні.

Тоді Бошен почав потішати Муано:

— Ну, мій старий Муано, заспокійтеся, наберіться духу. Після такого скандалу, видима річ, я не можу тримати Норіну, та однаково через свій стан вона мусіла б покинути роботу... Але ж ви знаєте, як ми всі вас шануємо. Це, що сталося, не пошкодить же вам залишатися добрим робітником і чесною людиною!

Муано був наче зворушений:

— Безумовно, мос'є Бошене. Проте, важко перетравити таку огиду.

— Чуєте, дайте мені вашу руку. Е, то це ж не ваша провина, не можна ж вас винуватити.

І Бошен стиснув руку Муано. Робітникові це видалося за дуже велику честь, і він пішов, зворушений до сліз.

Ефразі, тріумфуючи, сіла до свого варстату. Всі робітниці, налякані загрозою негайного рощоту за найменший шум, дихнути не сміли й пильно працювали, похилявши носи над коліщатами.

Мат'є дуже схвилювався, але він тримав свої міркування при собі. Його мучили численні запитання,

що на них він не насмільювався сам собі відповісти. І з здивованням, чимраз більшим, він пас очима Бошена, що велично повертався до себе, владний, задоволений, що відновив лад у майстерні. Повернувшись до контори, Фроман пішов до Моранжа і здивувався, побачивши, що бухгалтер упав на крісло в такій безнадії, що мало не плакав.

— Що вам таке, друже мій?

У жіночій майстерні під час жорстокої сценки, Моранж і слова не промовив; але бліде обличчя й тремтячі руки виявляли велике хвилювання.

— Ах, милий мій, — нарешті пробелькотів він, — ви й гадки не маєте, яке вражіння справляють на мене оці пригоди з вагітністю. Мені руки й ноги віднялися.

Тоді Матьє згадав розпачливі визнання Валері перед Мар'яною. Дружина повторила їх йому ще того ж вечора. Фроманові шкода була сердеги, що так жахавсь думки мати другу дитину, і, не зважаючи на своє здивування, що така жива і радісна надія може завдати такої муки, він хотів піддати духу Моранжеві:

— Атож, я знаю, моя дружина розповідала мені новини про вас.

Ви вже впевнилися, воно таки так?

— Ох, милий мій, воно так! Це наша руїна, бо якже я тепер можу покинути завод і шукати щастя в Національному Кредиті, одержуючи там меншу платню? Тепер ми ніколи не виліземо з ковбані, як каже моя бідна жінка. Вона плаче від ранку до смерканку. Ще сьогодні вранці, коли я йшов, вона плакала, мені аж серце краялося. Я би вже якось помирився з своєю долею, але тепер вона прищепила мені своє шанобство, вона ж так вірить в мене, що я страждаю, не мавши змоги дати їй розкошів і розривок, яких вона так прагне... Та ще й наша маленька Рен! Як придбати посаг, як її віддати, оцю милу дитинку, таку розумну, таку ніжну, що вона короленка варта?.. Бачите, я більше не можу спати вночі, жінка раз-у-раз мені каже такі речі, що мені в голові паморочиться, я просто як неживий.

І сердега такий ніжний, м'якого серця та слабкої волі, розгублено махнув рукою, щоб висловити вперте шанобство, непогамовану жадобу багатства, що ними катувала його жінка.

— Ну, та якось то буде, — сказав Мат'є задля годиться. — Ви ще онде як кохатимете малючка.

Моранж перелякано скрикнув:

— Ні, ні, не кажіть цього, де там! Якби Валері вас почула, вона б подумала, що ви накликаєте біду... Вона не хоче припустити, щоб він народився.

І стиха, наче хтось міг почути, він додав з таємничим тремтінням:

— Ви знаєте, що я побоююся. Вона може лиха наробити у такому знервованні.

І раптом увірвав, налякавшись, чи не сказав надто багато. Від самого ранку, після суперечок і сліз минулої ночі, проведеної в боротьбі в темній спальні, його невідступно мучила ця думка. Хіба він сам не наваживсь уже?

— Що ви хочете сказати? — спитав Мат'є.

— Нічого, бабські примхи... Отже, друже мій любий, ви бачите перед собою найбезталаннішу людину на землі. Я заздрю тепер навіть на тих людей, що б'ють каміння на дорозі.

Великі сльози спливали по його щоках. Запанувала важка мовчанка. Моранж заспокоївсь і почав говорити про Норіну, не згадуючи її імені.

— Ну, а хоч би й ця дівчина? Ото це їй дитина потрібна! Це наче закляття, завсіди воно стається з тими, хто того не хоче! Тепер вона на вулиці: ні грошей, ні шматка хліба, ні роботи, допомогти нема кому. А маленятко росте... Я мало не заплакав, глянувши на неї, на оте бідне черево. А хазяїн її викинув геть. Таки нема правди в світі.

У Мат'є прокинулася підозра.

— Та може батько дитини таки чимось її допоможе.

— Е, ви сподіваєтеся? — відповів бухгалтер, посміхаючись сумно та значущо. — Я не хочу казати,

моя хата з краю. Але певна річ, як маєш очі, то бачиш часом таке, чого волів би краще не знати. Усе це дуже погано. Провина природи, що такий поганий лад запровадила. Зараз же дитина, за одну хвилину насолоди, що без неї дурні люди не можуть обійтися. Справді, це отруєє існування.

І Моранж, з рухом розчарованого філософа взявсь до своїх розрахунків; а Мат'є, нарешті, пішов до своєї контори.

За кілька годин пізніш, повернувшись з сніданку, Мат'є сам один сидів у конторі, рисуєчи нову сівалку. Раптом він здрігнувсь, почувши, що за спиною хтось стиха кашельнув. Це була дівчинка років на дванадцять. Мабуть, вона нечутно ввійшла, причинила за собою двері і вже довго стояла, не наслідуючись заговорити до нього.

— Хто ти? Що тобі треба?

Вона не збентежилась і таємничо посміхнулась.

— Мама мене післала вам сказати, щоб ви були такі добрі, з ласки своєї зійшли вниз на хвилинку.

— Та хто ти така?

— Я Сесілька.

— Сесіль Муано?

— Еге, мосьє.

Мат'є зрозумів. Йому доведеться втрутитися до тієї паскудної справи.

— Що ж твоя мати чекає на мене?

— Вона на вас чекає на вулиці, отам позаду... І вона мені казала переказати вам, що коли ви не прийдете, то це для всіх буде велика біда.

Мат'є дививсь на цю дівчинку, надто високу на свої роки, з безбарвним волоссям, з уже зневіреним, несміливим, як в її матері, обличчям, що тремтіла у старенькій суконці з хусточкою на голові. Йому стало шкода її й він сказав їй іти вперед. Дівчинка прослизнула в коридор, спустилась із сходів, спритно, мов дхір, обережно, мов злодій. Так само вона мабуть пробиралася й до нього. Вийшовши за ворота заводу, він помітив друге дівча, щонайбільше восьми

років, воно на них чекало і пішло перед ними, хитро озираючись.

— А це ще хто?

— Це моя сестричка Ірма.

— Що ж вона робила під ворітьми? Чому ви разом не зайшли?

— Еге! Вона вартувала, чи хто не підглядає. Ми добре знаємо завод, мама знає, що ми не дурні.

І покинувши його, Сесіль побігла до Ірми, гарненької дівчинки, білявої, як Норіна, але кволої, з розумним і хоробливим личком.

— Краще, щоб не бачили, що ми йдемо разом... Ви тільки йдіть за нами, мосьє.

Він пішов за ними. Вони йшли за двадцять метрів перед ним, недбалою ходою малих шибениць, що від нічого робити вештаються вулицями.

Але погода не сприяла прогулянці, бо сонця не було, льодовий вітер свистів уздовж рівних, відлюдних вулиць, здіймаючи сніжну куряву, що біліла на бруці. Таких зимових холодів робітничий квартал похмурий та сумний. По обидва боки широких вулиць тягнуться безкраю довгі сірі заводські мури, з-поза них чути тільки уривчасте пихкання пари, наче стогін напруженої муки. І в цій безнадійній відлюдності, стоячи на перехресті двох вулиць, наче на стійці, чекали на Фромана мати й дочка. Вони обидві стояли на пішоході й тремтіли від пронизливого, льодового вітру. Стара була в чорному чепці, а молода зав'язала голову червоною вовняною хусточкою. Побачивши Матьє, Норіна знову розплакалася. Гарне личко, свіже та рум'яне, як кров з молоком, звичайно таке веселе та зухвале, споганіло від сліз. Вона, мабуть, трохи перебільшувала свій одчай, щоб збудити більшу цікавість.

— Ах, мосьє,— жалісно простогнала мати, — які ви добрі, що прийшли. Єдина наша сподіванка на вас.

Перше, ніж стати до розмови, вона звернулася до менших, Ірми та Сесілі, що вже стали біля дорослої сестри, охочі послухати, що тут говоритиметься, дуже зацікавлені всією цією пригодою.

— Ви, обидві, біжіть одна по цій вулиці, а друга по тій і пильнуйте, ви маєте мене попередити, як хтось ітиме.

Та дівчатка й з місця не ворухнулися. Проте мати зараз же і забула за них. Вони залишилися й слухали з блискучими очима, нащуривши вуха.

— Ви знаєте, мосьє, — почала Муаниха, — яке лихо нас спіткало. Наче не досить нам усієї муки... Що ми тепер почнемо, господи?

І вона також заплакала, сльози не давали їй говорити. Мат'є, що не бачив її мало не рік, помітив, що вона постарілася й на сорок третьому році була вже стара жінка. Муаниха була знеможена від вічної вагітності, під час якої вона тяжко працювала, а після пологів надто швидко вставала. Видко було, що вона зовсім не дбає за себе, ні за волосся, ні за зуби. Хоч вона іноді й журилася тим, що так передчасно постарілась і змарніла, проте, добра душа, знаходила потіху, розповідаючи про свої біди. І на хвилину вона забула лихо, що спіткало її старшу дочку, розповідаючи всю недолю, що її зазнала за ці шість місяців.

— Правда, нарешті, нашого Віктора взяли на завод, бо йому шістнадцятий виповнився. І це для нас полегкість, бо як у хаті є восьмеро, то коли котресь починає само на себе заробляти, це вже щось. Але ще троє нічого не заробляють, оці дві дівчинки та мій останній, маленький Альфредик, що без нього я охоче обійшлася б. Та ще воно таке слабовите, я гадаю, він не буде жити, та воно, і краще, і йому, і нам. Ірма, оця мала, що ви бачите, також квола; а в аптеці так дорого беруть... Я вже й не згадую, що помер Ежен, наш найстарший, що був у салдатах, у колонії. Ви ж, здається, знали його на заводі, ще доки він не пішов на призов. Якось вранці урядовий папір сповістив нас, що він помер на різачку. От і майте дітей, а їх вам там десь уб'ють, і поцілувати востаннє не доведеться, і не знатимете, де їхня могилка!

Ридання Норіни повернули її до сучасності.

— Так, так, я до того підходжу... Ох, мосьє, щастя моє, що я вже дітей не матиму! Доволі я їх уже мала. Оце єдине щастя, що я дочекалася, отак рано постарівши — це те, що я вже не жінка. Тепер мій бідний Муано може гратися скільки хоче, бо тепер уже нічого від того не станеться.

Вітер свистів, був такий холод, що у Мат'є на вусах намерзла ожеледа. Він хотів швидше кінчати:

— Ваші дівчатка застудяться. Ну, чого ж ви хочете?

— Ой лишенько. Мосьє, це ж через Норініне лихо, ви ж знаєте. Ще такої біди нам не ставало. Вона мені усе чисто розповіла. Я тепер у неї єдина підпора; бо я вас питаю — до чого це призвело б, якби я почала її патиюком бити?.. Ну і що ж вона тепер робитиме, коли Муано її вигнав, загрожує вбити її, як побачить у нас? Він не лихий, отой Муано, але ж треба і його зрозуміти, не може ж він прийняти перед людьми таку ганьбу. Правда ж? Як родять дітей, то про це не думають, тому воно росте, і якимсь любиш його; нарешті хлопці, як оті птахи, вони собі десь полетять, роблять що сами хочуть, аби тільки з гнізда вилетіли, а от з дівчатами, то вже дуже гірко, як помітиш, що вони на погану стежку стали... Муано сердитий, хоче все потрощити — і це природно.

Мат'є хитнув головою. Це була звичайна історія робітничих сімей з багатьма дітьми. Батько з натури чоловік доброї вдачі й не дуже то журиться, що малюків чимраз більшає; мати надто заклопотана і не може доглянути своїх малих; неминуче збочення з чесного шляху, вибух гніву у батьків, коли все розкривається, нарешті сім'я розсипається, а життя молодих членів буває зіпсоване й занапащене.

Побачивши, що мати надто відтягається виконати покладену на неї місію, Норіна голосніш залементувала, пробурмотівши між двома хлипаннями:

— То розкажи ж мосьє, що я тобі казала.

Тоді Муаниха мусіла нарешті торкнутися моторошної теми. Вона заговорила тихіш:

— Атож, мосьє, Норіна мені пояснила, що тільки ви один можете щось для нас зробити, бо ви бачили її колись увечері разом з батьком її дитини й можете хоч посвідчити, що вона не бреше... Ви ж розумієте, чому Муано не можна в це втручатися. Ми йому ніколи не скажемо імени; і якби колись випадково він про це довідавсь, то я перша благатиму його поводитися так, наче він того не знає... Адже він уже багато, багато років на заводі і це вже був би кінець йому, якби він мусів з цього заводу піти... Отож бачите, ми не хочемо зчиняти гармидеру. А ні моя дочка, а ні я не розповідатимемо цієї історії, бо від цього нам не буде ніякої користі. Але не можна ж Норіну на вулицю викинути, батько її дитини має ж у грудях серце, не покине ж він її отак. І ми вас, мосьє, благаємо, поговорити з ним, щоб він її вратував, як уратував би приبلудного собаку, якби здибав його на вулиці у таку неgodу.

Вона тремтіла, в приниженні бідної жінки, такої пригнобленої злиденним життям, що не могла опам'ятатися від власної сміливості: де ж пак, насмілитися обвинувачувати таку могутню особу, що від неї залежить життя усіх її родичів! Помітивши, що обидві молодші, Ірма та Сесіль, з найпалкішою увагою слухають це все, Муаниха гримнула на них:

— Ви чого тут? Я вам казала йти вартувати на дві вулиці... Ну, геть звідсіля! Діти не повинні ніколи слухати розмов дорослих.

Дівчатка спокійнісінько не послухали її. Їм було надто цікаво, вони навіть і вигляду не зробили, наче збираються кудись іти; а мати знову забула за них. Матьє був дуже зворушений, проте вагавсь. Він надто добре передбачав, що може відповісти йому Бошен. Отже, він шукав приключки, щоб відмовитися.

— Бідна жінко, ви помиляєтеся в моїй силі. Боюся, що нічого не зможу вам допомогти.

Але Норіна не дала йому докінчити цих слів. Вона побачила, що мусить втрутитися. Вона покинула плакати і навіть дедалі більше розпалася.

— Чуєте, мама не сказала того, що мала сказати... Та ж я за ним не бігала, за отим паном, що ви знаєте. Він сам за мною бігав, аж доки я не згодилася на все що він хотів. А тепер він викидає мене геть, наче й не знав мене ніколи! Тимчасом, якби я була лиха, я б могла йому наробити великої шкоди... Я чесна дівчина і присягаюсь, що доки не наробила дурниць із ним...

Вона ось-ось хотіла збрехати, наче Бошен взяв її незайманою дівчиною. Але, мабуть, по очах Мат'є пізнала, що він попереджений. Вона воліла тепер не настоювати перед матір'ю, бо не мала ніякої потреби розповідати їй про своє перше гріхопадіння. Це знов таки була звичайнісінька історія у таких гарненьких робітниць, що виховуються в майстерні та на вулиці, в дванадцять років уже розбещені, усе знають, але пильнують своєї незайманости з розрахунку, знаючи, що це є певна цінність. Отак, як й інші, Норіна колись забулася, віддалася без грошей товаришеві, що того ж вечора втік. Це було дурне, і щоб налагодити справу, вона згодом кинулася в обійми хазяїна-мільйонера, як розумна дівчинка з паризького бруку, що також хоче зазнати щастя, скоштувати всяких розкошів та пишноти, що їх вона тільки бачила у вітринах магазинів багатих кварталів. Але в Бошенові вона знайшла людину, що тільки шукала насолод для себе, егоїста такого суцільного, з таким абсолютним нерозумінням того, що не входило в коло його інтересів і його розривок, що вона вклепалася в дурну пригоду. Її ганебно обікрали, бо вона все віддала: свою веселу молодість, чарівну свіжість, молочно-біле тіло, увесь скарб своєї весни і не дістала за те ніякісінької нагороди, крім цієї горопашної дитини. Це була природна розв'язка, але вона спадає на таких дівчат, як блискавка серед ясного неба.

— Нарешті, не насмілиться він сказати,— говорила вона в розпуці,— що дитина не від нього. Це була б найгірша брехня. Тільки згадати собі числа й усе буде ясно, як день. Я ж рахувала, я йому доведу, як він хоче... Ви ж розумієте, мос'є, я ж не з тих,

щоб брехати в такій важливій справі. Ну, і я вам присягаюся, що я ні з ким, окрім нього, не бачилася, він батько дитини. Це така сама правда, як те, що мама тут стоїть і мене слухає. Чуєте, я присягаюся, я в цьому заприсягнуся, хоч голову рубайте... Скажіть йому це, мосьє, перекажіть йому це, і ми побачимо, чи вистачить у нього духу покинути мене на вулиці.

Тон був такий щирий та глибокий, що він переміг Мат'є. Вона ж не брехала. Тепер уже мати плакала, тихенько хлипаючи: і двоє дівчаток, схвильовані чутливою сценою, ридали, вмиваючись слізьми. Фроманові серце стиснулося і він наваживсь:

— Боже мій! ну, я спробую, але не обіцяю вам успіху... Я вам перекажу чого пощастить дійти.

Мати й дочка вже вхопили його за руки і хотіли поцілувати. Вирішили, що Норіна піде сьогодні ночувати до подруги, доки вирішатиметься її доля. На пустельній вулиці, де чути було тільки важке дихання околишніх заводів, жахний, льодовий вітер дедалі дужче мів сніг, обдував чотири нещасні істоти, що дригоніли від холоду у своїх бідних поганеньких убраннях. Вони пішли, з червоними обличчями, з руками, посіченими від крижинок, наче їх підхопив могутній подув нещадної зими. Мат'є дивився за ними й бачив, як три сумні дочки притулилися до матері, що плакала гіркими слізьми.

Коли Мат'є повертався на завод, він жалував, що дався намовити і боявся, що збудив фалшиві надії у цих сердечних жінок. Що його робити? Що він казатиме? І по волі випадку, заходячи він до своєї контори, побачив там Бошена, що хотів мати якусь довідку про машину і тут чекав на його.

— Де це ви були, мій милий? Ото вже чверть години, як я вас усюди шукаю.

Мат'є був хотів вибачитися якоюсь вигаданою причиною, коли раптом йому спало на думку скористатися з нагоди й прискорити події, сказавши правду. Він це зробив щиро й одверто, розповів, як дівчатко його викликало, яку розмову він мав оце допіру з Норіною та її матір'ю.

— Нарешті, мій милий Олександрє, не гнівайтесь на мене на втручання в цю пригоду. Мені здавалось, що обставини досить важливі і я не зважав на побоювання вас роздрочити. Я б вам і слова не сказав, якби ви сами не розповідали мені за те.

Бошен його слухав, спочатку здивовано, потім з глухим гнівом, від якого спалахнуло його обличчя. Йому забивало дух, він стискав кулаки, наче хотів усе потрошити. Але він удав, наче це його дуже насмішило й глузливо зареготавсь.

— Але, друже мій любий, це ж простісінький шантаж... І чого ви в це встряли! От я не думав, що ви такі наївні і візьмете на себе таку гарну роль... Так ото й мати, і сестрички також у змові? Тільки цього не ставало! Це вже надто комічно... І правда, вони доручили передати мені ультиматум! Я мушу визнати дитину, або мені не знати що зроблять... Гай-гай, та це ж монументально!

Він почав ходити вздовж і впоперек, він пихкав, лаявсь, а справді то дуже був збентежений, що така смішна подія могла статися з ним, з таким зухом! Раптом він зупинився.

— Чуєте, та це ж жарт, ну, от ви, нарешті, людина розумна, невже ви визнали б себе за батька за таких обставин? Та ця ж дівка торік спала з хлопцем з винарні! Дівка, що від того часу, мабуть, волочилася з ким хоч! Я ж її тільки підняв. На вулиці таких самих, скільки хоч.

А коли Мат'є хотів перервати його, щоб заперечити, висловити своє переконання, що нещасна дівчина не бреше, Бошен йому затулив рота:

— Ні, ні, мовчіть, слухайте мене: я певний, ви чуєте? певний, що вжив усяких забезпек. Я, голубе, на цьому знаюся. Справді, це було б нещастя, якби уникаючи такої біди з власною жінкою я б поводився з коханкою, як учень, що не знається на цих штуках. Руку на вогонь покладу, що ця дитина повинна шукати собі іншого батька!

Проте, мабуть, у нього не було такої глибокої певності, бо він вдався у перевірку чисел. Він збивсь,

суперечив сам собі, заплутавсь у брехні. А справді, що ця дитина не могла бути від першого вечора, коли він робив Мат'є свої визнання перед зустрічю з робітницею на розі вулиці Комартен. Виявилось, що охоплений палким бажанням, він часто бачився з нею три чи чотири місяці, аж до того дня, коли вагітність стала помітна. Тоді Норіна вже більше йому не подобалася, йому з нею було нудно й незручно, і він намагався пірвати з нею, щоб уникнути всякої відповідальності. Тепер він її знецінював, говорив про неї наче про якусь закуску, свіжу й апетитну; він, мовляв, не розумів власної дурости, що піддався на свою примху скоштувати такої закуски.

Чути було безсоромного, владного хазяїна у вигуків цілковитого нерозуміння:

— Спати з власною робітницею, це ще можливо, хочі то вже дуже дурне; але мати від неї дитину— о, ні, це надто безглуздо. З мене б сміялися, я б тоді пропав!

Він уже тепер не відкидав так самовпевнено своєї провини і стурбований тим, що Мат'є мовчить, чекаючи, доки вщухне його перший вибух, щоб знову обстоювати перед ним сердечну Норіну, Бошен злякавсь цієї мовчанки. Він упав на крісло, важко сопучи та буркочучи:

— Та, нарешті, припустімо, що я на якусь хвилину таки забувся. Воно й правда: після веселого обіду іноді чоловік сам не знає, що робить. Але навіть і в такому разі, хіба цього досить, щоб ота шлюха накидала мені на шию свою дитину? Дитина! Та це ж її в тому голова, для неї ж гірше! Це риск її професії... Хто мені доведе, що під цей час вона не бачилась з двома-чотирма чоловіками на тиждень? Ідіть же, розберіться в цьому. Безумовно, вона сама не знає, від якого пана їй цей подаруночок. І знає, що я, дурний, доброго серця та ще й має прикличку, щоб мене втягнути в цю пригоду, от вона й підстроїла цю штуку. Багатий чоловік, хазяїн, злякається скандалу, можна витягнути великі гроші... Шантаж, друже мій, шантаж і нічого більше.

Запанувала довга мовчанка. Мат'є також почав ходити по конторі, що її дуже нагрівала велика фаянсова груба. Перед тим, як заговорити, він помовчав якийсь час, і чути було тільки, як тремтіла підлога від вічного гуркоту машин на заводі. І, нарешті, він почав говорити, дуже просто й щиро: висловив свою певність, що Норіна не брехала, розповів подробиці, що вона навела, про сльози обох бідолашних жінок, про те, як жорстоко покинути цю безталанну на вулиці. Навіть припускаючи, що дитина не від нього, проте, вона ж таки була йому за коханку, не може ж він відмовитися вратувати її тепер, коли її спіткала така гірка недоля.

— Та ви вдаєте гіршого, ніж ви є справді. Я певний, що ви обміркуєте й зробите, як годиться. Та хай йому біс, такий порядний чоловік, як ви, не допуститься брудного вчинку!

— Адже, як я щось зроблю,— скрикнув непевним тоном переможений Бошен,— всюди казатимуть, що дитина таки моя. Тоді Норіні вже легко буде накинути мені її на шию.

Знову запанувала мовчанка. Чути було пронизливе шипіння пари в глибині двору. Тоді ніяковіючи і вагаючись, Бошен почав:

— Що ж вона загрожує бучу зчинити?.. Я на хвилину був злякався, щоб вона не пішла до моєї дружини. Це було б страшенно нудно й неприємно.

Мат'є втримався від посмішки. Він одчув, що справа виграна.

— Та чорт його знає... Вона не лихої вдачі, але жінки, дійшовши до краю, здатні часом на всякі дурні вибрики... І вона ж нічого не вимагає; єдине, що вона каже і чого вона хоче, так це, щоб не лишитися на пішоході в таку пору, коли батько її вигнав... Як хочете знати мою думку, то я думаю, що таки завтра треба її вмістити на пансіон до якоїсь акушерки. Вона ж уже на сьомому місяці, вам доведеться заплатити за яких чотири—п'ять місяців, рахуючи гуртом, папірець на п'ятсот франків. І все буде гаразд.

Рвучким рухом Бошен підвівсь і підійшов до вікна. А тоді, повернувшись, почав:

— Та в мене добряче серце, ви ж мене знаєте, правда? І там яких п'ятсот франків більше, чи менше, це мені байдуже. А як я розсердився, то тому, що коли мене хотять обікрасти, мене завсіди пасія пориває... Але як ідеться про добре діло, то, боже ж мій! Робіть! Тільки одна умова: я ні в що не втручаюся, навіть не хочу знати, що ви зробите. Беріть яку хочете акушерку, вміщайте панночку куди хочете, я просто сплачу рахунок і край. Добридень — добридень, ось як!

Він глибоко з полегкістю зідхнув, викрутившись з скрутного становища, що його таки дуже турбувало. Він знов одчув себе владним господарем, зухом та вродливим чоловіком, що здобуває перемогу у всіх життєвих боях. Він навіть жартував: він нічого не має проти тієї Норіни, бо ще ніколи в світі не бачив такої шкурки, як у неї, ну справжнісінький шовк, свіжа, як троянда; і вона найгірше сама себе покарала цією нещасною дитиною, бо вже так споганіла, що й не впізнати. А тоді, щоб довести свою байдужість та спокій, він почав обговорювати проєкт отої машини, задля якої прийшов. І виказав надзвичайно ясне розуміння своїх хазяйських інтересів та завзято обстоював їх.

Уже повернувшись до себе в кабінет, він знов одчинив двері, повторюючи:

— Докладно поясніть усі умови... Видима річ, що дитину я й знати не хочу. Хай роблять з нею, що хочуть, аби я за неї не чув ніколи.

Того ж вечора у Бошенів стався великий переполох. Коли сідали до столу, маленький Моріс зомлів і впав на паркет. Непритомність тривала чверть години; ошалівши від страху, батьки кричали й сварилися, обвинувачуючи одне одного, що потягнули дитину вранці на прогулянку в такий мороз: очевидно на цій безглуздій прогулянці він змерз, так, принаймні, вони казали, щоб заспокоїти власний страх. Надто Констанс, коли тримала в обіймах сина, уявила

собі, що він отак може вмерти. Уперше вона здригнулася від жаху на думку, що може його втратити. Її материне серце краялося від жорстокого болю, вона й сама не знала, яке палке її материне кохання. Але вона люто страждала й як шаноблива жінка, що мріяла про панування свого сина, єдиного нащадка, майбутнього принця з нечуваним багатством. Що, як вона його втратить і не матиме більше дітей? І чому в неї нема інших дітей? Навіщо ця необережна впертість, що всіх заходів вживала, аби дітей більше не було? Цей жаль пронизав її, немов розпеченим залізом, залишивши в глибині її істоти незагойну болячку.

Проте Моріс опритомнів, навіть їв з непоганим апетитом. Бошен зараз же почав знижувати плечима, жартуючи з безглузвих бабських страхів. Другого дня вже й сама Констанс не думала про це.

IV.

Другого дня, коли Мат'є взявсь виконувати делікатне доручення, що йому накинули, він пригадав, що чув, на сніданку у Сегенів, як Селеста згадувала ймення двох акушерок. Проте, він зараз же забрав мадам Руш, про яку ця дівчина якось дивно розповідала, що вона „з цим недовго порадиться“, і що вона „дуже згодлива“. Але він хотів довідатися про мадам Бурдьє — акушерку, що тримала невеличкий породільний будинок на вулиці Міроменіль і приймала на повний пансіон. Йому здавалося, що про цю особу він чув, коли вона тільки починала свою діяльність і приймала у мадам Моранж її дочку Рен. Отже йому спало на думку насамперед розпитати Моранжа.

Той уже сидів за роботою в своїй конторі й на перші ж слова Мат'є чогось наче стурбувався.

— Так, якась приятелька радила мадам Бурдьє моїй дружині... Але чому ви про це розпитуєте?

І він злякано дивився на Мат'є, наче ім'я мадам Бурдьє його громом ударило, наче його спіймано на гарячому. Може ці слова з'ясували Моранжеві дещо у важкій невпинній турботі, що нею він так мучився,

не маючи сил наважитися на щось певне. І Моранж трохи зблід, вуста йому тремтіли. Зрозумівши нарешті, що Мат'є тільки шукає притулку для Норіни, бухгалтер мимоволі признався:

— Правда, моя дружина говорила зо мною сьогодні вранці про мадам Бурдьє... Авжеж, не знаю, з чого в нас ця розмова почалася. Ви розумієте, це було так давно, ми не можемо дати вам докладних відомостей. Але здається, що їй дуже ведеться і тепер вона стоїть на чолі прекрасної фірми... Підіть сами, ви безумовно знайдете те, що вам потрібне.

Мат'є вчинив за його порадою. Проте, почувши, що у мадам Бурдьє пансіон коштує дорого, він подолав своє упередження і перше пішов на вулицю Роше, щоб докладно розвідатись про породільний будинок мадам Руш. Уже від зовнішнього вигляду будинку в нього мороз пішов поза шкурою: старовинний похмурий будинок стояв там, де вузенька вуличка круто спускається вниз; темний смердючий прохід вів до маленького подвір'ячка, куди виходили поганенькі акушерчині кімнатки. Усе це дхнуло помиями й злочино́м. Над ворітьми була підозріла жовта вивіска, де великими літерами стояло написане тільки ім'я мадам Руш. Коли він подзвонив, служниця у брудній фартушині запросила його до маленької вітальні, отруєної кухонним чадом; вітальня була незатишна, наче в квартирі, що її наймають разом з меблями.

Зараз же до нього вийшла дама тридцяти п'яти, чи тридцяти шости років, суха особа, вбрана в чорному. На її сірому, як олово обличчі, облямованому безбарвним волоссям, стремів тільки довгий ніс. Мова тиха й повільна, вічна кисло-солодка усмішка, уся вдача обережної кішки — справляли вражіння, що це жахлива жінка, яка душить без галасу, одним рухом пальця мовчки нищить молоде створіння, що й не починало жити. Проте, вона йому сказала, що приймає пансіонерок тільки за вісім чи десять день до пологів, бо не має відповідного приміщення; йому не було вже чого розпитувати і він утік. Його нудило і серце стискалося від ляку.

На вулиці Міроменіль, між вулицями ля-Боеті та Пентьєвр стояв триповерховий будиночок, де містився заклад мадам Бурдьє. Він хоч справляв приємне вражіння своїм ясным фасадом і легенькими, білими за-слонами на вікнах. Гарна вивіска сповіщала про першоклясну акушерку, породільний будинок і пансіон для дам. В нижньому поверсі була крамничка, де продавали лікове зілля, з неї чути було приємний дух. Поруч крамнички ворота були завсіди замкнені, наче в багатих, приватних будинках; тут прохід був дуже чистенький і вів до великого двору. Високий сірий мур відокремлював цей будинок від казарми, що виходила вже на іншу вулицю. Це було навіть приємно, бо поза муром чути було притишену музику сурм та барабанів. На другому поверсі, уздовж коридору були розташовані вітальня, кабінет та спальня мадам Бурдьє, спільна їдальня та кухня. А на третьому й четвертому поверхах було зо дванадцять спалень для пансіонерок. По деяких кімнатах було по три й по чотири ліжка, в інших стояло по одному ліжкові, ці, звісно, були дорожчі.

Тут панувала мадам Бурдьє, невеличка, товстенька чорнява жінка на тридцять два роки; її широке, веселе, дуже біле обличчя допомагало її життєвому успіхові, її будинок набув репутації великої чистоти й охайности. Хоч розповідали, що там по кутах можна було чого хоч знайти, але професія мадам Бурдьє виправдувала ці паскудні натяки заздрісних людей. Ніколи ще про її будинок не розповідали чогось надто поганого. Навіть товариство допомоги бідним породілям уміщувало до неї своїх пацієнток, коли по міських лікарнях не було вільного місця. Це вважалося за певний довід статочности породільного будинку, давало йому славу серйозного, порядного закладу.

Мат'є довелося торгуватися з мадам Бурдьє, бо вона спочатку правила двісті франків на місяць; коли він заперечив, вона майже розсердилася й підвищила голос, дарма що була, власне, доброї вдачі.

— Але, мій любий мосьє, як же ви хочете, щоб я жила? Ніколи ще акушерка не забагатіла. Нам же

треба два роки вчитися, щоб здобути диплом, і це нас коштує тисячу франків на рік. А тоді витрати на устаткування, голодувати доводиться, доки набудеш клієнтуру. Тимто багато з нас і збиваються з пуття. І навіть, коли, один господь знає, з якими зусиллями, вдасться створити такий заклад, як мій породільний будинок, неприємностей сила: ніколи не маєш спокою, вічно відповідай за найменшу необережність в операції та вживанні інструментів. Вже не згадуючи про поліцейний догляд, несподівані відвідини інспекторів, вічні перестороги, що ви й уявлення про них не маєте.

Вона не могла втриматись від усмішки, коли Матьє рухом дав їй зрозуміти, що йому це добре відомо і що інспектура не дуже то турбує акушерок.

— Авжеж, авжеж, певна річ, якимось живемо. Але сюди вони можуть приходити, ніколи не спіймають мене на якійсь хибі. Совість запорука успіху і в нашій, як і в усіх інших професіях. Отже, з моїх тридцяти ліжок двадцять п'ять завсіди зайняті дамами з усяких клас суспільства. Якщо вони підлягають правилам, платять за пансіон, або адміністрація за них платить, то я їх не питаю, хто вони й відкіля. Ні ймення, ні адреси. Професійна таємниця мені забороняє розповідати, якби я навіть випадково про щось і довідалася. Вони цілком вільні, не мають чого боятися.

І якщо ми погодимося про ту даму, що ви її інтереси репрезентуєте, то вам досить буде на призначений день приставити її сюди і вона знайде тут найпевніший і найздоровший притулок.

З першого ж погляду, завдяки великому досвідові, мадам Бурдье зрозуміла, в чім річ: якась дівчината, що її якомусь панові хочеться пристойним способом збутися. Це прибуткові справи. І довідавшись, що тут ходить про пансіон на чотири місяці, вона пом'якшала й, нарешті, погодилася на шістсот франків за все гуртом, з умовою, що ця дама спатиме в кімнаті на три постелі, разом з двома іншими. Все було погоджено й пансіонерку привезли того самого вечора.

— Вас на ім'я Норіна, моя дитино? І дуже добре, цього досить. Коли привезуть вашу валізку, я зараз же вас влаштую. Ви гарні, як амур і я вже певна, що ми з вами заприятелюємо...

Тільки за п'ять днів після цього Мат'є зайшов знову побачитися з Норіною, щоб довідатися, як їй жити у мадам Бурдьє. Коли він думав про свою дружину, про свою милу Мар'яну, що її щасливу вагітність він оточував такою побожною ніжністю, культом пошани й кохання, у його серці прокидалося співчуття, йому безмежно шкода було цієї зганьбленої вагітності, що її ображають, з нею ховаються, шкода всіх нещасних жінок, що вмирають з жаху від самої думки дитину мати. Думка про те, що жінка змушена з огидою й жахом ставитися до вагітності, спускатися до злочину, мучила його, як профанація; ще ніколи палке почуття вселюдської єдності не сповнювало його серце такою безмежною добротою. Мат'є довелося ще посперечатися з Бошеном, той бо розкричався, довідавшись, що папірця на п'ятсот франків не вистачає. Насилу вдалося витягнути з його кишені трохи грошей на білизну та по десять франків на місяць, дрібні витрати для Норіни. І Мат'є схотілося віднести бідолашній дівчині ці перші десять франків.

О дев'ятій годині Мат'є з'явився на вулиці Міроменіль. Служниця пішла нагору попередити Норіну, тоді спустилася й сказала, що вона ще в ліжку, але мос'є може зайти, бо мадам одна лежить у кімнаті. І вона повела Мат'є на четвертий поверх, одчинила двері, кажучи:

— Мадам, ось мос'є.

Пізнавши Мат'є, Норіна засміялась веселим лукавим сміхом гарної дівчини:

— Знаєте, вона вважає вас за татуса! І дуже шкода, що воно не так, бо ви дуже милі!

Тепер її гарне русяве волосся було ретельно зачісане і закручене ззаду у великий вузол, вона була у блюзці і сиділа на своїм ліжку, спершись спиною на дві подушки, така чистенька, біленька, як личить

пристойній та розсудливій дорослій дівчині. Вона натягнула простирало, щоб ніде не видно було тіла, і цей рух інстинктовної соромливості промовляв за те, що не зважаючи на падіння, в ній ще залишалася певна чистота.

— Хіба ви хорі? — спитав Мат'є.

— Та ні, просто виніжуюся, тут дозволяють лежати, ото я вранці й вилежуюся. Це мені в новину, бо я ж схоплювалася о шостій годині в собачому холоді, щоб бігти на фабрику. Бачите, тут у грубі палять; а гляньте на кімнату, та я ж тут, мов та князівна.

Мат'є глянув. Досить велика кімната була обклеєна ясносірими шпалерами з синенькими квіточками. Тут були три залізні ліжечка, два стояли поруч, третє навпроти. Між ліжками були нічні шафки та стільці. Комода, шафа, вбогі збирані меблі як у мебльованих кватирях. Але крізь два вікна, що виходили на великий сірий мур, за яким була казарма, в цей час снопамі лялося ясне сонячне проміння, вдираючись між двома високими будинками.

— Еге, досить весело, — півголосом відповів Мат'є.

Він повернувся до ліжка, що стояло в глибині і замовк, побачивши, що там коло постелі стоїть висока чорна постать, він спочатку був не помітив її. Це була висока дівчина, невідомого віку, суха, худа, з суворим обличчям, тьмяними очима і блідими вустами. Вона була безклуба, безгруда, з плескатым станом, наче ледві обтесана дошка. Вона затягала ремінці на чамайдані, що стояв на зім'ятій постелі коло невеличкої дорожньої торбинки.

Коли вона, навіть не глянувши на відвідувача, рушила до дверей, Норіна її зупинила:

— Ото вже кінець, ви йдете вниз розрахуватися?

Та наче поміркувала над цими словами, перше ніж зрозуміла; а тоді спокійно, з великим англійським акцентом відповіла:

— Yes, ¹⁾ розрахуватися.

---

¹⁾ Yes — по-англійському „так“, вимовляється „ес“.

— Але ви ще сюди прийдете, правда? Ми зможемо з вами попрощатися?

— Єс, єс.

Коли вона вийшла, Норіна пояснила, що її на ім'я Емі, що вона трохи розуміє по-французькому, але сама знає лиш кілька слів. І вона розповіла б цілу історію, якби Матьє не сів біля неї, перебивши її:

— Ну, а ви? Я бачу, що вам тут добре і ви задоволені?

— Щеб пак! Дуже задоволена! Ще ніколи в мене не було такого свята. Я нагодована, доглянута, виніжуюся від ранку до смерканку і нічого не роблю. Знаєте, я б тільки одного прохала, щоб це якнайдовше тягнулося.

І вона зайшла веселим сміхом, не турбуючись про будуччину, навіть не думаючи про бідолашну маленьку істоту, що мала з'явитися на світ. Дарма він намагавсь збудити в ній материне почуття, розпитуючи, що вона потім робитиме, які її плани. Вона навіть не зрозуміла, подумала, що він має на увазі батька, презирливо знизала плечима, щоб показати, що їй до нього байдуже, що ніколи вона не була така дурна, щоб сподіватися на нього. Другого дня, як вона сюди приїхала, мати приходила до неї. Та ці ласкаві відвідини не залишили в неї жадних ілюзій, вона, однаково, не сподівається на сім'ю, де на всіх шматка хліба не вистачає. Ну, і що з того? Вона не журиться. Гарній дівчині її віку нема чого турбуватися. І вона потягалася у своїм білім ліжечку, щаслива, що відчуває себе такою свіжою та принадною, вже піддавшись цим солодким лінощам. Тепер, коли вона скуштувала, як це мило та приємно, нічого їй не треба було, тільки отак поніжитися вранці.

А тоді пишаючись почала розповідати, як добре утримується цей породільний будинок, який це статочний заклад, наче на неї саму падав полиск отієї порядности. Вона немов піднялася на вищий щабель у суспільстві. Тут ніколи не почуєш сварки або грубого слова. Усі дуже пристойні, це чи не найчистіший будинок на весь квартал. Це вже годі й казати. Ви

можете зазирнути по кутах і ніякого бруду не побачите. Безперечно, тут приймають не самих тільки принцес, але як людина вміє добре поводитися, то однаково, яке її походження, хіба ні?

І вона схотіла навести приклад:

— Ось гляньте, третє ліжко, отам, поруч ліжка англійки... Ну, ото його тепер займає вісімнадцятилітня покоївочка. О, вона навіть власне ймення своє сказала, вона називається Віктуара Кокеле і не ховається з тим, що її спіткало. Приїхавши з свого села, вона стала на роботу в Парижі до якогось адвоката, що вів усякі брудні справи. А його син, здоровий бельбас, щось на двадцять років, взяв її, там таки, у кухні, за п'ять днів, як вона приїхала. Що зробиш? Вона щойно приїхала, ще не стямилася, навіть майже не збагнула, що це з нею сталося... Природно, що мати цього бельбаса її вигнала. Бідну дівчинку з вулиці взяли. І товариство допомоги бідним породілям вмістило її сюди. Але я вас запевняю, вона дуже хороша дівчина, робуча, навіть така завзята, що, не зважаючи на свій стан, взялася устроювати другій молоденькій вагітній, що має окрему кімнату, отам, за перетинкою. Це дозволено, тут бідні можуть служити в багатих... Оця друга молодичка, що назвалася просто Розіною, ох! яку ж пригоду вона розповіла Віктуарі...

Двері відчинилися і це перебило Норіні; вона скрикнула:

— Е, це ж та сама Віктуара.

Матьє побачив, що увійшла низенька, бліда дівчина; хоч їй було вісімнадцять років, вона справляла вражіння п'ятнадцятилітньої. Руде волосся було розкуйовджене, кирпатий ніс, маленькі очі, та великий рот. Вона була не дуже то охайна, наче ще не отямилася після лихої пригоди, що спіткала її, і поглядала на людей, немов сподіваючись від них пояснень. І за цим бідним створінням Матьє раптом побачив тисячі бідних істот, що їх провінція викидає на паризький брук. Їхня історія завсіди однакова, їх сила сиденна, таких завагітнілих служниць, викинутих за

двері задля буржуазної чесноти. Що буде з цієї? На скількох місцях вона ще служитиме і скільки ще таких вагітностей у неї буде?

— Емі ще не виїхала? — спитала Віктуара. — Я хотіла попрощатися з нею.

Тут вона помітила валізку, що ще стояла в ногах постелі. Норіна представила їй Мат'є, як приятеля, що вміє тримати язика за зубами й вони обидві заходилися йому розповідати все, що знали про англійку. Не можна було подати дуже докладних відомостей, Емі белькотіла надто покрученою мовою та ще й така мовчазна, що про її життя майже нічого невідомо. Та, проте, розповідають, що вона вже була в цьому будинку, три роки тому, щоб спекатися першої дитини. І оце вдруге, так само, як і першого разу, вона якось вранці приїхала, не попередивши, за вісім днів перед пологами; потім перележавши в ліжку три тижні і збувшись дитини, що її вона віддала до дитячого притулку, Емі повернеться до своєї батьківщини, спокійнісінько сівши на той самий пароплав, що її привіз. Вона навіть на цьому трохи заощаджує, бо защораз, коли їде родити, бере квиток туди й назад.

— Це дуже зручно, — казала Норіна. — І здається, до нас у таких справах приїжджає сила люду з-закордону. Як яєчко знесене в Парижі, то ніякий біс не знайде шкаралупки... Мені здається, що ця англійка черничка, вона не з тих черничок, як наші, французькі, але з тих жінок, що живуть гуртом в одному будинку, отак, як бегінки¹⁾. І завсіди вона носа встромиць у свій молитовник, молитви вчитує.

— У кожному разі, — переконано відповіла Віктуара, — вона дуже порядна. Правда, не красуня, але дуже пристойна й не ляпає язиком.

Вони замовкли, бо ввійшла Емі. Цікавість Мат'є була збуджена, він приглядався до англійки. Яка дивна несподіванка! Ця довга дівка, так мало придатна

---

¹⁾ Бегінки — напівчернечий орден, вони живуть як черниці, але мають право вільно виступити з свого братства.

для кохання, ця жовта, плеската дошка, така суха та шорстка, приїздить до Франції, щоб між прибуттям та від'їздом пароплаву збутися дитини. І з якою святобожністю, з якою спокійною жорстокістю, без жадної думки за цю покинуту дитину! Емі навіть не озирнулася по цій кімнаті, де страждала, і зайшла тільки взяти свій легенький багаж, тим часом як ці дві дівчини, куди більше схвильовані від неї самої, схотіли її поцілувати.

— Хай вам добре буде, — мовила Норіна, — щасливої дороги.

Англійка, з виглядом збентеженої недоторканності, простягнула щоку, а потім поцілувала в волосся цю пухкеньку, свіжу дівчину.

— Єс, добре, добре... Ви також...

— І згадуйте про нас, до побачення, правда? — зопалу додала Віктуара, міцно поцілувавши англійку в обидві щоки.

На цей раз Емі злегка посміхнулася, а ні слова не відповівши. А тоді, не озирнувшись, вона вийшла, спокійною, рішучою ходою, слідом за збентеженою покоївкою, що казала:

— Ото я дурна! Я ж сюди приходила сказати вам, що мадмуазель Розіна хоче з вами попрощатися. Мерщій, мерщій, ходіть за мною.

Коли Норіна лишилася вдвох з Мат'є, вона поправила соромливим гарним рухом простирало, що з'їхало під час прощання, і знов узялася розповідати:

— Ота історія з мадмуазель Розіною, що я вам розповідала, ота пригода, що я довідалася від Віктуари, дуже дивна... Уявіть собі, що це дочка дуже багатого юбеліра. Природно, ми не знаємо його прізвища, ба навіть де його крамниця. Їй щойно виповнилося вісімнадцять років, а братові п'ятнадцять років, батькові їхньому сорок чотири роки. Ви зараз побачите, навіщо я вам кажу про роки... Ото цьому юбелірові померла жінка й знаєте, як він примудривсь її замінити? За два місяці після похорону він якось увечері пішов до своєї дочки Розіни й спокійнісінько переспав з нею. Га? Це ж таки диво! Такі речі трап-

ляються у бідного люду, Я знаю на Гренельській вулиці не одну дівчину, що пройшла через це. Але багаті буржуа, люди, що мають досить грошей, щоб заплатити всім жінкам, яких тільки їм забагнеться! І найгірше мене обурює не те, що батьки цього вимагають, а що дочки згоджуються... Ця мадмуазель Розіна така лагідна, така чемна, що вона, мабуть, не хотіла засмутити свого татуня. Та дарма, тепер вони обоє добре вклепалися. Він її сюди вмістив, як у монастир, ніхто до неї не приходить. І ви ж розумієте, що дано наказа збути кудись дитину. Ото ще має бути добрий вирід! І як воно по світі ходитиме?

Голосний гомін під дверима перервав її. Вона поклала палець на вуста, пізнавши голос мадмуазель Розіни, що випроваджала Емі. І тихесенько:

— Хочете її побачити?

Перше, ніж Мат'є відповів, Норіна гукнула до неї. Фроман, що йому кров застигла від цієї історії, здивувався, коли ввійшла чарівна дитина, повна витонченої, непорочної краси. Чорнява дівчинка з чорними косами й блакитними очима, що сяяли незайманою чистотою. У цьому погляді було тільки наївне здивування, неблазність і безмежна ніжність. Здавалося, що вона ще не знала про свій стан, хоч була вагітна вже восьмий місяць, майже, так само, як і Норіна. Яка шкода, боже великий, і яке потворне материнство в гріху та осудовищі людському, що сквернило кохання, профанувало життя! Конче треба було збутися цієї потворної, кровозмішницької дитини, що її, з погляду соціального, треба знищити, як потвору!

Норіна хотіла, щоб Розіна посиділа біля неї.

— Мадмуазель, побудьте тут хвилинку. Це один родич прийшов до мене... Ви знаєте, яку приємність мені робите.

Мат'є вразило, як швидко налагоджувалися товариські взаємини між цими жінками, що вийшли з різних клас, з різних кінців світу. Навіть між Розіною та Віктуарою, господинею та служницею видно було наче родинні стосунки, однаковий жалюгідний живіт, одне діло: створити в муках нове життя.

Завалювалися всі перетинки, вони були тільки жінки, часто навіть без імени, жінки, що з'явилися не знати відки, щоб бути тільки істотами, повними страждання, рівними у нещасті й провині. З трьох жінок, що були тут, дві, безумовно, піклувалися про третю з шанобливою приязню істот нижчих; але й ця панночка, що здобула добре виховання, що грала на піяніно, охоче поводитися з ними, як з подругами, годинами балакала з ними, ба навіть розповідала їм свої маленькі таємнички.

Отак і тепер вони всі троє, забувши про Матьє, швидко взялися обговорювати новини в будинку.

— Знаєте, — сказала Віктуара, — що мадам Шарльота, ота дуже пристойна дама, що займала сусідню кімнату, цієї ночі вже родила.

— Хіба глуха не почула б цього, — завважила Норіна.

Мадмуазель Розіна наївно відповіла:

— А я нічого не чула.

— Це тому, що наша кімната відділяє її кімнату від вашої, — пояснила Віктуара. — Та це ще не все. Чудно, що мадам Шарльота хоче зараз же їхати. Вже послали по добрий фіякр.

Ті обидві аж скрикнули. Та вона ж себе хоче вбити! Жінка, що мала такі важкі пологи! Тяжко хора, спливаючи кров'ю, вона бере фіякр і повертається додому! Та це ж певний перитоніт. Хіба вона з глузду з'їхала?

— Та де там! — відповіла покоївочка. — А як інакше не можна, як це ще найменше лихо? Ви ж розумієте, що бідна пані воліла б залишитися в ліжку. Та пам'ятаєте, ці чутки... Це, здається, ви, мадмуазель Розіно, найкраще знаєте, бо ця дама вас дуже полюбила й розповіла вам своє життя?

Справді, Розіна мусіла визнати, що знає багато дечого. Матьє, знову, з тремтячим серцем, мусів вислухати зворушливу історію. Мадам Шарльота, висока чорнявка тридцяти років, з тонкими рисами обличчя, гарними лагідними очима, вустами, повними чар та доброти, мабуть була на ймення мадам Урі,

але цього ніхто добре не знав; а напевно відомо, що її чоловік комівояжер, його послали до Персії та Індії купувати килими, вишивки та шалі для одного великого магазину. Казали, що він брутальний, люто ревнивий, що він катував нещасну за найменше слово. Вона не боролася проти солодкої потіхи взяти собі коханця, як запевняли — молодесенького юнака, простого, маленького службовця, що захопив її своєю ніжністю. Сталося таке лихо, що вона завагітніла. Це спочатку її не дуже турбувало, бо чоловік виїхав на цілий рік: вона порахувала, що встигне вже й одужати після пологів, доки він приїде. Отож, боячись, що її вагітність буде помітна, вона покинула дуже гарненьке приміщення, десь коло Оленячої вулиці, щоб втекти на село. І тут, за два місяці перед гаданим строком пологів, вона одержала листа від чоловіка, де сповіщалося, що він прискорює свій поворот. Можна собі уявити, в яким страху жила бідна жінка. Вона вираховувала й вираховувала, просто в голову заходила, мучилася припущеннями, які ґрунтувалися на фактах, що їх вона сама невиразно пам'ятала. Нарешті, коли їй здавалося, що до пологів залишилось щонайбільше п'ятнадцять день, вона зачинилася у мадам Бурдьє, оточивши себе глибокою таємницею. Її страждання ще погіршали, бо чоловік новим листом сповістив, що він прибуде до Марселю двадцять п'ятого числа цього місяця. Було шістнадцяте, ще дев'ять днів. Вона рахувала дні, потім вона рахувала години. Чи є в неї ще будь-яка надія, чи вона встигне, чи спізниться? Від цього залежав її порятунок чи загибель, і тут вона нічого не могла зробити, тільки раз-у-раз гірко плакала й після сліз лежала без сили, охоплена дедалі гіршим жахом. Вона тремтіла від найменшого слова акушерки й щохвилини своїм жалюгідним, стурбованим, перекривленим від жаху обличчям питала її. Ніколи не було в світі нещасної істоти, що такими муками платила б за одну годину щастя бути коханою. Двадцять п'ятого вранці, коли Шарльоту опанував останній одчай, у неї почалися страждання родин. Вона цілувала від радости руки

мадам Бурдье, не зважаючи на жахні муки. І востаннє їй не пощастило: перейми тривали цілий день і мало не через цілу ніч. Вона однаково загинула б, якби її чоловікові не довелося переночувати в Марселі. Він мав приїхати тільки наступної ночі. І породивши дитину о п'ятій годині ранку, вона також на вечір мала повернутися додому, вдати хору, наче їй сталася раптом кровотеча, і через це вона мусить лежати в ліжку. Але який жах така одчайдушна завзятість жінки, що, спливаючи кров'ю, спустошена, ледві жива, повертається до родинного вогнища!

— Та відчиніть же двері, — прохала Норіна, — я хочу побачити, як вона переходитиме.

Віктуара навстяж одчинила двері до коридору. За хвилину у сусідній кімнаті почувся шум. І зараз же вийшла мадам Шарльота, заточуючись, наче п'яна. Її підтримували дві жінки, що майже несли її. Чорні лагідні очі та чарівні ніжні вуста безталанної були втіленням скорботи; навіть благородна витриманість, вихованість витонченої жінки зникали у безодні її нещастя. Проте, побачивши відчинені двері, вона схотіла зупинитися і ледві чутним голосом, з блідою посмішкою покликала Розіну:

— Ходіть, дитино моя, мені хочеться вас поцілувати... Ох, сил у мене не багато, але мабуть витримаю до кінця... Прощайте, дитинко моя, і ви також, дівчатка. Будьте щасливіші.

Вона пішла, її понесли.

— Знаєте, вона народила хлопчика, — сказала Віктуара. — У неї ж ніколи не було синочка, і вона так давно його хотіла! Та вона стільки журилася, що він помер за півгодини після народження.

— Це велике щастя для неї! — заявила Норіна.

— Безумовно, — ласкаво ствердила Розіна з своїм дівочим виглядом. — Діти в таких умовах нікому не можуть бути приємні.

Мат'є слухав обурений. Перед його очима стояв жахливий, незабутній привид отієї людської тіні, що перейшла перед ним, невідомої мучениці, що відходила з відкритою раною, змучена до останку таємними,

незаконними пологами. І він бачив перед собою трьох інших: Емі, чужоземку, що жорстоко кидала свій плід на чужій землі; Віктуару, залякану рабину, м'ясо для розваги першого-ліпшого хазяїна, що завтра матиме знов дитину, а тоді знов і знов; Розіну, послужливу кровозмішницю, таку лагідну та добре виховану, що з ясною усмішкою носила потвору, яку треба буде розчавити, щоб сама Розіна згодом могла бути за дружину шановну й осквернену. В яке це пекло він потрапив, до якої моторошної безодні жаху та мук? Тимчасом цей породільний будинок був найчесніший, найпорядніший на увесь квартал. І справді, потрібні були такі захистки від соціальної мерзоти, таємні притулки, де нещасні вагітні жінки могли б зачинитися. Це була тільки конче потрібна запобіжна хлипавка, пільга, що давала змогу боротися проти абортів та дітогубства. Святе материнство калялося в бруді, найвищий акт життя стикався тут з кльоакою, те, що мали б побожно шанувати, тут було тільки брудом підозрілого будинку... Мати принижена, заплямована, покинута, дитина проклята, для всіх бридка, її зрікаються. Увесь той вічний обіг насіння, що циркулює в жилах світу, все людство в зародку, що від нього жіноче черевко розбухає, як ота земля навесні, дають жнива знеславлені, наперед загнілі, вкриті ганьбою. Скільки ото гине сили, здоров'я, краси! Тепер Мат'є відчув, як зажурені сердешні жінки сходяться сюди невідомо відкіля, він уболівав за ними всіма, і за тими, що їх злидні викидають на вулицю, і за тими, що завинили, мусять ховатися, називати себе вигаданим ім'ям, покрадьки породити дитину, що буде покинута на страждання істоти невідомого походження. Серце йому стискалося від суму, він був зворушений: хіба ж це не таке саме життя, хіба не треба плекати всі парости людського лісу? І хіба не з тих паростків, що змаленьку мусять боротися з перешкодами, терном та камінням, часто розвиваються наймогутніші дуби?

Коли Норіна знов залишилася вдвох з Мат'є, вона його благала поговорити з мадам, щоб їй дозволили

пити чорну каву на полудень. Їй же даватимуть десять франків на місяць кишенькових грошей, отже вона платитиме. І вона відіслала його, взявши з нього обіцянку, що він почекає внизу у вітальні, доки вона вдягнеться.

Внизу Мат'є спочатку помилився, відчинив не ті двері і потрапив до спільної їдальні, великої кімнати з довгим столом. Тут стояв дух сусідньої кухні, дух брудної помийниці. Навпроти, у вітальні та очікувальні, мебльованій меблями червоного дерева, оббитими потертим репсом, розмовляли дві жінки. Йому сказали, що мадам Бурдьє зайнята. То він сів оддалік, у велике крісло, витягнув з кишені газету і хотів читати. Однак розмова двох жінок його зацікавила і він прислухався. Одна жінка із виснаженим обличчям була, очевидно, пансіонерка породільного будинку, доходжувала останні дні важкої вагітності, від якої вона виснажилася, пожовкла, знесилилася. Мат'є зрозумів, що друга також на поступі, прийшла погодитися з акушеркою, щоб завтра переїхати до неї. Отже, вона розпитувала першу, хотівши знати, чи тут добре, як годують, як доглядають.

— О, вам буде не погано, надто, якщо матимете трохи грошей,—поволі пояснювала бідна, змучена жінка.—Мене добродійне товариство вмістило сюди. Я ж знаю, що тут мені вдсятеро краще, ніж у себе вдома, якби тільки я так не турбувалася про свою малечу, що там лишилася на призволяще. Я ж вам казала, що в мене вже троє дітей і бог знає, як їх там доглядають, бо в мене чоловік не з дуже то добрячих. Защораз, коли в мене пологи, однакова біда: він покидає свою роботу, п'є, шалається, я, навіть, сама не певна, чи знайду його, коли повернуся. Це так, наче дітей покинула на вулиці. Ви ж розумієте, мені серце крається, бо мені тут усе є, добре нагодована, у теплі, а ті бідні малятка там, мабуть, сидять без хліба й без вогню... Ну, чи варто ж мати ще одного, щоб він іще погіршив недолю для нас усіх?

— Авжеж, авжеж,—стиха промовила друга, що навіть і не слухала першої, заклопотана своєю власною

долею.— А мій чоловік службовець. Я тому сюди вдалася, що так менше клопоту, у нас тісно й незручно. Досі у мене тільки одна дволітня дівчинка, вона на вихованні в однієї родички нашої. Доведеться взяти її, щоб на її місце віддати ту, що знайдеться. Скільки грошей доведеться витратити, господи!

Та їхню розмову перебили. Покоївка привела якусь чорно вбрану даму з вуалем на обличчі і попрохала її почекати черги. Мат'є вже хотів підвестися. Та коли він повернувся спиною до дами, то в дзеркалі раптом пізнав, що це мадам Моранж. Її чорне вбрання й густий вуаль спокусили його, після певного вагання, знову сісти глибше у своє крісло, з таким виглядом, немов він захопився читанням. Вона його, мабуть, не бачила; а він, скося поглядаючи в дзеркало, пильнував кожного її руху.

— Я таки згодилася піти сюди, хоч тут і дорожче,— заговорила знову жінка службовця,— це тому, що я заприсягалася ніколи не потрапляти до рук акушерки, що приймала мою дочку. Надто багато я надивилася в неї, ну, такий же бруд, така мерзота!

— Хто ж це така? — запитала друга.

— Ет, брудна паскуда, що повинна бути на каторзі. Ні! Ви уявити собі не можете тієї гидоти. Хата вогка, як криниця, кімнати огидні, ліжка такі, аж нудить, а який догляд, яка страва! Та ще й навряд чи в якому злочинському кублі робиться більше злочинів, як там. Не зрозуміло, чого це поліція не втрутиться. Я балакала з дівчатами, що звичайно там лежать, вони, як туди вступають, то певні, що мерчука породять. Мерчуки — спеціальність того будинку. Про ціну погоджуються наперед. Це вже, не рахуючи, що та падлюка у широких розмірах робить аборти. Можу запевнити, що, лежачи в неї, сама бачила трьох дам, — вона їм зробила аборт залізячкою від штори.

Тут Мат'є помітив, що Валері, сидячи тихо, без найменшого руху, гарячково прислухалася. Вона навіть не повернула голови до цих двох жінок; але під вуалем її гарні очі гарячково блищали.

— Тут — зауважила робітниця, — ви не побачите нічого подібного. Мадам Бурдьє не така, щоб братися до брудних справ.

Друга понизила голос:

— Проте, мені розповідали, що й вона за це бралася, авжеж! Для однієї графіні, що до неї запросив її хтось дуже важний. І навіть нещодавно це й було.

— Е, як іде про дуже багатих людей, то я нічого не кажу. Всі вони це роблять, це вже так... Проте, це таки дуже пристойний дім.

Знову запанувала мовчанка. Тоді робітниця, без переходу, почала:

— Якби ще я могла працювати до останнього дня! Та на цей раз мені з цим моїм нещасним життям так прийшлося, що я ото вже два тижні мусіла покинути роботу. Мені не можна виніжуватися, я втечу звідсіля, не чекаючи, доки одужаю, а як тільки зможу ходити. Малеча там чекає мене... Слухаю вас і жалую, що не пішла туди, до тієї вашої паскуди. Вона б мене визволила. І де вона живе?

— Та це Руш, її всі служниці й усі дівчата на цім куті добре знають. Її кішло вниз по вулиці Роше, смердючий будинок, що я туди серед білого дня боюся зайти тепер, коли вже знаю, які страхи там робляться.

Вони замовкли й пішли. Мадам Бурдьє з'явилася на порозі свого кабінету. А що Матьє не підвівся, сховавшись за спиною великого крісла, то Валері ввійшла до акушерки. Він побачив, як блиснули її очі, коли вона почула останні слова з розмови двох жінок. Спустивши газету на коліна, Матьє поринув у моторошні мрії, його переслідували історії цих жінок, він здригався на думку про ті потворні діла, що робляться під покровом темряви. Скільки часу минуло? Він утратив свідомість і з замислення його збудив тільки гомін голосів.

Мадам Бурдьє випроваджала Валері. Її добре, повне та свіже обличчя посміхалося мало не материнною посмішкою; а молодичка тремтіла, мабуть вона там ридала, бо обличчя їй зчервоніло від горя та від сорому.

— Ви нерозважні, моя мила дитинко, ви мені дурниці кажете, я вас і слухати не хочу. Повертайтеся швидше додому і будьте розумненькі.

А коли Валері пішла, не промовивши й слова, мадам Бурдьє здивувалася, помітивши Мат'є, що підвівся. Вона раптом споважніла, мабуть незадоволена, що говорила при ньому. Та тут надійшла Норіна й розпочалася весела розмова, бо акушерка охоче виказувала свою особливу прихильність до гарних дівчат. Принаймні, гарному, казала вона, можна багато вибачити. Чорна кава була дозволена, скоро Норіна обіцялася платити за неї з своєї кишені. І Мат'є, пообіцявши їй заходити, також пішов.

— На той раз принесіть мені помаранч,— кричала йому із сходів, сміючись, рожевенька красуня.

Коли Мат'є спускався до вулиці Боеті, він раптом зупинився. На розі цієї вулиці він помітив Валері, що стояла на пішоході, розмовляючи з якимось чоловіком; і в цьому чоловікові Мат'є впізнав Моранжа, її дружину. Раптом йому все стало ясно: Моранж прийшов разом з жінкою, він чекав її на вулиці, доки вона піднялася до мадам Бурдьє; а тепер вони обое стояли тут, збентежені, вагаючись, в одчаї і радилися. Вони не чули, як перехожі їх штовхали. Цих бідних людей наче захопив несамовитий потік. Вони скам'яніли від страху смерти, були інертною жертвою в руках долі. Видко було їхню жахливу внутрішню боротьбу. Десять разів переходили вони з місця на місце, наче фурії гналися за ними. Вони ходили туди й назад, мов у пропасниці, товклися на місці, знову зупинялися, щоб знову розпочати стиха свою суперечку, немов застигали нерухомі від безсилля змінити факти. На одну хвилину Мат'є був одчув велику полегкість, йому здалося, що вони вратовані, бо вони повернули за ріг вулиці Боеті й пішли по Гренельській вулиці розбитою, знесиленою ходою. Але ось вони знову зупинилися, знов у розпуці перекинулися кількома словами і серце йому жорстоко стиснулося, коли він побачив, що вони повернули назад, спустилися

вулицею Боеті, тоді пройшли Пепін'єрською аж до вулиці Роше.

Мат'є пішов за ними, так само тремтячи від сорому, як і вони сами. Він знав, куди вони пішли, але хотів упевнитися в потворній дійсності. За тридцять кроків од паскудного похмурого будинку старовинного Парижу, там, де вулиця Роше круто спускається вниз, Фроман зупинився, сховався під котримись ворітьми, певний, що нещасна пара підозрілим оком гляне навколо. Так воно й було: Моранжі, дійшовши до темного, смердючого переходу під ворітьми, спочатку пройшли повз, тільки глянувши крадькома на зловісну жовту вивіску; тоді повернулися, переконані, що ніхто їх не бачив. Вони більше не вагалися, вони прослизнули у ворота, спочатку жінка, а за нею й чоловік, вона бо хотіла, щоб він був при цьому. Після них не залишилось нічого, крім огидного тріпотіння їхнього злочину. Старий порепаний будинок, що від нього дхнуло помийною ямою та вбивством, наче поглинув їх.

Проте, Мат'є все стояв на місці, так само тремтячи, думкою випроваджаючи їх, пригадуючи все, що знав. Ось вони помацки йдуть темним підворіттям, переходять вузьким брудним подвір'ям, покоївка у бруднім фартусі приводить їх до маленької вітальні підозрілої квартири, до отої Руш, улесливої вбивці з довгим носом і вічною кислосолодкою посмішкою. Поторгувалися, дійшли згоди. Тут уже йшлося не про якесь незаконне материнство, не про кляту вагітність, не про недозволенні і зневажені пологи, що так змучили його серце у мадам Бурдьє; тут було низьке, паскудне вбивство, нелюдський аборт, що винищує життя у зародку. Дітовбивство не таке згубне, убуток народжень ще обтяжується цим задушуванням плоду чи зародку в такій таємничій темряві, що не можна навіть приблизно визначити цю моторошну, чимраз більшу втрату. Дочки-кровозмішниці, що не можуть назвати ім'я батька, як кровозмішника, служниці, що для них дитина — надсильна вага, віддані жінки, що відмовляються бути матерями, чи то за

згодою, чи без згоди чоловіка,— усі вони крадькома пробиралися в ці барлоги, всі, нарешті, приходили в цю нору лиходійського сорому, майстерню розкладу та небуття. Паскудна смертельна коса акушерок, залізачка від штори падає нечутно, тисячі створінь плывуть по рівчаках, наче льодохід багна.

І в той час, коли під ясным сонцем наростає й розвивається ріка життя, сухі, малі руки Руш розчавлюють зародок у глибині своєї темної нори, отруєної чадом і кров'ю. Не було ще на землі злочиннішої профанації, паскуднішого прокльону на вічну плодючість.

V.

Цього ранку, другого березня, Мар'яна ще на світанку відчула перші болі. Вона спочатку не хотіла будити Мат'є, що спав біля неї, на своїм залізнім ліжечку, аж о сьомій годині, почувши, що він ворухиться, вона рішила, що обачніш буде його попередити. Він підвівся поцілувати її руку, що виглядала з-під простирали.

— Так, так, мій миленький, люби мене, поніж мене... Я гадаю, що це сьогодні.

Оце вже три дні вони чекали цього, трошки здивовані з запізнення. Він миттю зірвавсь на рівні ноги, розгублено питаючи:

— Ти страждаєш?

Та вона засміялася, щоб його заспокоїти.

— Ні, ще не дуже. Воно починається потрошку... Відчини вікно, усе налагодь. Побачимо, що буде.

Коли Мат'є відчинив ґратчасті віконниці, потоки веселого соняшного світла осяяли кімнату. Чудова, ніжна блакить ранішнього неба була ясна, без єдиної хмаринки. Теплий весняний подув повіяв у спальню, а в сусіднім садку великі бузкові кущі вже зеленіли, мов ніжне мереживо.

— Глянь, ну, глянь же, малесенька, яка погода! Ач, як пощастило! Миле маленятко народиться під ясным сонечком.

Перше, ніж одягатися, Мат'є сів коло жінки на край ліжка, вдивляючись у неї, цілуючи її очі.

— Ану, глянь на мене, щоб я знав... Адже ти ще не дуже страждаєш, правда?

Вона знову посміхнулася, хоч боролася в цю хвилину з сильним нападом болю, а коли змогла нарешті говорити, промовила:

— Запевнюю тебе, що ні! Все йде якнайкраще. Треба бути розсудливою, бо буде й важка хвилина... Пригорни мене міцно-міцно, щоб піддати мені відваги й не бідкайся наді мною, бо я й сама заплачу.

І проти волі, не зважаючи на усмішку, сльози забриніли в неї на очах. Він палко та ніжно стиснув її, пригорнув до себе у довгих обіймах, напівголу, відчуваючи біля свого тіла це бідне страждення й тремтяче тіло, що здригалось від святої муки родин.

— Ах, жіночко, жіночко обожувана, ти маєш рацію, треба бути веселими, треба мати надію! Я б хотів перелити в тебе всю свою кров, щоб страждати разом з тобою; хай же хоч моє кохання піддасть тобі певности й сили!

Вони припали вустами до вуст і глибока ніжність заспокоїла їх, вони знов жартували й сміялись. Їй навіть легше стало від цього доброго почуття, страждання припинило, як це буває перед великими нападами болю. Їй раптом здалося, що мабуть вона помилилася. Отже вона Мат'є порадила, щоб він, розпорядившись всім, подавсь, як звичайно, до контори. Він од цього відмовився, він має послати попередити. Доки Мат'є одягався, прибравши свою постіль, вони балакали, які треба зробити розпорядження. Служниця зараз же піде по сиділку, жінку з того самого кварталу, що її замовили вже два тижні тому. Але попереду хай вона вдягне дітей, чути бо вже їхній веселий гамір у сусідній кімнаті. Було вирішено, що в день пологів чотирьох чортенят відведуть на цілий день до Бошенів, Констанс чемно казала, що маленький Моріс на цей день запрошує їх на сніданок. Велика досада була, що доктор Бутан ще від позавчорашнього вечора був біля мадам Сеген, вона ото вже двадцять

чотири години жорстоко мучилася й ніяк не могла розродитися. Отже, страхи обох жінок здійснилися, вони мали родити в один день. І як це ускладнить справу, коли в Сегенів ще не скінчиться і лікар не зможе покинути нещасну Валентину, що про неї вчора об одинадцятій годині Фромани мали дуже невтішні звістки.

— Я сам піду туди, — казав Мат'є, — я довідаюся, як там у них, і приведу сюди Бутана.

О восьмій уже все було налагоджено. Сиділка була вже тут і відразу взялася готувати все потрібне. Одягнені діти чекали, коли їх поведуть до їхнього маленького приятеля — Моріса, по той бік саду. Роза, поцілувавшись з мамою, раптом почала плакати і не могла сказати чого. Вона хотіла лишитися; але Блез, Дені та Амбруаз, три хлопці, забрали її, пояснивши їй, що вона дурненька, що мамі треба піти на базар, купити того маленького братика, що його їм уже давно обіцяли. І вони почали гратися, кричати, тупотіти ніжками у вітальні, коли раптом задзвонив дзвоник.

— Це, мабуть, доктор! — скрикнув Мат'є, що досі лишався біля Мар'яни. Він побіг униз. Але в сінях він зустрівся з Моранжем, і його дочкою Рен. Спочатку Мат'є не міг розглянути Моранжевого обличчя і тільки здивувався з ранішніх відвідин, таких несподіваних, що він навіть і не подумав приховати свого здивовання:

— Як, це ви, друже милий?

І вперше він здригнувся, почувши Моранжів голос, змінений, розбитий, повний приглушеного жаху:

— Так, це я... Я прийшов, мені треба від вас послуги...

І, почувши у вітальні дитячий гамір, Моранж послав туди свою доню Рен, що ясно посміхалася.

— Іди, моя мила: не турбуйся, грайся із своїми маленькими приятелями. Я прийду по тебе. Обійми мене.

Він зачинив за нею двері і коли повернувся, Мат'є побачив його обличчя, бліде й розгублене, з виразом

жаху й муки, що їх він тепер вже не мав потреби ховати від дочки.

— Боже мій! Друже мій бідний, що таке?

Якусь хвилину Моранж щось белькотів, приглушуючи ридання. Він так тремтів, що не міг слова промовити.

— Ото моя жінка вмирає... Не у нас, в іншому місці. Я вам усе розповім... А Рен думає, що вона кудись поїхала, я сказав їй, що повинен поїхати по маму. Я вас благаю, залишіть у себе мою Рен, доки треба буде... Та це ще не все, на мене чекає екіпаж, я вас заберу, конче треба, щоб ви зараз же їхали зо мною.

Хоч як Мат'є шкода було його, проте він рухом одмовився.

— О, це не можливо, тільки не сьогодні! Моя дружина родить.

Остовпілий Моранж якусь хвилину дивився на нього, наче сталася з ним якась нова катастрофа, а потім страшенно затрусився, отруйна гіркота перекривила йому вуста.

— Ох, так, правда, ваша жінка була вагітна й вона родить, це ж природно. Я розумію, що ви хочете бути тут, при щасливому закінченні... Та дарма, мій друже, ви таки поїдете зо мною, я певний, що ви зо мною поїдете, бо я надто нещасливий, надто нещасливий. Запевнюю вас, що я не можу сам один повернутися туди, куди оце вас поведу, я не можу більше, я не маю сил, мені потрібний хтось, хтось, щоб був зо мною. Ох! Я ж вас про це благаю, я вас благаю!

Такий жах, такий одчай був у цих тремтячих, невиразних словах, що зворушив серце Мат'є. Він відчув, що цей бідний чоловік, ніжний, слабкої вдачі, втратив усю відвагу, всяку волю. Він тепер був, як та дитина, що впала у воду й потопає.

— Чекайте, — сказав Мат'є, — я зараз подивлюся, чи можу я вас супроводити.

Мерщій побіг він нагору, розповісти Мар'яні, що, мабуть, у Моранжів сталася якась велика біда, і що

бухгалтер отут, внизу молить його поїхати на хвилинку з ним, щоб чимось допомогти, уратувати. Зараз же Мар'яна рішила, що він не повинен відмовляти, а надто, що тепер у неї болю немає. Це мабуть вона помилилася. І їй спало на думку: адже Моранж приїхав екіпажем, отже Мат'є може заїхати до Сегенів, попередити доктора Бутана й прислати його до неї, якщо він вільний; тоді він сам буде спокійніший й дасть приятелеві допомогу, якої той просить.

— Ти маєш рацію, ти відважна жінка,—казав Мат'є, знову міцно цілуючи її.—Я тобі пришлю Бутана й повернуся якнайшвидше.

Внизу він зайшов до вітальні, перецілував усіх дітей по черзі. Він поцілував і Рен, яка наче не мала жадної підозри і дуже раділа, що й вона сьогодні снідатиме в Бошенів. Мат'є покликав служницю, бо хотів, щоб вона негайно, ще на його очах відпровадила малечу. Він сам вивів їх до саду й проваджав очима, аж доки вони переступили поріг сусідського особняка. А Моранж увесь час ходив по сінях, навіть не подумавши попрощатися з дочкою. Його гризли страх та нетерплячка.

— Ви вже? Ви вже?—розгублено повторював він.—Боже мій, поспішаймо!

А потім, у фіякрі¹⁾ він відкинувся назад, знесилений, заплющивши очі, затуливши рукою обличчя. Мат'є, перед тим, як сідати, спитав його, чи не можна заїхати на Антенську алею. Почувши, що це якраз по дорозі, Мат'є дав візникові адресу Сегенів. Перед їхнім палацом, він перепросивши вийшов. Там він довідався од покоївки, що мадам нарешті розродилася, але справа ще не скінчена. Проте, Мат'є заспокоївся, коли Бутан переказав йому, що менш, як за годину буде біля мадам Фроман.

Коли Мат'є знову сів у фіякр, візник нахилився, питаючи адресу.

— Цей чоловік адреси питає.

---

¹⁾ Фіякр — найманий екіпаж візника, паризькі фіякри — двомісні каретки.

— Адреси, адреси... Ах, так, правда! Вулиця Роше, вниз, туди, де вона спускається. Я не знаю нумера. Там крамничка вугляра.

Матьє зрозумів. Він же бачив, він знав. Вже коли Моранж, напівбожевільний, увійшов, кажучи, що йому жінка вмирає, Матьє відчув, як на нього війнуло холодом злочину. Валері вмирала у Руш.

Безумовно, Моранж відчув, що треба признатися, або хоч дати певне пояснення. Він вийшов із своєї мовчанки, його охопило гарячкове збудження. Але він не наважувався сказати всю правду й спочатку був спробував збрехати.

— Атож, Валері зайшла до акушерки, щоб та її оглянула. І під час огляду раптом сталася кровотеча, не можна було кров затамувати.

— І ви не покликали лікаря?

Цього питання було досить. Пошукавши відповіді якусь хвилину, Моранж забелькотів:

— Лікар, безумовно... Може лікар і вратував би її. Але мені сказали, що це дарма.

І визнання вирвалося йому в риданнях, у лементі жорстокої розпуки:

— Мене тримали за руки, мене зачинили, не дали мені побігти по лікаря... Я б усе розбив, я би через вікно вискочив, коли зрозумів, що моя бідна дружина гине, як побачив, як плине кров. І якби ви знали, що вони мені казали! Що я несамовитий, що нас усіх засудять на каторгу... Навіть сама Валері гнівалася на мене. А інші затикали мені рот руками, щоб приглушити мої крики, запевняли мене, що це дурниці, що вони затамують... Ох! Паскуди, паскуди!

Моранж усе сказав. Розповів про залізачку, звичайну нікчемну залізачку. А проте, цією залізачкою керували вправні руки, тільки довелося натрапити на зміщення органів. Надто різкий рух проштрикнув ці органи. Відразу ж відкрилася кровотеча, проти якої акушерка спочатку марно боролася. Потім, десь о десятій годині, у неї з'явилася деяка надія. Але опівночі пацієнтка раптом умліла.

— Уявіть собі, що ми там були від сьомої години вечора. Ця жінка хотіла зробити це, коли вже настане ніч, бо казала, що їй не треба там нічого бачити, що досить однієї свічки, взагалі, що з усяких поглядів цей час найкращий... О другій годині ранку я ще був у цій фатальній кімнаті, де Валері мала перебути п'ять або шість днів, доки можна буде встати. Вона не прийшла до свідомості. Увесь час була в забутті, бліда, холодна, як крижина, без ніякої іншої ознаки життя, крім легенького подиху... І що я міг зробити? Вдома Рен, мабуть, божеволіла від непокою, бо я ж їй вигадав, наче відвезу матір на вокзал і зараз же повернуся. Мене просто виштовхнули за двері, мені казали, що, мабуть, повернувшись рано, я почую добрі новини; і я сам не знаю, як я повернувся додому, і я подумав про вас, що ви мені допоможете, бо я таке відчув, що не можу я один сюди повернутися... Боже мій, боже мій! Бідна моя дружина, в якому стані ми її знайдемо?

Перше Моранжа гризла нетерплячка, він казав, що фіякр не посувається, а тепер він тремтів перед тим, що його чекало, про що він незабаром довідається. З гіршим та гіршим жахом поглядав він на вулицю, вже чуючи на спині вогкий холод смердючого будинку, наче відчував його наближення.

— Ох, друже мій, не осуджуйте мене! Якби ви знали, як я страждаю!

Мат'є, не знаходячи слів, тільки взяв його за руку, потиснув її й довго не випускав із своєї руки. Цей гарячий довід співчуття й пробачення до сліз зворушив безталанного:

— Дякую, дякую!

Та фіякр зупинився й Мат'є казав візникові зачекати на нього. Бухгальтер вже увійшов і Фроманові довелося поспішати, щоб приєднатися до нього. Вони покинули ясне сонце, що зогрівало променистий ранок й увійшли у півтемряву смердючого підворіття між порепаними запліснілими мурами. Далі йшло поросле мохом подвір'я, наче дно колодязя, липкі сходи, отруєні смородом і жовтяві двері, закаляні брудними руками. В добру погоду цей будинок був ще огидніший.

На сильний дзвоник маленька служниця в бруднім фартусі відчинила двері. Та пізнавши відвідувача, побачивши, що він прийшов з якимось приятелем, вона хотіла не пустити їх далі маленького передпокою.

— Мосьє, мосьє, заждіть...

Коли Моранж відштовхнув її на бік, вона закричала:

— Мені дано наказу, мосьє, ви не зайдете. Дайте мені попередити мадам.

Він не став сперечатися, не промовив і слова, відштовхнув її плечем і ввійшов. Матьє пішов за ним, а служниця побігла мерщій по акушерку.

Моранж повернув у коридор, дійшов до кінця його, аж до тих дверей, що їх він знав. Він їх одчинив, непевними, тремтячими руками. Дівчина його не пускала, кімнату охороняли, це його доводило до божевілля. А який жах і мука у самій кімнаті. Вона освітлювалася знадвору вузеньким, запорошеним віконцем. Крізь нього денне сяйво просочувалося скупко, як до льоху. Під закуреною стелею та чотирма вогкими стінами, що з них звисали лахміттям брудно-рожеві шпалери, тільки й меблів було, що комода з побитою, мармуровою дошкою, покалічений параван, два стільці з подертими солом'яними сидцями й канапка, пофарбована під червоне дерево, що по всіх її карбах та щілинах були плями від блощиць. В оцім бруді та паскудстві, на мерзеннім ліжку, ще висунутім на середину хати, Валері, холодна, нежива вже яких шість годин, спала останнім сном. Її чарівна голівка, бліда, як віск, наче вся кров з тіла виточилася через злочинну рану, покоїлася серед розсипаного розкішного, темного волосся. Кругленьке свіже личко, привітне та веселе, що горіло за життя таким бажанням пишноти та розкошів, по смерті стало моторошно поважне, наче оповите безнадійним сумом за всім, що вона мусіла так жахно покинути. Простирало зслизнуло, трохи виглядали плечі, ці плечі, вже трохи надто повні, але такі гарні, що її чоловік пишався з них, коли Валері бувала декольтована. Одна рука її, права, дуже бліда й витончена, немов подовжена

небуттям, що опанувало Валері, лежала поверх простирала на краю постелі. Валері була мертва й самотня, а ні єдиної живої душі, а ні єдиної свічки не було коло неї.

Моранж остовпіло дивився. Заплющивши назавсіди очі, вона мов спала. Але це його не обдурило, він більше не бачив легкого подиху, білісінькі вуста були міцно стулені. Наруга цієї кімнати, льодовий жах перед мертвою дружиною, самотньою, покинутою, наче її зарізали й кинули десь на одшибі від дороги, так вразили його, що він не стямився. Він узяв руку Валері, відчув крижаний холод і тільки хрипкий стогін вилетів з його грудей. Він упав на коліна, тільки припав щокою до цієї мармурової руки, без слів, навіть без ридання, наче сам хотів застигнути в небутті, разом з нею поринути у холоді смерті. І більше не поворухнувся.

Мат'є також стояв нерухомо, жахнувшись такого жорстокого кінця, цієї катастрофи, гидоти, що зруйнувала сім'ю Моранжів. Панувала зловісна мовчанка, коли він почув легкий шум, наче наближалася обережна кішка. Це мадам Руш заходила в одчинені двері. Вона наблизилася до них, як звичайно, солодкава й спокійна, щупла, таємнича, вічно вбрана чорно. Її довгий, пролазливий ніс зараз же повернувся до цього пана, вона пригадала собі ту його візиту, коли він начебто хотів умістити до неї якусь даму. Видко, його присутність не збентежила її, вона його оцінила й залишилася спокійнісінька. Мат'є дуже був здивований, побачивши її непохитний спокій. Вона наче тільки перейнялася співчуттям до бідного чоловіка, що впав біля небіжки. Її привітний вигляд промовляв: „Яка пригода, яка шкода, які ми безпорадні перед гнівом долі!“ А коли Мат'є хотів підійти, підвести нещасного і якось піддати йому духу, Руш не дала йому цього зробити. Вона прошепотіла:

— Ні, ні, лишіть його, так йому краще... ходіть, мос'є, я хочу з вами побалакати.

Вона повела його за собою. Але в коридорі війнуло жахом, почувся приглушений крик, далеке

благання про допомогу. Руш так са́мо спокійнісінько відчинила одні двері й сказала до Мат'є:

— Будь ласка, заждіть мене тут.

Це був кабінет акушерки: невеличка кімнатка з меблями, оббитими витертим червоним оксамитом, з маленьким бюро червоного дерева. Тут сиділа молодиця з розплетеним волоссям, що, видко, недавно встала від пологів — така вона була ще бліда. Недбалими руками вона щось шила, напівлежачи у великому кріслі.

Коли вона підвела очі, здивований Мат'є пізнав Селесту, покоївку мадам Сеген. Вона сама затремтіла, приголомшена цією зустріччю й така вражена цим незрозумілим явищем, що в неї мимохіть вилетів крик визнання:

— Ох! Мос'є Фроман!.. Не кажіть мадам, що ви мене тут бачили.

Тоді він згадав, що три тижні тому Селеста дістала у Валентини дозвіл поїхати на кілька днів до Ружмона на батьківщину, до своєї матінки, що вмирає. Листи від неї надсилалися регулярно. Її господиня також їй писала, щоб Селеста повернулася до її пологів; але покоївка відповідала, що мати ось-ось має померти й вона не може покинути її в такому стані, отже не приїде. І ось він побачив цю дівчину у Руш, коли вона який тиждень тому породила.

— Воно правда, мос'є, я була вагітна, я добре бачила тоді, що ви вже щось помітили. Тільки чоловіки завсіди це помічають. А у мадам ніколи не було й найменшої підозри, так я з цим ховалася. Мені ж таки не хотілося втрачати свою посаду й я сказала, що неня заслабла. Моя приятелька — Ножівка одержувала там листи, а мої здавала на пошту: звісно не слід брехати, та що можемо зробити ми, бідні дівчата, як нам усякі зрадники й мерзотники підступно дітей роблять?

Але вона не сказала, що це вже вдруге родила, а також, що на цей раз у неї вже не зійшло так добре, як той раз. Торік, мало не день в день тому, Руш допомогла їй спекатися одного мерчука, одного з

найкращих мерчуків, на яких Руш була така спеціалістка. А на цей раз, хоч плід був тільки семимісячний, проте дитина народилася жива й здорова. І все ж чисто було зроблено, щоб забезпечити їй смерть; але життя також опирається. Правила цього породільного притулку забороняли відверте дітогубство, отже довелося викликати Ножівку, це був останній захід, братерська могила в таких скрутних випадках. Вона приїхала по дитину, щоб відвезти її до мамки в Ружмон, на другий же день після народження. Мабуть, дитина вже померла.

— Ви ж розумієте, мосьє, що я не можу виніжуватися, наче пані. Лікарі кажуть, що слід, принаймні, днів зо двадцять лежати, доки можна буде встати. А я відлежала шість днів й оце сьогодні встала, щоб зібратися з силами й у понеділок повернутися на роботу. Тимчасом, як бачите, я працюю, потроху лагоджу білизну мадам Руш, бо вона була така добра для мене... Отже так? Мосьє, з ласки своєї, збереже мою таємницю?

Матьє кивнув головою на згоду. Він дивився на цю дівчину, що їй було не більш, як двадцять п'ять років, без краси, з довгою кінською головою, але з блискучими зубами, свіжим тілом,—й уявляв собі, як вона отак, раз-у-раз, вагітнітиме, викидаючи в землю мерчуків, оте насіння, що погано зійшло й що його має погноїти вогкість. Йому було моторошно й шкода її.

— Пробачте, мосьє, що я запитаю: чи не можете ви мені сказати, як мадам, вже також породила?

А коли він відповів, що мадам Сеген тепер уже розродилася, але що вона мучилася дві доби, Селеста відповіла:

— Ах, мене це не дивує! Мадам така тендітна... Проте, я за неї завдоволена. Дякую, мосьє.

На цю хвилину увійшла мадам Руш і нечутно, немов крадькома, зачинила двері. Після криків, повних глухого жаху, у квартирі знов запанувала мертва мовчанка. Руш сіла до свого столика для письма й сперлася на лікоть, з мирним і привітним виглядом, дуже чемно запросивши Матьє сісти на стілець. Вона

рухом звеліла Селесті залишитися тут: це подруга, повірена, певна дівчина, перед нею можна все говорити.

— Мосьє, я не маю чести навіть ім'я вашого знати, але я відразу зрозуміла, що маю діло з чоловіком порядним й обачним, який знає життя. Ось чому я хотіла вам сказати під секретом, що розпука вашого друга мене трошки непокоїть, о, тільки задля нього самого! Цієї ночі ви не уявляєте собі, який у нього був вибух божевілля, нам довелося його заспокоювати. Я боюся, щоб він знову не втратив розуму й не наважився на вчинки, що їхні небезпечні наслідки для вас не таємниця. Авжеж, його спіткало велике лихо. Ви бачите, що я також схвильована, я очей не завела, відколи сталося це нещастя. Проте, ви ж розумієте, що як він сам напитає собі лиха й підпаде під сувору відповідальність, розголошуючи, де не треба, про свою біду, то цим біді не допоможеш... Ще раз присягаюся вам, що я більше думаю про нього, ніж про себе, бо я, о, боже мій! мені це не первина.

Матьє її наскрізь бачив. Це був найкращий спосіб дати зрозуміти, що вони співучасники, натякнувши їм, що коли вони кількома необережними словами викриють перед людьми злочин, то їх перших переслідуватимуть і покарають.

— Слід шанувати скорботу мого бідного друга,— відповів Матьє холодно.— Мені немає потреби нічого йому казати й радити, бо він, безумовно, і сам уже зважив ступінь відповідальності всіх учасників цього жахного злочину, що спав на нього.

Запанувала мовчанка. Мадам Руш спокійно дивилася на Матьє й непереможна усмішка з'явилася на її тонких вустах.

— Бачу, мосьє, що ви мене маєте за злодюгу, за вбивцю... Ах! Якби ви були тут, коли цей бідний мосьє прийшов із своєю дамою! Вони ридали, як діти, вони до ніг моїх припадали, я бо спочатку не хотіла. А скільки подяк, обіцянок вічної вдячності, коли я нарешті згодилася! Справа обернулася погано, видно, якась ненормальність мене підвела і сталося це

велике нещастя. Та хіба ж не я перша злякалася й одчула докори сумління? Ви що ж думаєте, що у мене не буває журби й своїх страхів? Хай сидять удома чоловіки та жінки, що не хочуть наражатися на небезпеку, а нас спокушають своїми грішми!

Вона розпалилася, уся її невеличка постать тремтіла від переконання.

— Адже всі акушерки роблять те саме, що й я! Та й усі лікарі також це роблять! Та я в заклад піду, що жадна з нас не встоїть перед тими жалісними таємницями, з якими нам звіряються щодня!... Ах, мосьє! якби я могла вас сховати у цьому кабінеті, якби ви почули нещасних, що сюди приходять, ви були б іншої думки. Одна вбога крамарочка прибігла сюди напівмертва, бо чоловік її вдарив ногою в живіт; гіркими сльозами плакала, кажучи, що не хоче вона дитини мати: як ви гадаєте, мала я рацію їй аборт зробити? Другого тижня прийшла дівчина з фарми, на сьомому місяці вагітності. Вона пішки прийшла з Босу, всюди її гнали, діти на неї камінням кидали. Вона спала десь під копицями й крала в собак їхню їжу: чи не гадаєте ви, що це було милосердне діло — зараз же її визволити, щоб вона більше не мусіла носити отого нещасного плода? А всі ті, що їх надсилає мені провінція, бо звідсіля ж до Сен-Лазарського вокзалу близесенько, оті буржуазки, робітниці, які присягаються, що вони вб'ють дитину, як я їм не допоможу спекатися її! А скільки паризьких, що приходять з цією самою загрозою на вустах, багато бідних дівчат, але так само багато й маючих, щасливих, шановних паній! Усі, чуєте, всі! Вони ладні піти на найгірше, ризикувати отруїтися якимось надіб'ям, кинутися із сходів, щоб тільки скинути дитину, ладні породити без акушерки, вбити дитину, задушити її або покинути на вулиці, ну, то що? Що я маю робити, на вашу думку? Хіба ж ви гадаєте, що ще не досить маленьких трупиків викидається в помийні ями та каналізаційні труби? Або якби ми відмовилися, то число дітогубств не збільшилося б удвоє? Вже, не згадуючи, що ми робимо добре діло,

допомагаючи цим змученим жінкам, але хіба ж це не є конче потрібне, відтягне надіб'я, запобіжний захід соціальної обачності, що запобігає багатом і багатом драмам і злочинам?... А я, мосьє, коли маю справу з таким інтелігентним чоловіком, як ви, то не ховаюся з моїми поглядами, вони дуже прості. Є три випадки. Допомогти жінці скинути неживу дитину я вважаю за цілком дозволене, бо жінка ж сама найкращий суддя, вона має право вирішати, дати чи не дати життя, хіба ні? Далі аборт. Це вже, на мій погляд, учинок сумнівний, право суперечне, на нього можна згоджуватися тільки в особливих випадках, вже не згадуючи, що воно й небезпечно. Нарешті дітогубство, справжній злочин, що його я цілком засуджую... Чуєте, мосьє, я вам присягаюся, що ніколи в моїм домі не вбито живонародженої дитини. Мати або мамка роблять з ним потім, що сами хочуть, це вже мене не обходить.

Вона тріумфувала і підвівши руку присягалася своєю честю, бачивши, що Матьє тремтить і мовчить. І в цьому вона вбачала вимушену згоду людини, яка не має що відповісти. А коли він зробив рух, хотівши втекти з цього пекла, вона швидко додала:

— Ще одне слово, мосьє... Чекайте, один приклад! У будинку навпроти у дуже багатого банкіра на початку зими служила маленька білявочка, ну, краля, чудо! Природно, завагітніла й прийшла до мене, але надто пізно, і я через свої принципи не наважилася втрутитися. Та, крім того, я вважала, що ця дівчинка живе надто вже близько від мене, а це небезпечно, підуть пльотки... Минуло два місяці. Якось рано, о шостій годині, куховарка з того ж таки будинку прибігла по мене, потайки провела мене чорними сходами, аж на сьомий поверх, до тієї кімнати, де вона жила разом з білявою покоївочкою. І що ж я там побачила на одній з двох постелей? Нещасна дівчинка, з відкритими ногами, в морі крові; а руки застигли, здушивши шийку дитини, вона бо дитину задушила, скоро та народилася; і сама нежива, мосьє, померла від страшенної кровотечі, кров протекла через матрац

і перинку, калюжею стояла на підлозі. Але дивно, що друга, ота куховарка, яка спала за які два метри, абсолютно нічого не чула, а ні крику, ні стогону, вона побачила усе це, тільки коли прокинулася... Уявіть собі цю бідну дівчинку, як вона перемагає свої муки, приглушує крик, чекає дитини, щоб її задушити у гарячці, своїми ж руками! А уявляєте ви собі, як потім, виснажена останнім зусиллям, виточивши всю кров із своїх жил, вона також засинає мертва коло тієї бідної істотки, негодна вже розняти своїх рук? Звичайно, я сказала куховарці, що мені тут нічого робити і послала її по лікаря, він констатував смерть. Але вірте чи не вірте, мосьє, я й досі не можу забути цієї пригоди. Так, мене мучить каяття, що я відмовила цій дівчині. І я ще раз вас запитаю: якби я допомогла їй скинути дитину, невже ви кинули б на мене камінь, невже це не було б, нарешті, добре діло?

— Ах! Та ж певно! — скрикнула Селеста, що з палкою цікавістю стежила за оповіданням.

Мат'є серце краялося. Це вже переступало останній ступінь жаху, вже не можна було спуститися нижче, це була найгірша безодня у пеклі материнства. І він собі пригадав усе, що бачив у мадам Бурдьє, незаконне, таємне материнство, зведених служниць, жінок, що мали коханців, дочок-кровозмішниць, що прийшли аби породити таємно, без імені, нещасних істоток, що мали зникнути у безвісті. Тут, у Руш, злочин був дволикий, тут живу істоту нищили в зародку, народжували лиш мерчуків, або скидали недозрілий плід, що й не починав ще дихати. Та й нарешті геть усюди панувало дітогубство, свідоме вбивство; дитину, що народилася жива, душили, часом розтинали на шматки, загортали в газету й залишали під дверима. Число шлюбів не меншало, а число народжень зменшилося аж на чверть і по всіх каналізаційних трубах великого міста пливли маленькі трупики. У цій безодні людського занепаду, Мат'є відчув невиразний сором, подув стількох драм, стількох таємних вбивств війнув йому в обличчя!

Гірко й моторошно було, що ця жінка, ця падлюща, мерзенна вбийниця говорила голосно, наче була певна того, що виконує високе призначення, говорила йому істини, що його обурювали. Тільки занепад суспільства, перекручування кохання, несправедні закони призвели материнство до цього вбивчого божевілля, забруднили божественну жагу, невмируще полум'я життя. Залишився тільки потяг до злягання, що мимохідь запліднює випадкових самиць. Тремтіння матері від першого руху дитини перетворилося на здрігання жаху, на страх показати перед усіма небезпечний плід непорозуміння, на обов'язок ізнищити дитину зараз же, наче непотрібний бур'ян. Не треба дітей, геть усе, що переплутує наші розрахунки — грошові чи шанобливі! Смерть завтрішньому життю, хай живуть сьогоднішні втіхи! Все громадянство в агонії вигукує це святокрадне гасло, що віщує близький кінець нації. За дев'ять місяців перед тим, того вечора, коли він сам мало не піддався несамовитій, розбещеній облуді природного потягу, Мат'є яскраво усвідомив, що Париж засівається дуже погано. А тепер він упевнився, які лихі, злочинні руки жнуть ці засіви. Річ певна, багато зерна тут гинуло, посохлого, попаленого, кинутого на банальний брук. А скільки ще відходить під час зростання засівів, скільки осипається через жорстокість та злидні! Та й це ще нічого. А от навіть коли нива вже достигла, люті руки беруться до свого діла і пускають життя на вітер. Така була ця диявільська робота навмисних абортів, що Париж погано засівався, погано й збирали це жниво. Усі сили смерти боролися проти життя перед байдужою природою, що з безмежною ряснотою плодить зародки для безконечних нив правди й права. Отже Мат'є підвівся, кажучи:

— Повторюю вам, мадам, я не знаю, що ви тут робите. Але хіба ж не найгірша небезпека — сама присутність небіжки?

Мадам Руш знову тонко посміхнулася:

— Так, догляд досить суворий. На щастя, всюди є друзі. Я вже післала заявити про це нещастя,

лікар ось-ось прийде і просто констатує смерть від важких пологів.

Вона також підвелася, знов солодкава та скромна, наче вболіваючи над усією тією мерзотою, що існує на цьому світі. І з виглядом обуреної соромливості, вона по-приятельському затулила рукою рота Селесті, коли та закричала:

— Це таки правда, мосьє, ото все, що вона вам розповіла. Кращої жінки й на світі нема, я б за неї дала собі голову відрубати... Бувайте здорові, мосьє, пам'ятайте вашу обіцянку.

Перед тим, як іти, Мат'є хотів побачитися з Моранжем і, якщо буде змога, забрати його з собою. Він побачив, що той без сліз сидить коло своєї неживої дружини, в такому глибокому забутті, що навіть горе його наче приспалося. Від перших же слів сердешний перебив Мат'є й тихим, повільним голосом, наче боячись потурбувати ту, що заснула навіки, мовив:

— Ні, мій друже, ні. Не кажіть мені нічого, все, що ви маєте сказати, даремне... Я знаю, який мій злочин і ніколи його собі не вибачу. Якщо вона ось тут, то це тому, що я згодився. Проте, я її кохав, я завсіди хотів тільки її щастя, через те я й був такий слабкий, що надто кохав. Дарма, я був чоловік, я мусів, коли вона збожеволіла, виявити розсудливість, втовкмачити їй, що це ж убивство і ми конче будемо за нього покарані... А вона, господи! Та я ж її так розумію, так виправдую, це миле страждення створіння! Це мені край, я паскудний, я сам собі страшний і бридкий.

У цьому визнанні свого безсилля, своєї хисткої вдачі, ридала вся його безталанність і ніжність. І рівним голосом, що підіймався з глибини його, тепер назавсіди спустошеної істоти, він вів своє:

— Їй хотілося бути веселою, багатою, щасливою. Це ж було таке праве бажання, вона була така розумна й така гарна! Єдина втіха моя була — завдовольняти її смаки, здійснювати шанобливі мрії... Ви ж знаєте наше нове приміщення, воно нам стало надто

дорого. А потім приспіла ота історія з Національним Кредитом, надія раптом забагатіти, отже, як я побачив, що їй просто памороки забилися від страху обтяжити мене другою дитиною, я й сам одурів разом з нею, я нарешті повірив, що єдиний поратунок — це позбутися бідного маленького... І ось вона тут, боже мій. І знаєте, це ж був хлопчик, а нам так хотілося мати сина. Ми ж і наважилися на це тільки через певність, що це обов'язково буде дівчинка, і ми боялися, що їй треба буде посагу... І маленького нема, і її немає, я сам їх убив. Я не хотів, щоб дитина жила, і дитина забрала матір із собою.

Цей голос без сліз, без виразу, наче далекий дзвін на похорон, краяв серце Мат'є. Марно шукаючи утіхи для Моранжа, він згадав за Рен.

— Ах! Так, ви маєте рацію, Рен я дуже люблю. Вона дуже подібна до матері... Ви ж її потримаєте до завтра у себе, правда? Не розповідайте їй нічого, хай вона грається, я сам розповім їй наше нещастя... І я вас благаю, не мучте мене, не забирайте мене звідсіль. Обіцяюся вам, що я буду розумний. Я собі тихенько тут сидітиму й пильнуватиму її. Мене й не почують, я нікого не потурбую.

Йому забивало дух, голос дедалі більше переривався, він тільки бурмотів невиразні слова, силкуючись збагнути занепад життя свого.

— Вона так любила життя й раптом так жахливо загинула... Вчора, о цій годині, вона ходила, вона говорила, я відчував її коло себе, я хотів їй купити того капелюшка, що їй в око впав... Боже мій, я ж тут був, чому вона не забрала мене разом з дитиною?

Побачивши, що Моранж такий пригноблений і тихий, Мат'є мусів нарешті його покинути. Він вийшов і скочив у фіякр, що чекав на нього. Ах, яка ж легкість знову побачити соняшні вулиці, із жвавою юрбою, вдихати живе повітря, що вривалося крізь обидва спущені віконця! Вийшовши з того паскудного кодла, Мат'є повними грудима вдихав безмежність небесної блакиті, що сяяла святою радістю. І образ Мар'яни, що до неї він поспішав повернутися,

встав перед ним, наче втішна обіцянка близької перемоги життя, як достатній викуп за всю наругу та кривду.

Мила дружино! Вона була така бадьора, з добрим самопочуттям, її підтримувала вічна надія. І навіть у стражданні вона мала дати перемогу кохання, поширювала справу плодючості, труждалася задля зростання й підсилення будуччини. І повільний рух фіякра драгував його до одчаю, він аж горів бажанням швидше опинитися в яснім, запашнім будиночку, щоб бути при створенні поеми життя, на врочистому святі приходу нової істоти, в таких стражданнях і в такому щасті, бути при створенні вічного гімну людства.

Під'їхавши Мат'є до свого маленького будиночка, навіть здивувався, який він ясний та веселий. Сонце освітлювало його з усіх боків, на сходах пахло трояндами від букета, винесеного сюди із спальні породілі. А коли Мат'є ввійшов до спальні, його вразило сяйво чистої білизни, що, наче снігові намети, вкривала освітлені сонцем меблі. Крізь напіводчинене вікно відчувався подих весни.

Але раптом Мат'є зауважив, що тут тільки сиділка.

— Як! Доктора Бутана ще немає?

— Ні, мос'є, ніхто не приходив... Мадам дуже мучиться.

Мат'є наблизився до Мар'яни. Вона була бліда, із заплющеними очима, видко, справді, дуже страждала від переймів. Мат'є спалахнув гнівом і розповів, що вже дві години, відколи доктор обіцявся зараз же прийти.

— А я ж, моя миленька, так надовго покинув тебе саму! Я гадав, що він уже коло тебе... Мадам Сеген вже породила, він повинен був бути тут.

Поволі Мар'яна розплющила очі і через силу посміхнулася.

Але ж заговорити ще не могла. Аж нарешті стиха, переривчастим голосом мовила:

— Чого ти сердишся? Як він не приїхав, значить, там якібудь ускладнення. Та й що він мені допоможе? Треба потерпіти.

І її слова перервав такий напад болю, що все тіло здригалося, вигиналося, глибокий стогін вилітав із грудей. Великі сльози покотилися по щоках.

— Ох, миленька, миленька, — бурмотів Мат'є, що також заплакав. — Та хіба ж можна так страждати? А я ж сподівався, що все добре обійдеться... Останнього разу в тебе не було такої муки.

Її відпустило й вона знову лагідно посміхнулася.

— Останнього разу я думала, що від мого бідного черева нічого не лишиться. Ти забув. Ет, воно завсіди однаково, доводиться жорстоко спокутувати свою радість. Та не турбуйся, ти ж знаєш, що я з радістю йду на це... Сядь тут, коло мене і не говори більше. Найменше хвилювання посилює муку.

Тоді потихесеньку, обережно він став навколішки, узяв її руку, що лежала на краю постелі, припав щокою до цього маленького шматочка її голого тіла, наче хотів злитися з нею, поділити її муки. Раптовий спогад виник в його уяві, він пригадав собі Моранжа, що з такою самою ласкою припав гарячою щокою до крижаної руки мертвої Валері. І в житті, і в смерті, однаково налагоджувався контакт. Але ввесь пал нещасного не міг зогріти тієї мармурової руки, а Мат'є, навпаки, відчував, що через дотик сприймає від своєї дружини, в її болючій, важкій праці, маленьку часточку тих страждань, що від них вона здригалася. Він страждав разом з нею, він одчував найменші хвилі мук, що перебігали по ній. Він підтримував Мар'яну в спільнім творенні життя під час муки, що нею сплачує людство всі свої радощі. Хіба ж ця спільність роботи повстала не з його власної волі, коли, підкоряючись вічній жадобі, він тоді ввечері злився з нею в одне, в єдине полум'я творчої насолоди? Отже вона ще ближча була йому, він зливався з нею, вони просто ототожнювалися одне з одним, у міру того, як розвивалася вагітність і живий потік змішував Мар'яну з Мат'є, наповнював її дедалі більше ним. Те піклування, що ним Мат'є оточив Мар'яну, його невсипуща ніжність, повсякчасна готовість до її послуг, прагнення усунути від неї навіть

найменші неприємності, щоб вона раділа з кожного дня і з радістю сподівалася дня наступного — усе це, на його погляд, була тільки надто маленька частка праці, потрібної, щоб добре здійснити створення нової людини. Якщо чоловік — людина порядна, якщо йому хочеться мати здорову, гарну дитину, він повинен любити вагітну матір так, як любив закохану жінку того вечора, коли він поєднався з нею із святим палом, безмежною жагою, щоб зникнути, розчинитися в ній. І тепер, бачивши її страждання, Мат'є тільки жалував, що він для неї лиш підпора й підтримка, що він не може ділити з нею нарівно її муки, як ділив її щастя.

Це були для Мат'є довгі торттури; минали хвилини, минула година, ба й друга. Доктор Бутан не йшов та не йшов. Посилана до Сегенів, служниця повернулася, кажучи, що доктор ось-ось іде за нею. І знов почалося чекання. Мар'яна присилувала Мат'є сісти, лишаячи свою руку в його. Обое бліді від одної муки, вони мовчали, зрідка перемовляючись словами ніжної турботи. Вони обое знали це велике і добротворне страждання, що напруженням створює нове життя, підкоряючись таємничому законові творчости, неподільної з болем. Цей біль й об'єднав їх остаточно, захоплюючи їх такою красою кохання, що не залишалося місця горю і, навпаки, наче сама кімната променилася їхнім коханням, вже оспівуючи перемогу.

Залунав дзвоник. Мат'є затремтів і побіг униз. Побачивши внизу доктора Бутана, вибухнув:

— Ах! Докторе, докторе...

— Не дорікайте мені, милий друже. Ви уявити собі не можете, якого страху я набрався. Ця бідна жіночка двічі або тричі мало не вмерла мені на руках. Нарешті розродилася, а тоді напад еклямпсії — ще цього не ставало! Я цього боявся від самого початку... Хвалити бога, я гадаю, що вона вже врятована.

І, скидаючи в їдальні пальто та капелюха, він казав:

— Та як же ви хочете, щоб жінка легко родила, коли вона на сьомому місяці затягається в корсет, виїжджає в світ, до театру, всюди, їсть і п'є не знати що, а ні трошки не пильнується. Додайте до цього, що вона ще страшенно нервова і в неї великі неприємності з чоловіком. Ну, хоч жива лишилася... Та все це вас не цікавить. Ходім подивитися, як там наші справи.

Коли низенький, квадратний у плечах доктор, з добрим рум'яним обличчям, живими очима та тонкою усмішкою ввійшов у спальню, Мар'яна зустріла його тим самим докором:

— Ох, докторе, докторе!

— Ось я, мила мадам. Присягаюся вам, що не міг раніш прийти. Та, проте, запевнюю вас, що у мене не було жадних страхів з приводу вас, бо я знаю ваше здоров'я й силу духа.

— Але, докторе, я тяжко страждаю.

— Тим краще! Так і треба. Значить, воно швидко скінчиться, якщо перейми у вас сильні.

І він сміявся, жартував, дрович її, кажучи, що їй би вже час звикнути до цієї ваги. Овва, що там такого помучитися чотири-п'ять годин, коли все йде гаразд, природним шляхом, і немає ніякої серйозної небезпеки! Надягнувши великий білий фартух, він уважно обслідував свою пацієнтку й задоволено промовив:

— Чудово, ніколи не бачив такого сприятливого передлежання. За годину милий малючок уже буде з нами... Ну, це приємно! Оце чиста робота, як кажуть баби.

Він швидко за допомогою сиділки заходився готувати білизну й усе потрібне. Добрими словами відповідаючи на кожну скаргу Мар'яни, він їй повторював, щоб вона не стримувала переймів, щоб напиналася дужче, аби швидше йшла робота. Коли її відпустило, і вона схотіла довідатися, як там у мадам Сеген, він тільки відповів, що знайшлася дочка, і що мосьє Сеген через це вдався ще в більшу безнадію. Також і Мат'є, коли Мар'яна спитала його про Моранжів,

сказав тільки, що Валері дуже хора. І навіщо б вони завдавали їй жалю у її боротьбі, розповідаючи про околишне горе? Почалися останні перейми, такі гострі, що Мар'яна раз-у-раз скрикувала, наче дроворуби, коли рубають щосили дуби. Вона закинула голову, заплющила очі, вся випиналася наперед, м'язи раз-у-раз напружувалися з такою силою, що видко було, як тремтів живіт, святе черево, що розчинялося, наче земля перед паростком, щоб дати нове життя. Схвильований Мат'є не міг всидіти на одному місці. Цей стогін мучив його, наче його самого на четь рубали, нутрощі йому видирали.

— Милий мій, — сказав, нарешті, доктор, — ідіть ви собі геть, ви мені заважаєте.

На цю хвилину ввійшла служниця сказати, що мос'є Бошен отам внизу, зайшов розвідати, що нового. Мат'є, насилу втримуючись од сліз, мерщій побіг униз.

— Ну, мій друже, як там у вас? Констанс прислала мене довідатися... Вже?

— Ні, ні, ще ні, — тремтячим голосом відповів бідний чоловік.

А той зареготався з виглядом людини щасливої, що їй не доводиться зазнавати такого великого хвилювання. Не пригашуючи цигари, безтурботно веселий, як і завсіди, завдоволений з життя, він казав:

— Та ще я хотів вам сказати, що ваші три хлопці не сумують. Ото молодці! Поснідали з вовчим апетитом, а тепер скачуть, кричать! Я не знаю, як ви можете жити серед такого диявільського шабашу... Та ми ще послали по двох маленьких Сегенів, вони були в тітки, аби мамуня собі спокійненько родила. Вони також беруть участь, але ці, то вже якісь наче сонні, бояться закаляти вбрання... З нашим та ще з тою великою дівчиною Рен, що вже скидається на дорослу, у нас тепер восьмеро. Трохи занадто для людей, що вперлися мати тільки одного.

І ще вдвоє голосніш засміявся з цього свого жарту, як чоловік, що оце тільки добре поснідав. Почувши Мат'є ім'я Рен, одчув холод у серці. У нього перед

очима стала мертва Валері на огидній, брудній постелі й коло неї знеможений від горя Моранж.

— І ця велика дівчинка також грається? — запитав він.

— Ого, як несамовита. Вони граються, наче вона мама. Але вона не хоче мати більш, як одну дитину. Усі решта — це її маленькі слуги... Яка чудова жінка з неї буде за три або чотири роки!

Бошен замовк, зідхнув і на хвилину споважнів.

— Тільки шкода, що в нашого Моріса сьогодні ноги болять. Ну і росте ж хлопчина, ото буде дужий!... Мати поклала його на канапі в тій кімнаті, де оті семеро граються, і ви ж розумієте, як йому прикро, що не може стрибати й кричати разом з усіма. Сердешний парубійко!

Він закліпав очима, хмара набігла на його обличчя. Мабуть, він і собі відчув той холодний подув таємниці майбутнього, що охопив Констанс того вечора, коли вона побачила свого зомлілого сина. Та він зараз же зігнав цю тінь і, немов у задумі в нього майнула несвідома асоціація, раптом весело спитав:

— А до речі, скажіть, ота білява краля вже, чи ні ще?

Мат'є здивувався, а потім зрозумів, що той питає, чи родила вже Норіна.

— Ще ні, ви ж знаєте, що їй ще добрий місяць залишився.

— Я! Я нічогосінько не знаю і питання моє справді дурне, бо я й не хочу нічого знати... Коли за все заплатите, то повторіть їй від мене: ні вона, ні тим паче дитина для мене не існують.

На цю хвилину згори почувся голос сиділки:

— Мос'є, мос'є, ходіть мерщій.

І сам Бошен казав Мат'є швидше йти.

— Ідіть, ідіть, мій друже. Я трохи зачекаю, щоб довідатися, кого там ще маю, родича чи родичку.

Ввійшовши Мат'є до спальні, був засліплений. Крізь вікно з широко розсунутими заслонами лився такий широкий сніп соняшного проміння, наче саме світило вітало їх у славі своїй. Мат'є побачив доктора

у білім фартусі; той руками священного оператора допомагав дитині переступити поріг життя. Мат'є почув, як Мар'яна, його Мар'яна, кохана, обожувана, страшно скрикнула криком найбільшого напруження матері, криком, що лунає при народженні кожного нового життя, криком останньої муки, радості й надії. Цьому крикові зараз же відповів виразний писк немовлятка, що вітало ясний світ. Сталося. У променистому сяйві сонця з'явилася нова істота продовжувати життя.

— Це хлопчик, — сказав лікар.

Мат'є вже нахилився до Мар'яни, припав до неї, у ніжнім пориванні з безмежною подякою цілував її чудові очі, повні сліз. Але крізь сльози вона тепер посміхалася, радісна, мов та ранішня зоря така щаслива, хоч ще тремтіла від муки.

— Ох, мила, мила дружинонько, яка ти добра та відважна, і як я тебе кохаю!

— Так, так, я така щаслива, я тепер кохатиму тебе усім тим коханням, що ним ти мене переповнив.

Доктор Бутан устрям у цю розмову, заборонивши Мар'яні говорити. А сам він узявся вихвалити красу дитини, жартував, повторював у своїй пристрасті до великих родин, що єдиний спосіб виробляти найкращих дітей — це робити їх як мога частіш. Якщо батько й мати кохаються, якщо вони не вдаються до гидких і моторошних способів дурити природу, а живуть здоровим, чесним життям, усупереч дурним світським звичаям, то який же може бути сумнів, що діти, яких вони з таким коханням, заповідливо фабрикують — вийдуть якнайкращі? І Бутан сміявся добрим сміхом.

Але Мат'є вибіг з кімнати, щоб крикнути із сходів:

— Це хлопчик!

— Добре, — відповів знизу насмішкуватий Бошенів голос, — ото вже четверо, не рахуючи доні. Мої вітання... Біжу сповістити Констанс про цю новину.

Ах, ця кімната бою й перемоги, що до неї Мат'є ввійшов, наче в сяйво слави! Вона ще повна була

тріпотіння минулих мук, але ж яких святих мук, мук вічного продовження життя! Якої безмежної надії на майбутнє, яких чудових радощів та гордощів переможньої творчости була вона тепер повна! Хай собі смерть виконує свою неминучу роботу, хай погано оброблені й погано засіяні ниви терплять від загибелі паростків, жнива таки будуть багаті, завдяки божественному марнотратству коханців, що палають жагою, яка створює світи. Втрата увесь час поповнюється, життя могутніми паростками пробивається скрізь, коли коса смерти підтинає його в одному місці, воно плодиться в другому. І тепер це життя розцвілося у цій кімнаті, осяяній такою добрiстю, такою ніжною веселiстю, наче, щоб спокутувати інші вагiтності, провинні й неправні, інші пологи, жахливі та злочинні. Оця єдина новонароджена істотка, жалюгідна гола істотка, що квиліла, мов змерзла пташина, це ж був незліченний скарб розростання життя, забезпечена вічність і як тоді, того вечора поєднання палка, весняна ніч наповнювала кімнату своїм ароматом, щоб обійми були плодотворчі, так і тепер, дня народження, вогнене життєдайне сонце палало тут, співаючи поему вічності життя завдяки вічності кохання.

КНИГА ТРЕТЯ.

I.

— Я тобі кажу, що не треба мені Зої, я його сам скупаю, — сердито кричав Мат'є. — Лежи собі в ліжку, спочивай.

— Але ж, — відповідала Мар'яна, — треба, щоб Зоя наготувала ванну й гарячої води принесла.

Вона сміялася, її смішила ця сварка, і він сам на-решті засміявся.

Від позавчора вони знов оселилися в мисливській хатині, на узліссі, поблизу Жанвіля — в отій хатині, що її вони винаймали в Сегенів. Їм так хтілося повернутися на село, що Мар'яна, всупереч лікареві, вчинила необачність, переїхала на п'ятнадцятий день по пологах. Та весна була рання, у березні сонечко ласкаво пригрівало, і Мар'яна тільки втомилася з дороги. Отже, через день, у неділю, коли Мат'є не треба було їхати до контори, він справив собі свято — вирішив перебути цілісінський день із нею і тепер до-магавсь, щоб вона встала тільки опівдні, аж перед самим сніданком.

— Годі бо, — казав він, — я ж можу впоратися коло дитини, доки ти відпочинеш. Досить, що ти його бавиш від ранку до смерканку. І ти ж знаєш, як мені приємно побути отак у цій кімнаті, з тобою й си-ночком.

Він наблизивсь, щоб ніжно поцілувати її, і вона, знов сміючись, відповіла йому поцілунком. Справді, вони тут були немов зачаровані. Хіба ж це була не

та сама кімната, де вони кохалися минулої весни, де пережили оту щасливу ніч, ніч запліднення? Весела провесна золотила кімнату, було тепло, крізь широко відчинені вікна видко було безкрає небо та лани, що відроджувалися й набиралися соків. Ця кімната була для них така жива й весела, повна спогадів їхнього кохання, а надто тепер, коли їхня дитина зростала біля них.

Мар'яна нахилилася над колискою, що стояла біля неї, поруч ліжка.

— Солодко спить мосьє Жерве. От подивись! Тобі не стане духу його збудити.

І обоє якусь хвилину задивилися на сонну дитину. Мар'яна охопила рукою шию чоловіка, вона пригорнулася до нього, їхнє волосся перемішалося, подих злився, вони посміхалися, схилившись над колискою, де спочивала тендітна істотка. Це був гарний хлопчисько, вже білий і рожевий; але треба було бути батьком та матір'ю, щоб отак милуватися цим белькотінням, цим ледві закінченим ескізом, в якому щойно позначалися форми. А коли хлопчисько розплющив очі, ще без певного погляду, повні таємниці, з якої він з'явивсь, вони були зворушені:

— Знаєш, він мене побачив!

— Та певно. І мене так само, він подививсь на мене, голівку повернув.

— О, янголятко!

Це була ілюзія, але оте миле личко, ще невиразне, німе, стільки промовляло до них такого, чого ніхто інший не почув би! Вони знаходили в ньому об'єднання самих себе, викривали його надзвичайну подібність і годинами, днями обговорювали, до кого з них він більше придавсь. Проте, кожне з них вперлося на своєму, що малий — викапаний портрет другого.

Щойно розплющивши очі, мосьє Жерве, природно, пронизливо закричав. Та Мар'яна була невблаганна: наперед купіль, а тоді ссати. Зоя принесла глек окропу, тоді наготувала ванночку, перед вікном на сонечку. І Матьє таки домігсь свого: він сам скупав

дитину, три хвилини обмивав її м'якою губкою, а Мар'яна з ліжка керувала операцією, сміючися з надмірної обережності, з якою він це робив, наче тримав на руках святощі, тендітного, новонародженого божка, і боявсь пошкодити його своїми грубими, чоловічими руками. Врешті батьки обоє захопилися чарівною картинкою. Таке ж гарне було рожеве дитяче тільце у воді, що блищала на сонці! І Жерве був такий розумний, напрочуд швидко замовк і виявив блаженне задоволення, коли тепленька водичка охопила його! Батько й мати ще ніколи не мали такого золота.

— Тепер, — сказав Матьє, коли Зоя допомогла йому тоненьким полотном витерти дитину, — ми зважимо мосьє Жерве.

Це була складна справа, бо хлопчик виявив глибоку огиду до цієї операції. Він відбивавсь і так викручувавсь на шальці терезів, що не можна було побачити точної ваги й визначити, чи прибав він за тиждень, як звичайно, на сто вісімдесят — двісті грамів. Надто батькові терпцю не вистачало. Довелося матері втрутитися.

— Чуєш, постав терези на стіл, біля мого ліжка і дай мені малого в сповитку! Ми потім відкинемо вагу пелюшок.

Та під цю хвилину сталася, як і щоранку, бурхлива навала. Четверо дітей, що вже почали сами вдягатися, при чому старші допомагали молодшим, а Зоя їм усім, прилетіли чвалом, наче табунець випущених на волю лошат. Вони вже кинулися на шию татові й полізли на ліжко до мами, коли Жерве на шальці терезів збудив їхню цікавість та захват.

— А диви! — сказав менший, Амбруаз. — То навіщо ви його знов важите?

Двоє старші, близнята Блез і Дені, разом відповіли:

— Адже тобі казали, на те, щоб знати, чи не ошукали маму, коли вона його купувала на [Мадленському базарі, і чи він справді має добру вагу.

Але Роза, що не дуже твердо трималася на ніж-

ках, рачки пролізла вздовж постелі й ухопилася за терези з пронизливим криком:

— Хочу бачити! Хочу бачити!

І вона мало не перекинула всього. Треба було мерщій висватати їх з кімнати, бо тепер уже всі четверо простягали рученята.

— Мої любі, — казав батько, — зробіть мені втіху, ідіть гратися на двір. Візьміть капелюшки, бо сонце, і грайтеся під вікном, щоб ми чули.

Нарешті, не зважаючи на скарги й вибрики мосьє Жерве, Мар'яна таки його зважила. І яка радість, він за тиждень прибав на двісті десять грамів! Три перші дні він, як і всі новонароджені, втрачав на вазі, а тепер ріс, виростав на хорошу, міцну людську рослинку. Вони вже мріяли, як він ходитиме гарний, здоровенький. Сидячи на ліжку, мати легенько сповивала його своїми досвідченими руками, відповідаючи жартами на його крики.

— Так, так, я знаю, ми голодні, дуже-дуже голодні... ось зараз, супа гріється, подамо її панові гаряченьку.

Прокинувшись, вона прибралася по-святковому, високо зачісала чудове волосся, заклала його великою зачіскою, що відкривала біленьку шийку. Мар'яна вдягнула простеньку й гарну, білу флянельову блюзку, прикрашену мереживом, тільки голі плечі були трохи відкриті. І спершися спиною на дві подушки, сміючись, вона витягала одну з своїх маленьких, твердих грудей войовниці, що тепер були повні молока, розцвілися, мов біло-рожеві квітки життя. Немовлятко, ще не бачучи очима, жадібно випручувало рученята, цмокало вустами. А знайшовши, захлано взялося смоктати, випиваючи всю свою матір, найкращі її соки.

Сміючися від щирого серця, Мар'яна легенько скрикнула від болю:

— Ах, чортенятко, воно мене їсть, він роз'ятрить мою виразку!

А коли Мат'є хотів спустити заслону, побачивши, що сонце світить на них, вона попрохала:

— Ні, ні, лиши нам сонечко, воно нам не шкодить, воно наповнює наші жили весною.

Він повернувся і зупинився, зачарований видовищем. Світило заливало своїм полум'ям життя, що сяяло тут у розквіті здоров'я та краси. Дитина біля материних грудей, це був святий символ вічного оновлення життя й ніщо не могло б зрівнятися з величчю цього видовища. Це було продовження пологів, мати ще довгими місяцями віддавала себе, щоб створити людину, відкривала джерело життя, що з її тіла витікало у світ. Вона породила з свого тіла голе, тендітне немовля, щоб узяти його до своїх теплих грудей, в новий затишок кохання, де воно вигрівалося та живилося. І це здавалося таке просте, таке потрібне. Тільки вона одна, задля їхньої краси, задля здоров'я їх обох, була його природною годівницею, вона бо створила його. У радісній безконечній надії, що променилася з них обох, була щира величність, як і в усьому, що зростає здорово, логічно, поширюючи жнива людности.

На цю хвилину Зоя, що вже встигла прибрати кімнату, увійшла з великим букетом бузку в глечичку й сповістила, що мосьє й мадам Анжелени, повертаючися з ранішньої прогулянки, зайшли й питаються, як ся має мадам.

— Попрошайте їх зайти, — весело сказала Мар'яна, — я можу приймати.

Анжелени — це було закохане подружжя, що, оселившись в маленькій будиночку в Жанвілі, так ретельно вибирало для прогулянок відлюдніші стежки. Вони відкладали дитину на потім, щоб вона їх не обтяжила, не стала на перешкоді їхньому життю, повному вічних егоїстичних пестоців. Жінка була чарівна, висока, гарно збудована, чорнява. Її обличчя завжди сяяло радістю, захватом насолоди. Він був гарний хлопець, кремезний, білявий, із завзятим обличчям мушкетера, з довгими вусами та задирчастою борідкою. Завдяки десяти тисячам франків ренти, вони могли гарно жити. Він ще заробляв дещо, розмальовуючи гарненькі віяла рожевими квітами й гарно

збудованими жіночками. Отже, ціле їхнє життя було одним суцільним святом кохання, вічним ніжним туркотінням. Наприкінці минулого літа вони дуже близько зазнайомилися з Фроманами, бо доводилося щодня зустрічатися.

— Можна нам зайти, це не буде надто нескромно? — крикнув із сходів дзвінкий голос Анжелена.

Мадам Анжелен, збуджена прогулянкою на веснянім сонечку, поцілувала Мар'яну, перепрошуючи, що вони зайшли так рано.

— Уявіть собі, моя люба, ми допіру вчора ввечері довідалися, що ви тут уже відпозавчора. Ми вас сподівалися тільки ще за тиждень... Отже, переходячи повз вас, ми ніяк не могли утриматися, нам хотілося довідатися... Адже ви нам вибачите?

Не чекаючи на відповідь, весела, безжурна, мов синичка, п'яна від сонця, вона цвірінькала:

— Ось вона, ця нова людинка? Хлопчик, правда? І бачу, що все обійшлося добре. О, та у вас завсіди гаразд... Боже мій, яке ж воно манюсеньке та миле! Дивись, Робере, як воно славно смокче. Ну, просто тобі лялька... Га? Ну, і втішне ж, таке ж утішне! Це дуже цікаво!

Чоловік, побачивши її захоплення, наблизивсь. Йому подобалося, так само, як і їй.

— Еге! Та цей таки справді хороший... Я бачив немовлят жахних, худих, синіх, наче обскубані курчата... А як воно біле та ситеньке, то втішно.

— Ну, — сміявсь Мат'є, — коли ваше серце до цього лежить, то й матимете такого самого. Ви обоє наче створені, щоб фабрикувати чудових дітей.

— Е, ні, ні! Хто його знає... та ви ж знаєте, що Клер не хоче аж до тридцятьох років. Ще п'ять років чекати, щоб пожити трохи для самих себе... Як Клер виповниться тридцять років, тоді побачимо.

Проте, мадам Анжелен спокусилася, і все поглядала на дитину, як жінка, що хотіла б мати нову цяцьку. Мабуть, у глибині її істоти прокинувся потяг до материнства. Вона не була лиха, навпаки, серце

в неї було повне безмежної доброти, під безтурботністю коханки.

— О, Робере, — ніжно прошепотіла вона, — якби нам такого!

А він обуривсь і почав її дрочити.

— То тобі не досить мене? Ти ж знаєш, що дев'ять місяців, доки ти будеш вагітна, і п'ятнадцять місяців, доки годуватимеш, ми не зможемо навіть поцілуватися. Це аж два роки без пестошів... Правда, друже, що обачний чоловік, який піклується про здоров'я матері й дитини, протягом цього часу не торкається своєї жінки?

Мат'є засміявся разом з Анжеленом:

— Це трохи перебільшено, та, проте, певною мірою правда. Справді, краще утримуватися.

— Утримуватися, ти чуєш, Клер? Фе, погане слово! Невже ти цього хочеш?.. А що, як я не зможу й піду кудись?

Обидві молодички червоніли й так само сміялися, бо звикли до звичайних жартів на цю делікатну тему. Невже він не міг би дати жінці цього великого і відрядного доводу ніжності, додержати вірності й чекати? Іти кудись — та це ж злочинно, це нудно, огидно!

— Та хай говорить! — сказала врешті мадам Анжелен, — він надто мене кохає, він навіть не помічає, чи існують інші жінки.

Проте, в ній збудився ревливий страх. Вона вдилялася в Мар'яну, не сміючи голосно промовити питання: чи не пошкодила б вона собі, чи не спогаділа б од вагітності так, що й чоловік зречеться? Ця весела, свіжа молодиця, з гарною дитиною біля грудей на білесенькій ліжку, осяяна сонцем, являла чарівну картину, але ж є чоловіки, що цього терпіти не можуть. І внутрішня боротьба вилялася в такім міркуванні:

— Проте, я могла б і не годувати. Ми взяли б мамку.

— Ясно, — промовив чоловік. — Ніколи я не дозволив би тобі годувати. Це ідіотство.

Зараз таки він розкався у цій брутальності й почав перепрошувати Мар'яну. Він поясняв, що яка мати тепер погодиться узяти на себе клопіт годувати, коли вона має гроші?

— О, — відповіла Мар'яна, лагідно посміхаючись, — та якби в мене було сто тисяч франків ренти, то й тоді я сама годувала б усіх моїх дітей, нехай би їх була ціла дванадцятка! Я гадаю, що я б заслабла, якби дитиночка не забирала у мене зайвини молока, це ж мені добре на здоров'я, щоб вона мене отак випивала. Та мені здавалося б, що я ще й не дорожила його. Я б почувала свою провину за найменшу його хворість. Так, я почувала б себе злочинною матір'ю, такою матір'ю, що не хоче здоров'я, не хоче життя своїй дитині!

Вона втопила в сина свої чудові, ніжні очі, дивилася поглядом, повним безмежної любови, як він захлано ссе, щаслива навіть тим болем, що він їй часом робив, у захваті від того, що він, мовляв, надто сильно її випиває. І вона мріяла вголос:

— Мого сина віддати іншій жінці! О, ні, ніколи, ніколи в світі! Я надто ревнива, я хочу, щоб тільки я сама його створила, він з мене вийшов і я повинна його докінчити. Це вже не буде моя дитина, коли його виплекає якась інша. І це не тільки про фізичне здоров'я. Я кажу про всеньку його істоту, про його розум і серце, він повинен дістати їх од мене, тільки від мене. І якби згодом я побачила, що він дурний, або лихий, я б думала, що це ота інша його отруїла... Любий, любий синочку коханий! Коли він отак сильно смокче, я відчуваю, як я переходжу в нього, це ж блаженство.

Вона підвела очі, помітила Матьє, що, стоячи в ногах ліжка, зворушено дививсь на неї. І весело додала:

— Ти так само є в ньому.

— Ах, — сказав він, повернувшись до закоханої пари, — вона має рацію! Якбито всі жінки її почули, і якби запанувала знов у Франції мода, щоб матері сами годували своїх дітей! Досить було б для цього щоб це вважали за красу. А хіба ж це не найблискучіша краса?

Анжелени насмішувато посміхалися. Здавалося, вони не були переконані, ці коханці, що прагнули тільки егоїстичної насолоди. І їхню думку ще закріпила пригода, що її можна було сподіватися, — мізерія людська. Коли мосьє Жерве скінчив смоктати, Мар'яна помітила, що він наробив у пелюшки. Це її тільки насмішило й вона, аж ні трошки не соромлячись, узяла чистенькі пелюшки й переповила дитину. Вона попрохала губку, обмила й витерла сина. У ясному соняшному світлі це обмивання голенького рожевого тільця було для неї тільки радістю. Та, проте, на людей сторонніх це справляло інше вражіння, і Анжелени підвелися, щоб попрощатися.

— Отже це буде за дев'ять місяців? — жартома питав Мат'є.

— Та вже хоч за вісімнадцять, — відповів Анжелен, — треба ж лишити кілька місяців на міркування.

Раптом під вікном зчинивсь великий гармидер, пронизливий галас маленьких дикунів, що вовтузились на свіжому повітрі. Амбруаз закинув м'яча на дерево, Блез і Дені кидали в нього каміння, Роза підстрибувала й кричала, наче сподівалася дістати руками верхівки дерева. Анжелени були здивовані і вражені.

— Боже милосердний! — нишком мовила Клер, — що ж це буде, як ви матимете їх дванадцятьох?

— Та нам би здавалося, — сміючись відповідала Мар'яна, — що хата вимерла, якби вони не кричали... Бувайте здорові, моя люба, я прийду до вас, щойно зможу виходити.

Березень і квітень були чудові. Мар'яна щасливо одужала після пологів. І маленька самотня хатина, що заховалася у зелені, повна була вічних радощів. Надто свято було щонеділі, коли батько не йшов до контори. Іншими днями він виходив зранку й повертався аж о сьомій годині, пригноблений, тяжко зморений роботою. І хоч щоденна подорож не позбавляла його доброго настрою, але його починала обходити думка про майбутнє. Молоде подружжя завсіди було в скруті, але Мат'є ще ніколи так цим не турбувався. Він не

був надто шанолубний, не мріяв про багатство, він знав, що й дружина, так само, як і він, має за щастя отак жити простим, чесним і здоровим життям у коханні та злагоді. Але, не мріючи про потужність високого становища, насолоди великого багатства, він у голову заходив, як його жити, хочби найскромнішим життям, коли сім'я чимраз більшає. Що він робитиме, як ще народяться діти, відки візьме хочби найпотрібніше, коли кожна нова дитина приносить нові потреби? Якщо він отак плодить дітей, то треба ж мати чим їх годувати, коли маненькі ротики відкриваються і кричать од голоду, треба якось здобувати для них засоби до існування, інакше це буде злочинна необачність. Не може ж порядна людина, наче той птах, покидати свій вивід напризволяще, або примушувати інших його годувати. І ці міркування надто обтяжували його, відколи народивсь Жерве й Мар'яна, дарма що робила чудеса ощадности, часом не знала, як дотягти до кінця місяця. Доводилося обговорювати найменші витрати, ощадно намазувати масло дітям на хліб, водити їх у стареньких убраннях, доки подеруться на лахміття. Та ще й щороку діти зростали, вони вже більшого потребували. Трьох хлопчиків уже віддали до початкової школі в Жанвілі. Це ще не дуже дорого коштувало, але нарід треба буде віддати їх до ліцею, а де взяти на це грошей? Важка проблема, щогодини більший клопіт, і це трохи псувало для Мат'є чарівну весну, що під її наступом розцвіталися розлогі лани.

А найгірше, що Мат'є знав, що на Бошеновому заводі він не піде далі од посади рисувальника. Навіть припускаючи, що йому колись подвоять його платню, то й тоді це буде щонайбільше сім або вісім тисяч франків, і це не дасть йому змоги здійснити свої мрії про численну сім'ю, що вільно й незалежно розростається, неначе той гай, що завдячує свою силу, здоров'я, красу тільки щедрій, загальній матері — землі, що всіх годує своїми соками. Ось чому, відколи він повернувся до Жанвілю, його вабила до себе земля. Він думав про неї під час довгих про-

гулянок і невиразні, чимраз ширші проєкти снувалися в його голові. Він часом довго стояв над засіяним полем на узліссі густого гаю, на березі багнища, що вилискувало під сонцем серед тернів на кам'янистих луках. Невиразні проєкти повставали в його уяві, безформні мрії, такі широкі й дивні, що він досі не розповідав за них нікому, навіть своїй дружині. Мабуть з нього сміятимуться. Він переживав той тремтливий неспокійний час, коли винахідники чують подув свого винаходу, але не можуть зформулювати загальної ідеї. Чому б йому не звернутися до землі, вічної годівниці? Чому він не обробляє, не запліднює ці великі простори, ці ліси, лани, кам'янисті схили, що лежать навколо неплодні? Коли він певний, що кожна людина мусить вносити своє багатство, заробляти на своє існування, то чому він з кожною новою дитиною не обробляє нової ниви плодючої землі, що дала б змогу дитині жити, не обтяжуючи громадянства? Ото й усе, нічого виразнішого. Здійснення цього не виходило за царини мрії.

Фромани жили на селі вже більш, як місяць, коли Мар'яна, що вже добре одужала, колись увечері дійшла аж до мосту через Єзу. Вона котила перед собою Жерве у візочку й хотіла зачекати Мат'є, що мав повернутися трохи раніш. І справді, він був тут уже о шостій годині. Їй, спало на думку скористатися з доброї погоди і, наклавши трохи дороги, зайти на млин до Лепальєрів, щоб купити там свіжих яєць.

— Охоче, — відповів Мат'є, — ти знаєш, що я обожнюю цей старий романтичний млин. А втім, я таки зруйнував би його дощенту, щоб перебудувати по-новому, з новими машинами, якби він був мій.

У дворі цієї старовинної будівлі, до половини прикритої плющем, повної чар старовинної легенди, із замшілим колесом, що дрімало між купавками, вони побачили всю родину. Чоловік був рудий, худий та високий, жінка така сама худа й така сама руда, обоє молоді та здорові. Їхній син Антонен сидів на землі й рученятами викопував ямку.

— Яйця, — мовила мельничиха. — Еге, мадам, деś повинні бути.

Проте вона не поспішала, поглядаючи на Жерве, що спав у візочку.

— Ото це ваш меншенький, нічого, товстенький і гарненький. Ви не гаєте часу.

Але Лепельєр не утримавсь од уїдливого сміху і з фамільярністю селянина, що бачить городянина в скруті, промовив:

— Оце вже, мосьє, у вас п'ятеро. Не так, як у нас, бідних людей, що не можуть собі того дозволити.

— Чому б ні? — спокійно спитав Мат'є. — Що у вас, немає млина, немає поля, щоб дати роботу новим рукам? Адже ці руки подвоїли б, потроїли б ваші прибутки.

Ці прості слова, наче батогом стьобнули Лепельєра й той став дибки.

Він скориставсь з нагоди, щоб виляти наболіле серце.

О, якщо він забагатіє, то не від цього млина, бо не забагатіли на ньому а ні дід його, ні батько. А поле — що й казати, добрий посаг він узяв за жінкою, оте поле, що на ньому нічого не росте. Скільки хоч поливай його своїм потом, однаково воно не поверне навіть витрат на насіння та вгноєння.

— Адже, — відповів Мат'є, — ваш млин треба було б полагодити, замінити старий механізм, або ще краще поставити добру парову машину.

— Полагодити мого млина? Ставити парову машину, та це ж було б божевілля! І навіщо? І так він стоїть місяцями, відколи околишні села мало не зреклися рільництва.

— Ну, — провадив своє Мат'є, — як ви маєте від ваших нив поганий урожай, так це тому, що ви їх погано обробляєте, та ще й ходите коло землі старими, засудженими способами, недбало, без машин, без угноєння.

— Ще оті машини, ще оті вигадки, аби краще бідноту руйнувати! Ох, я на цьому знаюся, і хотів би поба-

чити, як би ви сами кращими способами ходили коло того ґрунту, і чи родив би він вам, коли вже не хоче родити!

Він зовсім розсердивсь, почав брутально лаятися, винуватив землю-мачуху, що сам був такий лінивий та впертий. Він подорожував, в Альжирі воював, не можна сказати, що він сидів у своїй норі, як темна худобина. Але, повернувшись з полку, він одразу відчув огиду, бо він зрозумів, що земля виснажена, і що коло неї він хіба на черствий хліб заробить. Земля так само збанкрутувала, як і бог милосердний, селянство більше в неї не вірить, вона постарілася, спустошена, виснажена. Навіть сонце не так ходить, сніг у липні, блискавка в грудні, просто розгардіяш, що псує врожай наперед.

— Ні, мосьє, це неможливо, це вже край! Земля, робота — цього вже немає. Ми обікрадені, селянин може до смерти спрацюватися і на воду до питва не заробити. Тому я краще у річці втоплюся, ніж зроблю своїй жінці ще одну дитину, бо нема чого плодити харпаків, і Антоненіві більше припаде після нас, як він буде одинак... Ось ви бачите Антонена, ну, то присягаюся вам, що, як він не схоче, то я не зроблю з нього селянина. Коли він угризатиметься в науку, коли він схоче поїхати до Парижу, то, боже ж мій! Я йому скажу, що він має рацію, що для здорового хлопця, який надумавсь здобути багатство, місце тільки в Парижі... Він зможе геть усе продати. І ризикнути посіяти свої гроші на паризькім бруку, може врожай буде кращий. Це там золоті гроші ростуть, і я тільки шкодую, що сам не скориставсь з нагоди, коли ще був час.

Мат'є засміявсь. Хіба ж не дивно, що він, міщанин з міста, бакаляр, людина розумової праці, мріє повернутися до землі, до матері всякої праці й усіх благ, коли цей селянин, селянський син, кляв і лаяв землю, і за найбільшу честь для свого сина вважав зректися цієї землі. Ніколи ще досі його не вражала така значуща суперечність, це фатальне переселення з сіл до міст, що, посилюючись з року в рік, знекровлює й знесилює націю.

— Ви помиляєтеся, — сказав він жартівливо, щоб уникнути гострої суперечки, — не зраджуйте землю, це стара коханка, що помститься за себе. На вашому місці, я би подвоїв своє запобігання коло неї і мав би від неї все, чого схочу. Вона й тепер така сама плідюча дружина, як була першого дня. І вона вродить удесятеро, аби тільки її кохати та пригортати як слід.

Та Лепельєр цьому заперечував. Він підняв обидва кулаки:

— Ні, ні! З мене досить цієї паскуди.

— А знаєте, — казав Мат'є, — мене дивує, що досі ще не знайшлося розумної заповзятливої людини, що взялася б гарненько до цього величезного, занедбаного маєтку, до цього Шантбле. Адже, Сегенів батько мріяв зробити з нього королівське вгіддя. Тут є великі простори, цілини, ліси, що частину з них слід було б зрубати, луки, що їх легко було б обробити. Яка гарна мета, які простори для людської творчості!

Лепельєр остовпів. А потім вибухнув уїдлигим реготом.

— Але ж, мій добрий мос'є, ви здуріли, пробачте мені на слові... Обробляти Шантбле, орати це каміння, лізти в це болото! Ех, та тут, якби ви мільйони загатили, то й тоді мірки вівса не зібрали б. Це проклятий кут, такий він був за мого діда-прадіда, такий буде і за сином мого онука... Ну, ну! Я не дуже цікавий, але хотів би побачити йолопа, що спокуситься на таке безгрудзя. Отой би наварив доброї каші!

— Та хто знає, — втихомирливо відповів Мат'є, — адже любов'ю можна чудо створити.

Мельничиха, що розшукала двадцятєро яєць, тепер стояла нерухомо перед своїм чоловіком, захоплено слухаючи, як гарно він розмовляв з городянином. Вони розуміли одне одного в ненажерливим гніві на цю землю, що не дає без праці лопатами гроші загрибати так само, як розумілися в шанолюбному прагненні зробити з свого сина пана, бо тільки пани можуть забагатіти. Отже коли Мар'яна, поклавши

яйця під подушку у візочок до Жерве, почала прощатися, мельничиха самозавдоволено показала на свого Антонена, що випорпав у землі ямку й плював у неї:

— О, він спритний, він уже літери знає, ми його до школи віддамо. Як він придався в свого батька, то я вам кажу, що він буде не дурний.

А днів за десять по цьому, коли Матьє з Мар'яною та дітьми в неділю пішов на прогулянку, йому раптом усе стало ясне, мов промінь осяяв його і визначив дальший життєвий шлях для них усіх. О півдня вони вийшли з дому, щоб десь серед природи, у густій траві зробити собі пікнік. І добре проходившись стежками, продираючись крізь лісову гущавину, поблукавши по луках, вони нарешті вийшли на узлісся й розташувалися під дубом. Звідси перед ними був широкий краєвид, аж до старовинної мисливської хатини, де вони жили, і до далекого села Жанвілю: праворуч них було заболочене узгір'я, що його сухі непліднісхили хвилясто спускалися й губилися в далечині ліворуч. А за їхньою спиною здіймався ліс, поділений глибокими просіками, порослими травою, що її ще ніколи не торкалася коса. Навкруги крім них не було нікогісінько, тільки оця дика природа у величнім спокої сяяла у пишноті ясного квітневого дня. Земля наче здіймалася від соків, що немов йшли з підземного озера невідомого життя. Могутнє трипотіння цього життя відчувалося в здоровому зростанні дерев, рослин, у нетрах терну та кропиви, що опанували ґрунт. Від усього оточення йшов дух ненаситимого кохання, могутній і терпкий дух.

— Не забігайте далеко, — крикнула Мар'яна дітям. — Ми лишимося під дубом і незабаром їстимемо.

Блез і Дені вже летіли щодуху, граючись у перегони, Амбруаз поспішавсь за ними. А Роза гукала до них й сердилася, що вони не хтять квітів збирати. Хлоп'ятка були п'яні від повітря, навіть у волоссі в них заплуталися стеблини, немов у тих фавнів, що пустують у чагарнику. Потім вони повернулися, нарвали квітів. А тоді знову побігли. Старші хлопці

взяли дівчину на горгоші й гасали з нею, неначе не-самовиті. Але Мат'є протягом цієї довгої прогулянки був неуважний, погляд його блукав навколо. Часом, коли Мар'яна щось йому казала, він не чув, замріявшись перед якимбудь необробленим ланом, ділянкою занедбаного лісу або перед джерелом блискучої води, що губилася потім десь у болоті. Тимчасом Мар'яна відчувала, що він не байдужий і не сумний; бо коли він повертався до неї, то посміхавсь, лагідно й ніжно, як завжди. Вона часто посилала його самого на далекі прогулянки і, якщо вона й відчувала глибоку кризу, що відбувалася у ньому, то довірливо чекала, доки він сам заговорить.

Проте, коли Мат'є знову замисливсь, задивившись у далечінь, наче вивчаючи різноманітні схили розлогих угіддів, вона тихенько скрикнула:

— Ой, диви, диви!

Вона поставила візочок, де лежав мос'є Жерве, у високій траві, що мало не закривала колеса, під високим дубом. І, готуючи сніданок, мати виймала маленьку срібну чарочку. Раптом вона помітила, що дитина, повертаючи голову, стежить за її рукою, за ясним відблиском сонця на сріблі. Мар'яна повторила спробу і знов хлопчик повів очима за зіркою, що її сяйво вперше засвітилося в невиразнім світанку його зору.

— Ах, тепер не скажеш, що я помиляюся та вигадую! Адже він тепер ясно бачить... Синочку мій малесенький, моє миле золотко!

Щаслива цим його першим поглядом, вона кинулася його цілувати і це спричинилося до нових радощів — першої усмішки.

— Ось бачиш, бачиш! — і собі казав Мат'є, нахилившись поруч Мар'яни в такому самому захваті, — тепер він до тебе посміхнувся! А, нехай йому всячина, оці маленькі людиці аби тільки ясно побачили світ, зараз же сміються!

Вона й собі дзвінко засміялася.

— Авжеж, він сміється, сміється! ах, яке ж воно втішне, і яка я рада.

І перед цією, ледві помітною, невиразною, як жмурки на воді, усмішкою дитини, батько з матір'ю сміялися від радощів.

Щаслива Мар'яна закликала чотирьох старших, що пустували навколо них у кущах.

— Ходи, Розо, ходи, Амбруазе, Блезе та Дені, ідіть! Вже час, мерщій біжіть закусювати.

Вони прибігли і стіл був накритий на зеленім моріжку. Мат'є зняв кошика, причепленого до візочка, мати вийняла звідти хліб з маслом і почався розподіл. Запанувала мовчанка, усі четверо їли, аж за вухами лящало, з таким здоровим апетитом, що приємно було дивитися. Але почувся крик, це мос'є Жерве нетерпелививсь, що його не почастували першого.

— Ах, так, це правда, я за тебе забула, — жартувала Мар'яна, — та ти своє матимеш... відкрий дзьобик, моє маленятко!

Просто й спокійно вона розщібнула широко свій корсаж і вийняла звідтіля білу ніжну, як шовк, грудь, повну молока, рожевий смочок був наче пуп'янка квітки життя. Вона це зробила під ясним сонцем, що обливало її золотом, перед лицем широкого простору ланів, що дивилися на неї. Ніякого сорому або турботи не відчувала вона від своєї наготи. Адже земля так само була гола, рослини й дерева так само були голі й повні соків. І вона сіла у високій траві, що в ній вона майже губилася, у пишнім буянні рослин у квітні. Хлопчик, припавши до відкритих голих грудей, великими ковтками смоктав тепле молоко, так само, як незліченні рослини навколо смоктали життя з землі.

— Який голодний! — скрикнула Мар'яна, — та не щипай мене так сильно, маленький ненажеро!

Зачарований першою усмішкою дитини, Мат'є досі стояв, радіючи з здорового апетиту всього живого до своєї їжі — чи то до молока, соків, що струються у світі, чи до хліба з маслом. Знов його опанувала творча мрія й він висловив думки, що їх давно плекав, хоч і не казав нікому.

— Авжеж. Мені давно час узятися до роботи, як-

що я хочу заснувати своє царство, якщо я хочу, щоб діти мали досить супи, щоб зростати. Та треба подумати й про тих, що ще мають народитися, і що для них рік-у-рік доведеться подовжувати наш стіл... Хочеш знати? хочеш, щоб я тобі сказав?

Вона посміхаючися, підвела на нього уважні очі.
— Авжеж, скажи свою таємницю, якщо вже час... О, я відчувала, що в тебе якісь великі сподіванки. Та я не питала, бо вичікувала.

Він на це не відповів, обурений з раптового спогаду.

— Знаєш, отой Лепельєр — ледащо й дурень, дарма що вдає хитромудрого. Ну, видумати таку блюзнірську дурницю, що земля, вічна мати, вічне життя — втратила свою плодючість, ось-ось збанкрутує! Вона мачуха тільки для поганих, лінивих, недобрих, обмежених синів, що не вміють її любити та обробляти. Але як прийде син розумний, що оточить її пошаною, увесь їй віддасться, ходитиме коло неї новими науковими способами, за допомогою досвіду, вона відразу кинеться й родитиме без краю, даватиме незліченні жнива... Ото вони тут кажуть, що Шантбле ніколи не родило і не родитиме нічого крім терну. А таки з'явиться людина, що перетворить цей маєток на нову, обітовану землю щастя й достатку.

І раптом повернувшись, протягши руку, він почав показувати їй ці пункти, про які говорив:

— Ось позаду є двісті гектарів дрібного лісу, аж до Марейської і Лільбонської фарм. Там є ділянки чудового ґрунту злучені широкими просіками і з них було б чудове пасовище, бо тут багато джерел... А надто, що ці джерела такі багаті, аж отут праворуч, заболотили велику рівнину, стали калюжами, що поросли комишем та осокою. І уявити собі, що з'явиться якийсь сміливий розум, осадчий, завойовник, що осушить ці землі, кількома каналами спустить зайву воду, а це легко зробити — от і здобуде величезне поле, що його можна обробляти, хліб ростиме, як з води... Та це ще не кінець, ще є оцей край перед нами, пологі схили від Жанвілю до В'ельбуру, ще зо двісті

гектарів майже готових, бо там тільки каміння й надто сухий ґрунт. Адже це дуже просто: треба тільки взяти воду з джерел, що тепер застоюється на узвишші, й пустити її на сухі схили — із них згодом будуть напрочуд гарні ниви... Я все оглянув, усе вивчив. Я бачу, що тут принаймні п'ятсот гектарів землі. І сміливий новатор може створити з цього найплодучіший маєток. Це царство збіжжя, новий світ, що його можна створити роботою, за допомогою добротворчої води і батька нашого сонця — джерела вічного життя.

Він аж тремтів од захоплення своєю мрією й Мар'яна у захваті дивилася на нього. Але її злякала велич цієї надії, вона не могла втримати слів турботи й обачности:

— Ні, ні, це занадто. Ти хочеш неможливого. Як ти можеш сподіватися, що все це буде колись наше, що нам належатимуть усі околиці? Де кошти, де руки, щоб усе це здобути?

Він зацікавився, розгубився від цього заперечення, що повернуло його до дійсності. А тоді, розсудливий та лагідний, як завсіди, засміявся.

— Маєш рацію, я замріявся й кажу дурниці. Мое шанобство ще не сягає так далеко, щоб хотіти царювати в Шантбле. Але все, що я тобі казав, правда. І яка з того біда — помріяти про великі проекти, коли це піддає духу й віри. Тимчасом я рішив спокуситися на хліборобство — о, дуже скромно, на кілька гектарів, що їх, мабуть, Сеґен дешево здасть мені разом з хатиною, де ми живемо. Я знаю, що цей маєток до полювання, який майже не використовується, його тяжить. Згодом ми побачимо, чи земля полюбить нас і піде до нас, як ми йдемо до неї... Так, так, дружинонько мила, живи цього маленького ненажеру і, ви мої миленькі, пийте й їжте, набирайтеся сили, земля належить здоровим та численним.

Блез і Дені у відповідь на це взяли ще по кусню хліба з маслом, а Роза допила чарочку води, забарвленої червоним вином, що їй передав Амбруаз. Але тріумфальний розквіт плодючості втілювався найбільше в самій Мар'яні. З голими персами, що з них

Жерве жадібно смоктав молоко, вона здавалася джерелом відваги та перемоги. Хлопчик смоктав так сильно, що чути було плямкання його вуст, наче тихе белькотіння джерела життя, що бігло тоненьким струмочком молока і, врешті, мало розлитися великою рікою. Навколо себе мати чула й відчувала, як зароджувалися такі самі джерела життя. Не сама тільки вона годувала, квітневі соки втучнювали ниви, від них тремтіли гаї навколо, буяла трава, що в ній майже губилася сама Мар'яна. І під собою вона чула груди вічно родючої землі, це наче хвиля животворного молока розливалася по всьому світі й забезпечувала на віки-вічні щедрий врожай живих істот. І цей ясний весняний день, осяяний сонцем, співочі, запашні простори урочисто святкували красу матері, що, відкривши груди проти сонця, втопивши очі у далечінь, годувала свою дитину.

II.

Другого дня, добре попрацювавши зранку в своїй конторі на заводі, Мат'є підігнав свої поточні справи й хотів піти до мадам Бурдьє відвідати Норіну. Він знав, що вона вже родила два тижні тому, і хотів сам побачити, як ся мають мати й дитина, щоб довести до краю місію, покладену на нього від Бошена. Але що той за це доручення й слівцем не згадував, то Мат'є тільки попередив його, що після полудня піде з заводу, не пояснюючи, з якою метою. Проте, він добре знав, яку потайну полегкість відчує хазяїн, коли все це врешті скінчиться, дитина зникне, а мати буде в обіймах іншого коханця.

В акушерки на Міроменільській вулиці йому довелося піднятися нагору до Норіни, бо вона ще лежала в ліжку, хоч уже видужала від пологів і мала наступного четверга вийти з породільного будинку. На своє здивування, Мат'є побачив у ногах ліжка дитину, що спала в колисці. А він гадав, що Норіна давно спекалася цієї дитини!

— Аж ось коли ви прийшли! — радісно закричала породіля. — Я вже хотіла вам писати, щоб хоч поба-

читися перед відходом звідси. Моя сестричка віднесла б вам мого листа.

Сесіль справді була тут, разом з наймолодшою сестрою Ірмою. Мати Муано не могла покинути свого господарства і прислала їх довідатися до старшої сестри у породільнім будинку та віднести їй три великі помаранчі, що красувалися на нічному столику. Дівчатка прийшли пішки, щасливі з такої довгої прогулянки, бо їм на вулиці цікаво було розглядати крамниці. А тепер вони були у захваті від чудового будинку, де лежала їхня старша сестра. Вже не згадуючи, що отам за легенькою заслонкою була дитинка, жива лялька, що нею вони страшенно цікавилися.

— Отже все гаразд і вже минулося? — спитав Мат'є.

— О, звісно, уже шостий день, відколи я встаю й незабаром вийду звідсіля... Знаєте, не дуже то охоче, бо я тут добре виніжувалася, кінчаються мої розкоші... Правда ж, Віктуаро, на вулиці не знайдемо а ні такого доброго матраца, а ні харчу такого?

Тоді Мат'є пізнав Віктуару, покоївочку, що сиділа на своїм ліжку й лагодила білизну. Вона привела дитину на вісім день раніш від Норіни і тепер уже ходила, а завтра мала піти з будинку. Тимчасом вона потроху працювала для Розіни, багатой панни, невинної кровозмішниці, що її звів власний батько.

Розіна породила вчора. Вона лежала сама одна в сусідній кімнаті. Відколи Емі, породивши дитину, повернулася пароплавом на батьківщину, Норіна та Віктуара жили тільки вдвох у кімнатці на три ліжка, не такій гарній, як у Розіни, та зате повній сонця.

Бідна покоївка покинула шити й підвела голову.

— Авжеж, не будемо отак вилежуватися в ліжку — і не будуть нас щоранку напувати теплим молоком, заким устанемо. Та, проте, не дуже то цікаво дивитися на отой сірий мур напроти. Не можна ж ціле життя байдикувати.

Норіна сміялася й хитала головою, як гарна дівчина, що може бути й іншої думки. Та їй ніяково

було перед двома молодшими сестричками й захотілося мерщій попроситися з ними.

— Що, мої котятка, ви кажете, що тато й досі лихий на мене й мені нема як додому повернутися?

— О, — пояснила Сесіль, — він не такий вже дуже сердитий, тільки кричить, що це його знеславило, що всі на нього пальцями показують. Та треба сказати, що це Ефразі йому тим голову забиває, а надто відколи збирається віддаватися.

— Як? Ефразі має віддаватися? ви ж мені цього досі не казали.

Норіна мала вигляд дуже роздратований, надто, коли сестрички навипередки розповіли, що Ефразі сватає Огюст Бенар, веселий, молодий каменяр, що жив якраз під ними. Він втьопався у це дівча, хоч воно ніяк не було гарне, і на вісімнадцять років ще було худе, як коромисло. Мабуть, Огюст уважав на те, що Ефразі чесна та працьовита.

— Ну, хай їм добро буде обом. І півроку не мине, як вона його битиме, така вона лиха... Ви скажіть мамі, що плювати я хотіла на вас усіх, нікого мені не треба. Я ще не вулична, я знайду роботу, а може й трапиться хтось, хто мені допоможе... Чуєте, більше не приходьте, нема чого мені тут докучати.

Восьмилітня Ірма ще була чула й заплакала.

— Навіщо ти нам дурниці кажеш? Ми не на те прийшли, щоб тобі докучати. А я хотіла спитати, чи отой маленький справді твій і чи можна нам його поцілувати на прощання?

Зараз же Норіну взяло каяття, що, не подумавши, образила дівчаток. Вона знову назвала їх котенятками, ніжно поцілувала їх, повторюючи, що їм уже час йти, але що вони можуть іще до неї прийти, як це їм цікаво.

— Скажіть мамі, що я дякую за помаранчі... А маленького я хотіла б вам показати, але ви його не рушайте, бо як прокинеться, то будуть такі співи, що одне одного не почуємо.

І коли дві дівчинки, що знали вже багато дечого й горіли цікавістю суто жіночою, похилилися над колис-

кою, Мат'є так само глянув. Хлопчик мав вигляд здорової міцно збудованої дитини з широким обличчям і великими рисами. Мат'є здалося, що він дуже подібний до Бошена.

На цю хвилину ввійшла мадам Бурдьє разом з жінкою. Мат'є впізнав Софі Ніж, Ножівку, оту жінку, що постачала мамок. Безумовно і вона пізнала отого пана, що був з поважною вагітною дамою, яка сама годує дітей і від якої мабуть не дочекаєшся прибутку. Але Ножівка вдала, наче бачить його уперше, бо професія навчила її бути мовчазною й не виявляти цікавості. Адже стільки пригод переходило через її руки! Обидві дівчинки зараз же забралися.

— Ну, моя дитино, — спитала мадам Бурдьє Норіну, — ви міркували про це? і що ж ви вирішили зробити з цим маленьким, що так собі лагідно спить? Ось та особа, що про неї я говорила вам, вона, що п'ятнадцять днів приїздить з Нормандії й привозить мамок до Парижу. І защораз вона забирає з собою годованців туди на село... Якщо ви впираєтеся і ніяк не хочете сами його годувати, то могли б хоч не покидати остаточно своєї дитини, а доручити їй, аж доки матимете змогу його взяти до себе... Нарешті, якщо ви таки наставилися геть зректися його, ця жінка зробить нам цю послугу й зараз віднесе його до дитячого притулку.

Норіна тяжко схвилювалася, вона впала головою на подушки, чудове ясне волосся розсипалося по наволочці. Лице їй похмурніло, вона нишком промовила:

— Боже мій, боже мій! Ви знов мене катуватимете.

І затулила обома руками очі, мов не хотівши нічого бачити.

— Це мій обов'язок, мосьє, — пояснювала стиха Мат'є акушерка, залишивши молодій матері якийсь час на міркування. — Нам наказують усе робити, щоб породілі, а надто в такому становищі, як оця, сами годували своїх дітей. Ви ж знаєте, що це дуже часто рагує не тільки дитину, а й матір від тієї нещасливої

долі, що їй загрожує. Отже навіть як вона хоче збутися дитини, ми залишаємо маленьке коло неї якомога довше, годуємо його з пляшечки, сподіваючись, чи не прокинеться в неї матірнє почуття, чи не зворушить її вигляд цієї бідної істотки. Якщо вона його погодує грудьми, то в дев'ятих випадках з десяти буває переможена й залишає його в себе... Ось чому дитина ще й досі у нас.

Дуже зворушений Матьє наблизивсь до Норіни, що все затулювала лице руками та розпущеним волоссям.

— Ну, адже ви не лихі, ви добра дівчина, чому б вам самим не годувати його, чому б вам не залишити в себе цю дитиночку?

Тоді вона відвела руки, лице її пашіло, але сліз не було.

— А хіба його батько хоч зайшов на мене глянути? Ні, я не можу любити дитину від чоловіка, що так брудно обдурив мене. Я тільки лиха, що воно й досі тут, отам у колисці.

— Але ж бідне немовляточко. ні в чому не завишило, і як ви його засуджуєте, то цим саму себе караєте, бо будете самотні, а він би був вашою великою втіхою.

— Ні, кажу вам, що ні. Я не хочу, я не чую себе в силі мати дитину, отак, тепер, в мої літа, не мавши чоловіка, щоб допоміг мені. Адже людина знає, на що вона здатна, правда? Ну, от я себе добре перевірила, я не така відважна й не така дурна... Ні, ні ні!

Матьє замовк, розуміючи, що тут нічого не вдієш, бо Норіна хотіла бути вільна. Він рухом висловив свій жаль, не відчувуючи до дівчини ні гніву, ні обурення. Він вибачав їй цей вчинок, учинок гарненької дівчини, що жадала усіх насолод великого міста.

— Ну, добре, вирішено, ніхто вас не силує його годувати, — казала мадам Бурдьє, що робила останню спробу. — Але воно таки не по-людському, отак покинути сина. Чому б вам не доручити його цій дамі, вона б віддала б його до мамки, це дало б вам змогу взяти його до себе, коли ви знайдете роботу? Це б

вас недорого коштувало, та, мабуть, і батько заплатив би.

Тоді Норіна розсердилася.

— Такий заплатить! Та ви його зовсім не знаєте. Йому це не важко, він мільйонер, та в цієї людини одне бажання, щоб мале загинуло, щоб його в могилу сховали. Якби зміг, то загадав би мені його вбити... Спитайте цього пана, чи я брешу? Бачите, він мовчить... Це мені довелося б платити, а я ж і су не маю, а завтра, мабуть, буду на вулиці без роботи, без шматка хліба. Ні, ні, тисячу разів ні!

Ї охоплена справжньою мукою та розпачем, вона заридала.

— Благаю вас, дайте мені спокій... Ото вже п'ятнадцять день ви катуєте мене з цією дитиною, щоб я залишила її в себе, сподіваючися, що я нарешті погодую його. Ви мені його приносите, кладете мені на коліна, щоб я на нього дивилася й цілувала його. Ви весь час хочете, щоб я за нього думала, примушуєте його кричати, сподіваючись, що я розчулюся й дам йому груди... О, боже мій, як ви не розумієте, що коли я відвертаю голову, коли я не хочу його поцілувати, ба навіть побачити, так це тому, що я боюся спійматися, боюся, що покохаю його, як дурна, і це буде велике нещастя й для нього, і для мене. Він буде щасливіший, як буде зовсім один... Чуєте, я вас благаю, заберіть його таки зараз, не мучте мене більше!

Вона впала знов на подушку і ревне заплакала, сховавши лице. Пишне волосся розсипалося по її гарних напівголих плечах.

Німа й нерухома стояла Ножівка в ногах ліжка, вичікуючи. У темній сукні, в чорнім чепці з жовтими стрічками, вона так само скидалася на святково вбрану селянку; її довге обличчя, лицемірно-солодкаве та хиже, намагалося вдати вираз добродушного співчуття. Хоч вона була певна, що тут діло не вигорить, проте, ризикнула промовити свою звичайну рекляму:

— Знаєте, мадам, ваш малючок був би в Ружмоні, як у рідній хаті. Це найкраще повітря на весь депар-

тамент. Люди приїзять з Бее, щоб набиратися здоров'я. А якби ви знали, як там дбають за малючків, як їх пестять! Усенька країна тільки й живе, що маленькими парижанами. Їх виніжують, кохають... І я з вас не багато б взяла, одна моя приятелька має трьох вихованців, звісно, з пляшечки годує, то для неї однаково було б мати й четвертого. Вона б вашого вигодувала за дурничку... Ну, це вам до смаку? Невже це вас не спокушає?

Та побачивши, що Норіна відповідає тільки слізьми, Ножівка раптом махнула рукою, як ділова жінка, що не може гаяти час. Приїздячи щодва тижні, вона здавала до контор партію мамок, що привозила з собою й за кілька годин мала оббігати всіх акушєрок, позабирати від них немовлят і ще й поспіти на вечірній поїзд. Дві чи три жінки допомагали їй нести вантаж немовлят, як вона казала. На цей раз вона надто поспішлася, бо мадам Бурдье, що давала їй усякі доручення, загадала їй негайно віднести Норіниного сина до дитячого притулку, якщо Норіна не погодиться віддати його до Ружмону.

— Ну, — сказала факторка, повернувшись до акушерки, — значить я заберу тільки дитину другої дами. Краще буде, як я зараз же з нею побачуся й остаточно договорюся... Потім я повернуся, щоб узяти цього й віддам його туди. Чвалом, чвалом, бо мій поїзд о шостій!

Коли вони вийшли, щоб зайти у сусідню кімнату до Розіни, яка вчора породила дитину, у важкій тиші кімнати чути було тільки ридання Норіни, що ввесь час голосно плакала. Мат'є сів біля колиски, поглядаючи з безмежним жалем на бідне створіннячко, що спокійно спало. А бідна служниця Віктуара, що мовчала під час усієї сцени, наче поринувши в своє шитво, перервала цю мовчанку. Поволі, не поспішаючись, не відриваючи очей від голки, вона казала:

— Ви дуже добре зробили, що не доручили своєї дитини цій паскуді. Хоч що з ним там у притулку зроблять, — усе буде краще, ніж якби він опинивсь в її руках. Тут він хоч може лишиться живий. Через

те й я сама так, як і ви, таки добилася, щоб і мого зараз таки до притулку віддали... Знаєте, я ж родом звідтіля. Еге, я з Бервілю, за шість кілометрів від Ружмону, я цю жінку знаю, у нас про неї поголосіде. Ну й бабило! Спочатку їй хотілося мамкувати, то вона десь у яру нагуляла собі дитину; а тоді, як помітила, що продаючи своє молоко, багато не накраде, то почала продавати молоко інших. Це діло, що до нього може взятися тільки паскуда без душі й без серця. Та ще майте на увазі, що їй якось пощастило віддатися за здорового парубка-грубіяна, а тепер вона його осідлала й він їй допомагає. Коли багато в них діла, то він і мамок привозить, і дитинчат відвозить. У них обох на сумлінні більше вбивств, ніж у тих розбишак, що їх гільйотинують... Бервільський мер добрий чоловік, городянин, що повернувся на село; ото він казав, що Ружмон — це ганьба для цілого департаменту. Правда, між Ружмоном та Бервілем завсіди ворожнеча. Але таки ружмонці надто вже безсоромні й роблять надто брудні справи з паризькими немовлятами. Усі вони з цього тільки й живуть, це єдиний промисел в їхньому містечку. І подивилися б ви, як там усе організовано, щоб малюків якнайбільше ховати. Я вам кажу, що цей крам у них довго не залежується. Що більше дітей довозять, і що частіш вони вмирають, то заробітки кращі... Отож і зрозуміло, чому Ножівка така захлана і щотижня хоче захопити з собою якнайбільше.

Вона розповідала ці жахні речі здивовано, як проста дівчина, що її Париж ще не встиг навчити брехні й тому вона, як на лопаті, викладає все, що знає.

— Здається, колись було ще гірше. Я чула, як батько мій розповідав, що такі факторки перше возили кожна за раз по четверо чи п'ятеро дітлахів. Зв'язували їх великим пакунком і тягли під пахвою. А на вокзалі клали їх на лаву в очікувальні. Колись ружмонська факторка забула одного й сталася ціла пригода, бо дитину знайшли вже неживу. А в поїзді ці сердеги лежали цілими купами, кричучи від голоду. Надто взимку, в морози, шкода було дивитися, як

вони тремтіли й такі сині-сині були від холоду, ледві прикриті яким дрантям. Дуже часто вони вмирали й трупики здавали на найближчій станції та й закопували на сусіднім кладовищі. Ви ж розумієте, в якому стані бували ті, що не померли в дорозі. Та в нас свиней куди краще доглядають, ніколи б їх отак не повезли. Мій батько казав, що тут камінь заплакав би... А тепер більше пильнують. Факторки не мають права везти за раз більше, як одну дитину. Проте, вони викручуються, — раз-у-раз везуть по двоє. А ще їм допомагають баби, що повертаються з Парижу додому. Ножівка така метка, що завсіди обдурить закон. А надто, що в Ружмоні дивляться крізь пальці, вони надто зацікавлені в її комерції й тільки бояться, щоб поліція не встромила носа в їхні справи... Ет, уряд й інспекторів щомісяця надсилає, і вимагають, щоб були книжечки та підпис мера й печатка, — дарма праця. Це не перешкоджає бабам гендлювати й відправляти скільки хоч дітей на той світ. У нас родичка є в Ружмоні й колись сказала нам: „ото щастить отій Малівуар, вона минулого місяця знов чотирьох поховала“.

Віктуара замовкла на хвилину, щоб засилити нитку. Норіна так само плакала. Німий від страху Мат'є слухав, дивлячися на сонну дитину.

— Звісно, — казала далі служниця, — тепер про Ружмон розповідають менше, ніж колись. Та однаково, і те, що є, може відбити охоту мати дітей... Ми знаємо трьох або чотирьох мамок і всі вони нічого не варті. Ви знаєте, що мамки повинні годувати дітей смочком, і якби ви бачили, що то за смочки, ніколи не миті, брудні, аж гидко, молоко взимі льодом взялося, а влітку кисляк. А Віме вважає, що годувати молоком надто дорого й своїх кулешею годує... Тоді вони швидше гинуть, у всіх стають такі великі, набряклі животи, наче ось-ось вам тріснуть. У Люазо такий бруд, що треба ніс затискати, як підійдеш до того кута, де маленькі лежать на старих ганчірках у своїх каках. У Гавети завсіди є троє або четверо годованців, то жінка разом з чоловіком іде на поле,

а їх покидає на діда семидесятилітнього, такого немічного, що він би навіть курей не годен був відігнати, якби прийшли дітям очі видзобувати. А ще краще у Кошуа. Там зовсім нема кому доглядати і малих прив'язують до колиски, щоб не порозбивали собі голову, падаючи на землю. І до якої б хати ви не зайшли на селі, скрізь побачите те саме. У кожній хаті з цього живуть. Навколо нас по деяких селах мереживо плетуть, по інших — сир роблять, а ще по інших сидр. А Ружмон виробляє маленьких небіжчиків.

Раптом вона покинула шити, глянула на Мат'є щирими, зляканими очима.

— Але найкраща — то Кульяриха, стара злодійка, що відсиділа шість місяців у в'язниці, а тепер живе край села, під гаєм... Ще ніколи в Кульярихи дитина не залишалася жива. Це її спеціальність. Як бачимо, що котрась факторка, хочби й Ножівка несе до неї дитину, то вже всі знають, що то воно значить. Це вже Ножівка умовилася, що дитина має загинути. Це робиться дуже просто. Батьки дають одразу триста або чотириста франків з умовою що мале лишиться в мамки до першого причастя; і ви ж розумієте, що воно гине за якийсь тиждень, для того ж досить лишити його під відчиненим вікном, як робила одна мамка, що її мій батько знав: коли в неї бувало з півдесятка дитинчат, вона в зимі залишала двері широко відчинені, а сама йшла гуляти... І знаєте, я певна, що отого маленького з сусідньої кімнати, що Куто пішла на нього глянути, вона віднесе до Кульярші, бо я чула, як учора мадмуазель Розіна з нею годилася, що разом заплатить їй чотириста франків, щоб уже нічим не турбуватися.

Віктуарі довелося замовчати, бо увійшла Ножівка, вже сама без мадам Бурдьє. Вона прийшла по Норіну дитину. Норіну в її журбі нарешті зацікавили Віктуарині оповідання й вона вже не плакала а слухала. Але, побачивши факторку, вона знов, немов злякана, упала лицем на подушку, щоб нічого не бачити. Мат'є так само здригнувся й підвівся з стільця.

— Ну, значить так, я його забираю, — мовила Но-

жівка, — мадам Бурдьє вже мені все записала на папері, коли народивсь, в якому районі. Тепер тільки прізвище... Як ви хочете щоб він називався?

Спочатку Норіна не відповідала. Потім почувся голос, приглушений подушкою:

— Олександр.

— Гаразд. Олександр... Але ви б добре зробили, якби дали йому ще й друге ймення, щоб як вам колись спаде на думку його розшукувати, то це легше було б зробити.

Знов довелося чекати на відповідь Норіни:

— Оноре.

— Добре. Олександр — Оноре. Друге ймення це ваше, а перше батькове, правда?.. Добре, це все, чого мені треба. Тільки вже чотири години, і я ніяк не поспію на мій шостигодинний поїзд, як не візьму візника. Це з чортами далеко, аж по той бік Люксембурзького саду, але візник дорого візьме... Що його робити?

Доки Ножівка бідкалася, сподіваючись, чи не пощастить щось виканючити від цієї зажуреної дівчини, Мат'є раптом спало на думку виконати доручення до краю й поїхати разом з Ножівкою до дитячого притулку, щоб могли заявити Бошенові, що дитину здано в його присутності. І він заявив, що піде разом з факторкою, візьме фіякр, відвезе й привезе її назад.

— Згода, це мені зручно... Ну ходім! Шкода будити малюка, бо так розіспався. Але як така справа, то треба його переповити.

Сухими руками, вправними до такого краму, вона вхопила дитину, мабуть надто цупко, забувши свою вдавану добродушність, — адже доводилося віддавати цей крам конкурентові. Хлоп'ятко прокинулося й голосно закричало.

— Ах, хай же йому, не дуже то цікаво, як воно у фіякрі розведе таку музику... Мерщій біжім!

Та Мат'є її ще затримав.

— Норіно, невже ви його не поцілуєте?

Коли почувся крик дитини, нещаслива дівчина

закуталася простиралом, затулила вуха руками, не хотівши чути.

— Ні, ні, заберіть його, заберіть його зараз же, не завдавайте мені знову муки!

І вона заплющила повіки і відштовхувала руками образ, що її переслідував.

Але коли почула, що Ножівка поклала дитину до неї на ліжко, вона затремтіла, підвелася і, не дивлячись, палко поцілувала малесенький чепчик сина. Вона напіврозплющила затьмарені слізьми очі й побачила тільки неясний образ нещасливої істоти, що кричала й пручалася в ту хвилину, коли її кидали в безвість.

— Ви мене замучите, заберіть, заберіть його!

У фіякрі дитина раптом замовкла, може її заспокоїло колисання екіпажу, а може вразив гуркіт коліс по вулиці. Ножівка тримала дитину й спочатку мовчала, немов зацікавлена пішоходами, осяяними ясним сонцем. Тимчасом Матьє, що чув дотик ніжок хлоп'яти до своїх колін, похмуро замисливсь. Потім раптом Ножівка заговорила, наче продовжуючи вголос свої міркування:

— Ота дамочка, дарма не доручила мені сина, я б його віддала в добрі руки, він би у Ружмоні зростав надиво... Та чомусь усім здається, що як ми це робимо за гроші, то доконче мусимо мучити дітей. Адже, прошу вас, якби вона мені дала сто су й заплатила за поворот, то що вона від того, збідніла чи що? Така гарна дівка завсіди гроші знайде... Я знаю, що в нашому реместві не всі порядні, торгуються, вимагають багато за комісію, віддають мамкам за дурничку, обкрадають і батьків, і мамок. Та воно, звісно, не дуже то гарно торгувати цими бідними діточками, наче курами або городиною. Я знаю, що від такої торгівлі серце черствіє, дітей штовхають, перекидають з рук до рук, немов той крам... Але я, мосьє, чесна жінка, факторую з дозволу самого нашого мера, у мене є посвідка, що я порядна, кому хоч можу показати. Як колись будете у Ружмоні, спитайте про Софі Күто, вам скажуть, що це трудівниця і нікому копійки не винна.

Мат'є мимохіть поглянув на неї, щоб побачити, з яким виразом вона виспівує собі ці гімни. Його вразило, що ця оборонна промова була наче відповіддю на все, що розповіла Віктуара, немов факторка нюхом хитрої селянки почула обвинувачення на себе. Коли Ножівка відчула з пронижливого погляду Мат'є, що її бачить наскрізь, вона раптом злякалася, що брехала не досить упевнено або може зробила якусь необережність. Принаймні, вона відразу принішкла, перестала оспівувати ружмонський рай, де дітей так плекають, годують, доглядають, виніжують, мов тих княжат. Вона знову замовкла, побачивши, що мос'є а ні пари з вуст. Видко цього ніяк не переконаєш! Тимчасом фіякр котився й котився людними галасливими вулицями; переїхали на той бік Сени, під'їздили вже до Люксембурзького саду. І тільки, як проминули сад, Куто щось сказала.

— Як ця дамочка собі думає, що її дитина щось виграла, потрапивши до дитячого притулку, то для неї краще. Адже, мос'є, хоч я не нападаюся, але тут можна сказати багато чого. До нас у Ружмон приносять силу годованців, і запевнюю вас, що вони не краще ростуть, і так само гинуть, як і всі інші... Та проте, кожен сам собі пан. Я тільки хотіла, щоб ви могли знати, так само, як і я, що з ними тут роблять.

Карета зупинилася у горішньому кінці вулиці Данфер-Рошєро, не доїжджаючи до колишнього зовнішнього бульвару. Тут здіймався великий сірий мур, холодний фасад казенного будинку. В кінці цього муру були прості, нічим не прикрашені двері, наче вхід до звичайної квартири. Ножівка ввійшла туди разом з дитиною. Мат'є пішов за нею. Але він відмовивсь іти з нею до грізної контори, де якась пані приймала дітей, бо був надто зворушений і боявся розпитів, наче сам був причетний до гріха. Дарма Ножівка йому казала, що ця пані ні про що його не питатиме, бо тут додержують найбільшої таємниці. Він волів залишитися в передпокої, що з нього численні двері вели до багатьох маленьких кімнаток, де ті, хто приніс здавати дітей, чекали на свою чергу.

Мат'є бачив, як Ножівка пішла з хлоп'ятком, що весь час було дуже тихо і немов роздивлялося широко розплющеними, ще каламутними очима.

Чекання видалося йому страшенно довге, хоч, мабуть, минуло хвилин зо двадцять. Мертва тиша панувала в цьому суворому, невеселому передпокої, немов у шпиталі. З сусідніх кімнат чути було тільки далекий плач немовлят, іноді приглушуваний стриманим голосним риданням, мабуть матерів, що чекали своєї черги. І в його спогаді постали старі часи, коли в стіні була вроблена дерев'яна колиска, що оберталася: мати крадькома підходила, клала дитину, тоді дзвонила у дзвоник і тікала. Мат'є сам був надто молодий і бачив цю колиску тільки в мелодрамі, в театрі біля Сен-Мартенських воріт. Але він пригадував собі історії про цілі вози з нещасними дітьми, що їх привозили з провінції й хурщик здавав їх, про замаскованих людей, що кидали у безвість дітей герцогінь, про вбогих робітниць, що клали в цю колиску своїх дітей, наслідки спокуси і облуди. Відтоді багато чого змінилося, цю колиску знищили, примусили відверто здавати дітей. І як важко було заходити до цього офіційного будинку, виконувати адміністративні формальності, подавати дату, ім'я, все, що зраджувало наболілу таємницю. Мат'є знав, що відколи знищили оту колиску, число викиднів та дітогубств подвоїлось. А проте, щодня громадська думка гірше засуджує старе ставлення суспільства до таких фактів, старе уявлення, наче лихо треба приховувати, немов ті нечистоти, відводити в якусь каналізацію. А справді у вільнім суспільстві треба лихові запобігати, наступаючи на нього й винищуючи його причини. Єдиний захід, щоб мати не шукала способу позбутися дитини — це визнати матерів, підтримувати їх, ратувати, дати їм змогу бути матерями. Та на цю хвилину Фроман не міркував, він просто чув жаль і страх, думаючи про злочин, сором, жахні муки, що проходили через цей передпокій, де він стояв. Ота пані, що приймала дітей, у своїй таємничій маленькій конторі — скільки то вона чула жахних сповідей, скільки про-

ходило перед нею горя, мерзоти та мізерії людської! Подув бурі приносив до неї поламані рештки з вулиці, страждання вищих верстов, усю обиду, всі муки, що з ними ховаються. Це був наче захисток для останків від аварій кораблів, темна мсгила, де зникали засуджені діти нещасних матерів.

Доки Мат'є чекав, він побачив трьох з цих матерів... Одна безумовно, була бідна робітниця, проте гарна, з тонкими рисами, і ну така ж бліда та тендітна! Її розгублений вигляд нагадав йому, що він недавно читав за таку саму дівчину, яка віддала свою дитину, а тоді кинулася у воду; друга, здавалося, була заміжня жінка, мабуть, дружина якогось робітника, обтяжена численною родиною, що не мала відки годувати ще один рот; а третя була мабуть повія, велика, дужа, нахабна, одна з тих, що за шість років приносять сюди троє, або й четверо байстрят, так само байдуже, як уранці викидають сміття на вулицю. Вони зникали одна по одній. Мат'є чув, як їх зачиняли в окремі кімнатки, а він із слізьми в горлі, відчуваючи, як жорстока доля тяжить над людьми, чекав та чекав.

Коли Ножівка повернулася вже з порожніми руками, вона не промовила а ні слова, і Мат'є ні про що не спитав її. Вони мовчки сіли до фіякру. За десять хвилин пізніш, коли екіпаж котився серед галасу людних вулиць, Ножівка зареготалася. А що її супутник увесь час холодно мовчав і навіть не поцікавивсь причиною таких раптових веселощів, вона врешті сказала йому підвищеним тоном:

— Ви знаєте, чого я сміюся?.. Я вас змусила трохи отам зачекати, бо виходячи зустріла приятельку—доглядачку з цього притулку. Треба вам знати, що цим доглядачкам доручають відвозити дітей до мамок на село... Еге, отож моя приятелька сказала, що завтра поїде до Ружмону ще з двома доглядачками й, мабуть, у тій купі дітей, що вони повезуть, буде й отой малюк, що я принесла.

І знов зайшлася сухим сміхом, що перекривлював її мірно-солодке обличчя.

— Га? Ото сміху! Мати не схотіла, щоб я його відвезла до Ружмону, а проте, його таки відвезуть туди. Від долі не втечеш.

Мат'є не відповів, тільки відчув у серці льодовий холод. Правда, це був вирок невблаганної долі. Що станеться з бідною істоткою? На яку передчасну смерть чи життя, повне мук, убогства або й злочину жорстоко покинули це дитинча, немов те щеня, викинуте за ворота?

А фіякр котився і чути було тільки рипіння коліс. Аж виходячи на Міроменільській вулиці, Куто помітила, що вже пів на шосту й почала своєю звичкою лементувати, що вона не встигне на поїзд, бо ще ж треба порахуватися і взяти там нагорі другу дитину.

Мат'є мав затримати візника, щоб їхати на Північний вокзал. Він одчув гірку цікавість, йому схотілося довідатися про все до краю, побачити від'їзд факторок з дітьми. Отже він заспокоїв Ножівку, сказав, щоб вона поспішала, а він її зачекає. Вона попрохала чверть години, і йому схотілося ще зайти побачитися з Норіною. Увійшовши до кімнати, він застав там Норіну саму. Вона сиділа на ліжкові серед простирадел і їла одну з тих помаранчів, що їй принесли молодші сестри. Ця гарна, пухкенька дівчина була ласуха. Обережно відділяла вона часточки помаранчі, червоним, свіжим ротом висмоктувала їх, примруживши очі; її тіло під покривалом розпущеного волосся аж тремтіло від насолоди і вся вона нагадувала сласну кішку, що п'є молоко з блюдечка. Коли хтось раптом увійшов, вона здригнулася. А пізнавши відвідувача, ніяково посміхнулася.

Мат'є сказав їй тільки:

— Зроблено.

Вона не відразу відповіла, взялася витирати пальці хусточкою. Та треба ж було щось відповісти.

— Ви мене не попереджали, що повернетесь, і я вас не сподівалася... Ну й добре, що вже зроблено. Запевняю вас, що інакше не можна було.

І вона заговорила про свій від'їзд, питала, чи можна буде їй повернутися на завод, заявила, що чи так,

чи не так, а вона однаково з'явиться туди, щоб побачити, чи вистачить хазяїнові духу викинути її на вулицю.

— Та ви не подумайте, що я турбуюся або журюся за ним, бо я певна, що ніколи не натраплю на гіршу свиню.

А тоді потягнулися довгі хвилини, важко було розмовляти, Мат'є майже не відповідав. Раптом, як вихор влетіла Ножівка, вже з другою дитиною на руках.

— Поспішаймо, поспішаймо! Вони ніяк не могли скінчити своїх обрахунків і все боялися щоб не заплатити мені на два су більше, ніж заходило!

Але Норіна її затримала.

— Це дитина мадмуазель Розіни? Будь ласка, покажіть його мені.

Відкривши йому личко, вона скрикнула:

— О, яке товстеньке та гарне! Оцюму жити та жити.

— Та хай їм біс — по-філософському відповіла факторка. — Воно завсіди так, коли дитина всім на перешкоді, то можете бути певні, що вона чудова.

Зацікавлена й розчулена Норіна дивилася на хлоп'ятко з ніжністю жінок, що завсіди захоплюються дітьми. Вона почала казати:

— Яка шкода, це ж треба не мати серця...

Але зупинилася й змінила кінець фрази:

— Авжеж, який жаль, коли мусиш розлучитися з таким янголятком!

— Надобривечір! Бувайте здорові! — крикнула Ножівка — Я через вас на поїзд спізнилася, а в мене ж квитки на поворот, та ще п'ятеро на мене чекають на вокзалі. Ну, вони справлять мені музику!

І вона побігла чвалом, а Мат'є за нею. На сходах вона ступала через три приступки, мало не впала із своїм легеньким вантажем. І, кинувшись у фіякр, що зараз же рушив, промовила:

— Уф! Ціле нещастя... Бачили ви таку, мос'є? Сама не хотіла п'ятнадцять франків дати, а винуватить добрящу мадмуазель Розіну, що дала чотириста

франків, аби доглядали її дитину до першого причастя!.. І правда, хлоп'ятко напрочуд гарне. Ви ж гляньте на нього! Ах, діти кохання завсіди чудові. Шкода тільки, що найкращим часто-густо доводиться найшвидше гинути.

Мат'є подививсь на дитину, що лежала на колінах Ножівки, як перед тим Норінін хлопчик. Він лежав у гарній білизні тонкого полотна, оздоблений мереживом, наче маленький засуджений принц, що його у пишноті везуть на страту. І він пригадав собі потворну історію про батька у дочернім ліжку за три місяці після смерти матері. Потайки народжена, дитина цього злочину за певну ціну віддана на виховання годівниці, що спокійно знищить її, немов не хочачи залишити під одчиненим вікном або дверима. Немовлятко з тонкими рисами, що в них уже можна було помітити янгольську красу, лежало тихенько, не плакало. Мат'є здригнувся перед таким злочином.

На подвір'ї Сен-Лязарського вокзалу Ножівка поквапно вискочила з фіякру.

— Дякую, мос'є, за вашу ласку... Я готова до послуг всім вашим знайомим дамам, якщо ви мене їм порекомендуєте.

Зійшовши на пішохід, Мат'є побачив видовище, що затримало його ще на хвилину. П'ятеро жінок, убраних, по сільському, кожна з немовлятком на руках, бігали й метушилися у тисняві, серед пасажирів та носіїв, наче ті ворони, що сполохано розкривають великі жовті дзьоби й стурбовано лопотять чорними крилами. Коли вони нарешті помітили Ножівку, зчинилося страшенне крякання, усі п'ятеро люто й ненажерливо налетіли на неї. Після енергійного обміну гострими докорами й крику, всі шестеро з немовлятами на руках збилися в купу й кинулися на поїзд. Стрічки від чепців маяли в повітрі, спідниці задиралися догори. Від'їзд годівниць скидався на відліт зграї хижого птаства, що боїться спізнитися до падла. Отак серед диму й свистків вони зникли.

Мат'є залишивсь сам один у численній юрбі.

Отак, щороку зловісні ворони забирають з Парижу по двадцять тисяч дітей, що більше не повертаються. Не досить, що людське насіння занедбували, розкидали задля насолоди по розпеченім бруку, не досить, що врожай погано збирали, що від абортів та дітогубства були жахні збитки. Треба було, щоб навіть те, що залишалося, так погано доглядали, що половина врожаю бувала винищена, потоптана, загублена. Убутки більшали, злодійки та вбійниці зліталися з усього світу й забирали з Парижу всю ту кількість щойно народженого, лепетливого життя, скільки могли захопити, щоб віддати його смерті. Факторки — це шукачки, що пильнували під дверима, здалеку чули невинну жертву й велику здобич стягали до вокзалів. Вони спустошували колиски у породільних притулках та по лікарнях громадських і приватних, забирали здобич з підозрілих кімнат в акушерок і від нещасних породіль з убогих халупок, де немає поліна дров, шматка хліба. Усіх цих немовлят у сповитку звальювали в купу, ними накидалися, вивозили їх і віддавали у безвість. Грабіж налітав, як хуртовина, щогодини коса стинала врожай, для смерті не було певної доби року. Погано засіяні й погано доглянуті молоді паростки погано живилися. І величезні втрати поставали з того, що життєздатних немовлят вбивали, відриваючи їх від матері, єдиної мамки, чиє молоко дало б їм життя.

Хвиля гарячої крові загріла серце Мат'є, коли він раптом згадав здорову, дужу Мар'яну, що мабуть уже чекала на нього серед широких сільських просторів, на Єзькому мості, з маленьким Жерве біля грудей. І в спогаді його постали колись вичитані числа. По деяких департаментах, де людність жила з того, що брала дітей на виховування, щороку вмирало п'ятдесят відсотків годованців; у найкращому разі сорок, а в гіршому — сімдесят. Вирахувано, що за останні сто років отак померло сімнадцять мільйонів. Довгий час пересічна цифра смертності хиталася між сто й сто двадцятьма тисячами на рік. Найзгубніші царювання, найжорстокіші бої найлютіших завойовників не можна

порівняти до такого вигублення. Це велетенський бій, що його Франція програвала щороку, безодня, де гинули всі її сили і надії, на дні цієї безодні, була неминуча загибель, безглузда смерть нації. І Мат'є в жаху втік, відчуваючи потребу знайти потіху й заспокоїтися біля своєї Мар'яни в їхнім мирнім, розумнім, спокійнім житті.

III.

У четвер вранці Мат'є снідав у доктора Бутана, на Університетській вулиці за Бурбонським палацом, у невеликому приміщенні на антресолях, де лікар жив уже понад десять років. Через суперечність, що з неї він сам сміявся, цей палкий апостол плодючості був нежонатий: добродушно жартуючи, він це пояснював тим, що так йому більше часу приймати дітей чужих жінок. У нього була така величезна практика, що вільний час у нього залишався хіба тільки рано вранці, за сніданком. Отже, коли хто з приятелів хотів з ним серйозно побалакати, лікар волів запросити його на свій скромний, парубоцький сніданок — яйце, котлета, чашка кави, випита навстоячки.

Мат'є хотів порадитися з ним у дуже важливій справі. Після двотижневого обмірковування мрія обробити, вирвати з хаосу занедбані вгіддя Шантбле його цілком опанувала і йому вже тяжко було, що він досі не наважився остаточно. Щодня зростала в ньому неподолана потреба плодити, продовжувати життя, владне бажання чоловіка, що знайшов для себе творчу працю, що хоче створити силу, здоров'я та багатство, і який уже не може знов поринути у сні. Але яку відвагу, яку веселу надію мусів він мати, щоб наважитися на такий одчайдушно сміливий вчинок? Адже тільки він сам один вбачав у цьому вчинкові глибоку мудрість та завбачливість. І з ким би це все обговорити, до кого вдатися із своїми останніми сумнівами? І коли йому спало на думку порадитися з Бутаном, він зараз таки умовився з ним про побачення. Це був саме такий приятель, як йому треба було, з широким сміливим розумом, що любив життя, мав освіту дале-

ко ширшу від його спеціальности, отже міг зазирнути далі, не зупиняючися на перших утрудненнях. Зараз же, тільки вони посідали один навпроти одного до столу, Мат'є палко висповідавсь, докладно виклав свою мрію, свою поему, як сам він сміючись казав. Лікар слухав, не перебиваючи його, і видко, його захоплювало збудження автора цієї поеми. Врешті він мусів висловитися.

— Господи! Практично, друже, я нічого не можу вас порадити, бо сам ніколи й кущика салати не посадив, навіть скажу, що ваш проєкт здається мені такий сміливий, що кожний спеціаліст цієї справи, якби ви до нього звернулися, навів би вам найпереконливіші в світі, найчисленніші доводи проти цього. Та ви говорите про цю роботу з глибокою вірою, з палкою любов'ю і це мені, профанові, дає абсолютну певність, що ви свого досягнете. З другого боку, це ж здійснення всіх моїх думок. Ото вже десять років відколи я невпинно доводжу, що коли Франція хоче розквіту численних родин, то конче мусить повернутися до обожування, до культу землі, тікати з міст до могутнього й плодотворчого сільського життя. Як же я б вас не заохочував? Та я навіть маю певну підозру; коли ви прийшли сюди, то тільки тому, що сподівалися знайти в мені брата, товариша в боротьбі, як і всі, хто вдається по пораду.

І обоє від щирого серця зареготалися. Тоді Бутан почав розпитувати, з якими капіталами береться Мат'є до діла, той спокійно пояснив свій проєкт не закопуватися в борги, розпочати господарство бодай на кількох гектарах, як буде треба, певний завойовницької сили праці. Він буде головою в ділі й певний, що знайде потрібні руки. Єдина перешкода була умовити Сегена, щоб той відступив йому колишню мисливську хатину та кілька десятин без готівки на щорічну виплату.

— О,— відповів лікар, коли Мат'є спитав, що він за це думає,— гадаю, що Сеген погодиться, бо знаю, що він ладний був би все продати, так прикро йому, що цей ґрунт дарма лежить, коли йому дедалі гроші

потрібніші... Ви ж знаєте, що там у сім'ї дуже негаразд.

Але доктор не любив пересудів і перебив сам собі мову:

— А ви вже попередили нашого приятеля Бошена що маєте покидати завод?

— Йй-бо, що ні. І вас прошу не казати, бо хочу перше все закінчити, а тоді його сповістити.

Вони мерщій допили каву, й доктор запропонував Мат'є взяти його в свій екіпаж, щоб відвезти на завод, бо він і сам туди їде. Мадам Бошен його прохала приїздити отак раз на тиждень, певних днів, щоб доглядати Моріса. Хлопчика вічне боліли ноги, та ще й шлунок був такий ніжний, такий слабовитий, що доводилося додержувати якнайсуворішої дієти.

— Шлунок такий, як у всіх дітей, що їх не сама мати годувала,— сказав Бутан.— Ваша бадьора дружина не знає цього лиха, вона може дозволити дітям їсти, що хоч. А цьому бідному Морісикові шкодить коли він з'їсть чотири вишні замість трьох... Ну, значить так, я вас приставлю на завод. Проте, мені ще треба заїхати на вулицю Рокепін вибрати мамку. Та сподіваюся, що це буде недовго... Мерщій, їдьмо.

У кареті він розповів, що їде до контори вибирати мамку Сегенам. У них була ціла драма. Другого дня після пологів Сегенові на короткий час повернулося кохання до дружини, аж він схотів сам обрати мамку для Андре, вчора народженої дівчинки. Він мав претенсію, що знається на таких справах і знайшов здоровенну дівку, просто монументальну, з величезними персами. Та протягом двох місяців дитина марніла і, коли закликали лікаря, той констатував, що мале просто вмирає з голоду. У здоровенної молодиці не було молока, або вірніш, коли її молоко взяли на аналіз, то виявилось, що воно надто рідке, непоживне. Ох лишенько, треба мамку міняти! У хаті зчинилася велика буча, Сеген грюкав дверима, кричучи, що більше він ні до чого не втручатиметься.

— Отож тепер,— сказав Бутан— мені доручили обрати і прислати нову мамку. І з цим треба поспішати,

бо я турбуюся за ту нещасливу малесеньку Андре. Шкода дивитися на таких дітей.

— Але чому ж, — запитав Матьє, — сама мати не годує?

Доктор у розпуці махнув рукою.

— Ох, друже, ви надто багато вимагаєте. Як же ви хочете, щоб парижанка з багатой буржуазії, за такого життя, яким вона живе, вважаючи, що повинна в себе гостей приймати, влаштовувати обіди, балі, вічно виїжджати в світ, взагалі виконувати всякі великопанські обов'язки, та взяла б ще на себе обов'язок, що вимагає терпцю й завзяття, — дитину вигодувати? Це ж п'ятнадцять місяців самозречення та утримування. Я вже не згадую про закоханих та ревних жінок, що, коли їм доводиться обирати — дружина чи дитина — волять чоловіка, боячись, щоб він не покинув... Отже й ця маленька мадам Сеген дурить людей, вдаючи, наче тим журиться, бо вона дуже б хотіла сама годувати, але не може: молока немає. Вона й не спробувала ніколи, а то була б з неї така сама добра мамка для першої ж дитини, як і з усякої іншої. А тепер уже вона не годує не через надто велику ніжність до чоловіка. О, ні! На превеликий жаль, тепер через оте дурне, зіпсоване життя вона таки й справді нездатна до такого зусилля... І уявіть собі, найгірше, що коли три або чотири покоління матерів не годували сами, то їхні нащадки вже правду кажуть, вони таки справді нездатні годувати молочні залози атрофуються й утрачають здатність, виділяти молоко. Ось, друже, до чого ми йдемо, до раси нещасних, нервових, неповноцінних жінок, ще здатних часом, випадково породити дитину, але ніяк не здатних її вигодувати.

Тоді Матьє згадав собі, що він бачив у Бурдьє та в дитячій притулку. Він розповів Бутанові свої міркування, а той знову махнув рукою з одчаєм. Як він казав, тут ще непочатий край величезної роботи задля людської солідарності та громадського здоров'я. Безумовно, і тепер вже є певний добрий філантропічний рух у цім напрямі, приватна добродійність багато

в чому допомагає, закладаючи всякі благодійні товариства. Але перед величезною кривавою раною ці заходи — ілюзія, вони тільки показують, яким шляхом треба йти. Тут треба вжити заходів загальних, задля поратунку нації: жінці треба допомагати, опікуватися нею від перших же днів вагітності, знявши з неї важку роботу, вважаючи її за священну. Далі треба забезпечити жінці можливість спокійно родити, як вона того хоче — то й таємно, нічого в неї не питаючи, крім того, що вона мати; треба пильно доглядати матір і дитину, допомагати їм матеріально не тільки першими часами після пологів, але й потім, довгими місяцями годування грудьми, аж доки жінка, давши світові дитину, знову зможе бути здоровою, життєздатною дружиною. Для цього треба вжити великих заходів, встаткувати багато будинків, притулків для вагітних, для потайної вагітності, притулків, де жінка могла б перебувати після пологів, вже не згадуючи, що треба видати закон про опіку й допомогу матерям, що сами годують дитину. Тільки один є дійсний спосіб подолати це лихо, уникнути жахливих втрат народжень, подолати смерть, що мов хуртовина бушує над усіма дітьми — це запобігання. Тільки запобіжними заходами можна припинити жахні гекатомби новонароджених, загоїти цю невилгоїну рану на грудях нації, що виснажує, вбиває її день-у-день.

— Та все це,— закінчив доктор,— можна резюмувати тією істиною, що мати повинна годувати свою дитину... За нашої демократії жінка, коли вона вагітна, повинна бути за святощі. Вона є символ всієї величі, сили, краси. Незаймана дівчина — це ніщо, мати — це вічність життя. Її треба оточити соціальним культом, це має бути нашою релігією. Коли ми будемо обожувати матір, тоді батьківщина та й уся людність буде вратована... Ось чому, мій друже, я хотів би, щоб цей образ матері, що годує свою дитину,— визнавалося б за найвищий вираз людської краси. Ох! як переконати парижанок, усіх наших французок, що краса жінки полягає в тому, щоб бути матір'ю з дитиною на колінах? Того дня, коли запанує ця мода,

як запанувала мода на гладеньку зачіску чи на вузькі спідниці, ми будемо панівною нацією, Франція буде королевою світу.

І сумно посміхнувся, бо в своїй розпуці не знав, як змінити звичаї й запровадити моду на великі сім'ї. Доктор бо знав, що перевероти в народнім житті залежать від змін у розумінні краси. І нарешті він додав:

— Одне слово, на мою думку, повинна годувати сама мати. Кожна жінка, що може годувати й не робить цього — велика злочинниця. У тих виняткових випадках, коли мати цілком нездатна виконати цього свого обов'язку, є смочок, і коли молоко стерилізувати й добре дбати, то можна мати завдовільні наслідки... Віддавати кудись мамці, це майже певна смерть для дитини, а брати додому мамку — вчинок ганебний, джерело незчисленних бід, а часто-густо подвійний злочин, подвійне дітогубство, бо гинуть і матирина дитина, і мамчина.

Карета зупинилася на вулиці Рокепін, перед конторою мамок.

— Закладуся, — весело сказав доктор, — що ви хоч і батько п'яťох дітей, а ніколи не заходили до контори для мамок.

— А таки не заходив! — погодивсь Мат'є.

— Гаразд. Злазьте, подивіться! Все треба знати.

Контора на вулиці Рокепін була найстаточніша, найсолідніша на всеньку околицю. Її тримала мадам Брокет, білява дама на сорок років, прищава, з виразом великої гідності, завсіди затагнена в корсет і вдягнена у витерте шовкове вбрання кольору зів'ялого листя. Та хоч ця дама була дуже поважна і в стосунках з клієнтами репрезентувала фірму, але справжньою душею, головним двигуном усієї справи був мос'є Брокет, п'ятидесятилітній панок з гострим носом і миготливими очима, в'юнкий, мов той тхір. Він керував усією конторою, доглядав і виховував мамок, він їх приймав і шліхтував, навчав посміхатися, бути чемними, розміщав їх по кімнатах, не дозволяв їм багато їсти. Від ранку до смерканку він бігав по

всіх домах, усе винюхував, лаявсь, залякуючи цю жахливу громаду брудних і брутальних молодниць, часто густо брехух та злодійок. Фірма містилася в колишньому панському невеликому будинку й для клієнтів був відкритий тільки вогкий долішній поверх, а інші два поверхи, на шість кімнат кожен, були перетворені на спальні. Це були наче мебльовані кімнати специфічного вигляду, де спали вночі мамки з своїми немовлятами. Сюди раз-у-раз приїздили й від'їздили. Це була невпинна біганина селянок, що вранці приїздили із своїми пакунками та дітьми у сповитку, і наповнювали спальні, коридори, їдальню дикими вигуками та смородом, серед найогиднішого, нечуваного безладдя. У цім самім приміщенні жила ще мадам Брокет, на ймення Ерміні, бліда п'ятнадцятилітня дівчина, хора на недокрів'я, довга та млява, що тягала своє нудне дівочтво серед виставленого на продаж пишного тіла у цій юрбі мамок, більш-менш переповнених молоком.

Бутан, добре обізнаний з порядками цього будинку увійшов разом з Мат'є. Досить широке підворіття в кінці було закрите скляними дверима, що виходили наче на подвір'ячко, де серед круглого газону, що дуже постраждав від вогкості, ріс якийсь миршавий кущ. Праворуч від підворіття була контора, там мадам Брокет, на вимогу клієнтів, показувала мамок, що сиділи із своїми немовлятами у сусідній кімнаті, де з меблів були тільки масний непофарбований стіл посередині та довгі ослони попід стінами. У конторі були старовинні меблі стилю ампір, оббиті червоним оксамитом, столик на одній ніжці, позолочений годинник. На поручнях крісел лежали гіпюрні накидки. А ліворуч від підворіття, біля кухні, була спільна їдальня — два довгі столи, застелені цератою й сила стільців з подертими сидцями. Хоч тут заміталось щодня, але в темних кутках чути було давній, злежаний бруд. Ще на порозі вражав їдкий сморід, кухенний чад, дух перекислового молока, брудних пелюшок, отруйно смердючої, брудної білизни цих сільських бабів.

Коли Бутан одчинив двері до контори, мадам Бро-

кет була зайнята, показуючи старому панові, що сидів у кріслі, цілу групу мамок. Вона пізнала лікаря й виявила великий жаль.

— Ні, ні! Робіть своє,—зупинив її Бутан,—я не поспішаюсь, ми зачекаємо.

Крізь відчинені двері Мат'є побачив Ерміні, хазяйську дочку в червонім оксамитовім кріслі під вікном, що мрійно захопилася читанням роману, доки її мати, стоячи, показувала з гідним виразом свій крам, перепускаючи одну по одній мамок перед старим паном, що сидів мовчки і, здавалося, не наважувався на щось рішитися.

— Ходім до саду,—посміхаючися сказав лікар.

Справді, в проспектах фірми вихвалялося, що там є садок, свіже повітря, навіть дерево, одне слово — справжня дача. Приятелі відчинили скляні двері й побачили на лаві під деревом здорову дівку, яка, мабуть, щойно приїхала. Вона шматком газети витирала зад своїй дитині. Сама вона була брудна й огидна, мабуть ще не встигла навіть умитися. В однім куті біля кухні валялася ціла купа побитих мисок, іржавих тазів та брудного зіпсованого начиння. У другім куті інші скляні двері вели до кімнати, де чекали мамки. Тут також був смітник, на мотузах висіло порозвішуване лахміття, сушилися пообмочувані постелі. Ото були єдині квіти цього кутка природи.

Але раптом де не взявсь, підскочив до них мосьє Брокет. Він щойно помітив Бутана, клієнта вартого уваги.

— Хіба мадам Брокет зайнята?.. Ніколи я не погоджусь, щоб ви отут чекали. Ходімо, ходімо, будь ласка.

Маленькі, наче в тхора, очі його зупинилися на неохайній бабі, що підтирала свою дитину. Збентежений цим видовищем, він так настирливо запрошував відвідувачів, щоб вони не роздивлялися його фірми з вивороту. А лікар саме вів свого супутника до скляних дверей їдальні, де вже видно було мамок, що сиділи там у природних, непримушених позах і являли собою далеко не принаadne видовище. Розхристані, вони потягалися, позіхали; довгими годи-

нами, ліниві, напівсонні, із затерплыми членами, висиджували вони тут на лавах, чекаючи наймачів. Вони звільняли собі руки, складаючи немовлят, немов пакунки на стіл, де їх завсіди було повно. На підлозі валялися хлібні шкоринки, масний папір і найогидніше брудне ганчір'я. Обох відвідувачів аж занудило від цього хліва, цього неохайного корівника.

— Прошу вас, докторе, ходім зо мною, — повторював мосьє Брокет.

Врешті він зрозумів, що тут потрібна суворість, треба когось покарати, щоб уратувати славу чистоти. І він накинувся на гладуху:

— Ач, нетіпаха, то ви не могли взяти літньої води підмити малого? І якого біса ви тут? Чому відразу не пішли нагору прибратися? Що це, мені самому треба вам відро води на голову вилити?

Він примусив її підвестися і розгублену, залякану штовхав перед себе.

Доштовхавши її до сходів і відпровадивши двох панів до дверей контори, він почав лементувати:

— Ох, докторе, якби ви знали, що я маю клопоту, щоб добитися від цих бабів, аби вони хоч руки мили! Наша фірма така охайна, ми всі свої гордощі покладемо в тому, щоб у нас чистота була! Можу запевнити, що як тут де порошок знайдеться, то не з моєї провини.

Але відколи гладуха пішла нагору, відти почувся страшний шум. Якась сварка там зчинилася або й бійка. З цих сходів, куди ніколи не пускали відвідувачів, час від часу, наче з каналізаційної віддухи, чути було огидний сморід. І наче подув джуми, до смороду тепер домішувався гармидер лайки. Це вже було нестерпне.

— Прошу пробачити — сказав нарешті мосьє Брокет. — Мадам зараз вас прийме.

Він услизнув від них і в мовчазній люті злетів нагору. Зараз же почувся вибух. Потім у будинку раптом запанувала мертва мовчанка. Тільки чути було з контори голос мадам, що з гідним виглядом вихвляла свій крам.

— Ї, друже мій,— пояснював Бутан Фроманові, походяючи разом з ним з кінця в кінець підворіття,— це ще дарма, це тільки матеріальний виворіт речей. Добре було б, якби я міг вам показати виворіт душевний. І вважайте, що ця фірма з найкращих, бо є такі паскудні кодла, що поліція мусить закривати їх через надто важкі порушення... Звісно, є догляд, звісно, є суворі правила, що змушують мамок являтися сюди з паперами, посвідками про моральність, усякими документами, які вони зараз же, прибувши сюди, мусять посвідчити у префектурі, вона бо дає дозвіл найматися. Та це ілюзорні перешкоди, що не можуть запобігти а ні шахрайству, а ні брехні про вік молока, а ні перешксити підмінити хоре немовля на здорове, ні навіть знов вагітній дівці вдавати, наче вона щойно встала від пологів. Ви собі не уявляєте всіх убивчих хитрощів, усіх розбійницьких шахрайств, які вони можуть вигадати через свою захланість, задля надзвичайної жадоби на гроші... Та воно й не диво, бо на мій погляд, вже те, що вони обирають професію мамок, ставить їх на найнижчий щабель людськості. Немає промислу обурливішого, який призводив би до гіршої деградації. Багато з них, навіть з порядних колись дівчат, ідуть до самця, як корів водять до бугаїв, задля молока. Для професійної мамки дитина — це тільки попередня неминучість, засіб для комерції. Скоро мале народилося й мамку можна доїти, їй уже байдуже, чи воно вмере, воно для неї нічого не варте. Це вже останній ступінь дурної безсумлінності, тваринної низькості... Ви тільки збагніть злочинні наслідки ганебного торгу: дитина, що їй мамка продає своє молоко, часто-густо вмирає від цього молока, бо від природи не воно було призначене для цієї дитини, а дитина мамчина мало не завсіди так само вмирає, бо її відсилають, як непотрібну річ, і зараз же переводять на бевку, мов ту тварину, отже тут дві жертви, і дві матері причетні до вбивства, вбивства найбрутальнішого, найпідлішого, бо вбивають бідних, щойно народжених істоток і це не турбує нічиєї байдужості, коли, навпаки, ми повинні були б зчинити страшенний

крик осуду й жаху перед безглуздим вигубленням нашого кохання й нашій надії... Ох, це ж безодня, і до неї летить уся країна! Вона ж поглине Францію, як не покласти край сплачуванню цього податку смерті!

Коли розмовляючи Мат'є з Бутаном зупинилися перед дверима їдальні, ці двері на якусь хвилину відчинилися й вони побачили Ножівку, що сиділа за столом разом з двома молоденькими селянками, досить гарненькими на вигляд і чистенько вбраними. Спізнившись на сніданок, вони всі три похапцем їли ковбаси без ніяких тарілок або виделок. Мабуть факторка щойно прибула залізницею, встигла вже здати свою партію мамок і поспішала трохи підживитися, щоб побігти в інших справах, з цими двома, що залишилися з її храму. З їдальні, де стіни взялися масними плямами, а столи були залляті вином, смерділо, як з брудного відливу на помиї, навіть під ворітьми було чути.

— То ви знаєте Ножівку! — скрикнув Бутан, коли Мат'є розповів йому, що зустрічавсь з нею. — Тоді, друже мій, ви зазирали у злочин до самісінького дна. Ножівка — це ж людоджерка... І подумати, що за нашої доброї суспільної організації вона є корисне колесо, і що я, мабуть, матиму щастя виконати свій обов'язок, обравши одну з мамок, що вона оце привезла!

Але мадам Брокет дуже люб'язно запрохала їх до контори. Старий пан, довго поміркувавши над усіма тими найпишнішими персами мамок, які тільки могла показати йому фірма, ні на кому не зупинив свого вибору й пішов, обіцяючи ще повернутися.

— Деякі люди просто не знають, чого вони хтять, глибокодумно прорекла мадам Брокет. — Я в тому не винна, тисячу разів прошу мені пробачити, докторе... А якщо вам потрібна добра мамка, то ви будете дуже задоволені, бо мені щойно привезли чудових... Я вам зараз покажу.

Ерміні не зізволила навіть підвести носа від свого роману. Вона все читала, розкинувшись в кріслі,

довга й худа, з недокрівним обличчям, повна нудьги й утоми. Сівши осторонь, Мат'є завдовольнявся спогляданням, а Бутан, наче той командир перед парадом, стояв, уважно розглядаючи кожну подробицю, і похід рушив.

Спочатку мадам Брокет, відчинивши двері до кімнати, не поспішаючи, з найшляхетнішими своїми манірами почала виводити цвіт своїх мамок, невеличкими групами, трійками, кожну з немовлям на руках.

Так їх перейшло повз лікаря Бутана зо дванадцять і то всяких найрізноманітніших: присадкуватих, з товстими руками й ногами, довжелезних, мов тички, чорнявих з грубим волоссям, білявих з дуже білим тілом, жвавих і млявих, поганих і гарних. Але всі вони однаково посміхалися дурнуватою збентеженою усмішкою; всі однаково були неспокійні, манірилися, як наймички, як рабині, що бояться, ану, не знайдеться покупця? Вони, оті бідні дівчата, пропонували себе, віддавалися, незграбно кокетували, зараз же розпливаючись від радощів, коли їм здавалося, що наймач бере, і, навпаки, хмурнішали, кидаючи недобрим оком на сусідок, коли їм здавалося, що наймач візьме іншу. Вони проходили, як процесія гусок, і поверталися назад, мляві й розгублені, важко ступаючи по підлозі. З цієї дванадцятки лікар, побіжно оглянувши їх, обрав трьох. Потім з цих трьох він залишив тільки одну, щоб її добре обслідувати.

— Відразу видно, що доктор на цьому знається,— дозволила собі сказати мадам Брокет з улесливою усмішкою. — Рідко мені трапляються такі перлини... Вона щойно приїхала, бо інакше її б давно вже не було тут. І я можу вам за неї ручитися, як за саму себе, бо я вже її колись віддавала в найми.

Це була дівчина років на двадцять шість, чорнява, середнього зросту, гладенька з широким невиразним обличчям те важкими щелепами. Але вона вже служила й вміла триматися.

— То це не перша ваша дитина?

— Ні, мос'є, це мій третій.

— І ви не віддані?

— Ні, мосьє.

Бутан, здавалося, був задоволений, бо, хоч це є неначе премія за негарну поведінку, але матерів-дівчат беруть охітніш на мамок. Вони слухняніші, лагідніші, беруть меншу плату, і немає клопоту від їхньої родини, від чоловіка, що являє собою вічну загрозу.

Не розпитуючи більше, лікар переглянув її папери, посвідки, книжечку, а тоді взявсь до генерального іспиту. Він оглянув їй рота, ясна, констатував, що зуби білі й здорові. Він помацав залози на шиї, навіть одвів її до сусідньої кімнати для інтимнішого огляду. Потім, привівши її назад, він ретельно почав оглядати її груди, як розвинені молочні залози, яка форма пиптика, якість та кількість молока. Він видувив кілька краплин молока на руку, спробував його, розглянув на світло.

— Гаразд, гаразд, — повторював він час-від-часу.

Нарешті він зайнявсь хлопчиком, що його мати покинула на кріслі. Хлоп'ятко лежало там тихенько, широко розплющивши очі. Йому було місяців зо три, це була здорова, чистенька дитина. Розглянувши підошви ніг і долоні рук, лікар оглянув слизову оболонку рота й задок, бо завсіди можна боятися спадкових пранців. Бутан не побачив ніякого ганджу.

На хвилину він підвів голову, щоб спитати:

— Та чи це таки ваша дитина?

— О, мосьє, де ж би я її взяла!

— Е, дочко, буває, що й позичають.

Іспит був кінчений. Лікар ще нічого не казав, мовчки дивлячися на мамку. Він чогось таки не йняв їй віри, дарма що вона начебто відповідала всім вимогам.

— Чи всі здорові у вашій родині, чи не вмер хто з ваших родичів на сухоти?

— Ніколи, мосьє.

— Звісно, ви б цього мені й не сказали. Треба, щоб у книжці була спеціальна сторінка записувати такі відомості... Чуєте, а ви ж тверезі, не випиваєте?

— О, мосьє!

Тепер вона таки розсердилася, обурилася й він

мусів її заспокоювати. Та її обличчя раптом засяяло з радощів, коли лікар, махнувши рукою з виглядом людини, що наважується зробити свій вибір тільки сподіваючися на щастя, заявив:

— Ну, добре, я таки вас візьму... Якщо вашу дитину можна негайно відправити, ви підіть сьогодні ввечері на адресу, що я вам дам... Як вас звать?

— Марі Лебле.

Мадам Брокет, не дозволяючи собі втручатися у вибір лікаря, поглядала з величним виглядом бундючної дами, що був вивіскою пристойности й статочности її фірми. Вона звернулася до дочки:

— Ерміні, піди но, подивися, чи є ще тут мадам Ніж.

Але панночка, навіть не ворухнувшись, тільки поволі підвела свої неживі, бліді очі й мати рішила, що мусить сама виконати своє доручення. Вона привела Ножівку, яка вже мала йти кудись з двома гарними дівчатами.

Ці дівчата залишилися під ворітьми чекати на неї.

Лікар договорювавсь про гроші, вісімдесят франків на місяць мамці, сорок п'ять франків конторі за послуги, ліжко та харч для мамки. Вважається, що ці гроші хазяї можуть трохи утримати, але того ніколи не робиться. Залишалось ще налагодити справу з немовлям, щоб відправити його на село, це ще тридцять франків та могорич факторці.

— Я йду сьогодні ввечері, — сказала Ножівка, — і можу взяти малого. Ви кажете Антенська алея? Я знаю, знаю, там моя землячка за покоївку у тих самих хазяїв. Марі може йти тепер же таки. Я сама години за дві, скінчивши свої справи, зайду по дитину.

Але тут Бутан крізь одчинені двері помітив під ворітьми двох молоденьких селянок, що сміялися й штовхалися, граючись, мов ті котенята.

— А цих мені й не показали. Вони дуже милі... Це що, також мамки?

— Ні, ні, це не мамки! — відповіла Ножівка з хитрою усмішкою. — Просто мені доручили знайти їм посаду.

Увіходячи до контори, вона скося глянула на Мат'є, нічим не показуючи, що вона його впізнає. Він, сидячи в кріслі, дививсь на цей огляд худоби на продаж, слухав торг матерів, що продавалися, і серце йому переверталось від жалю та гніву. Потім він здригнувся, коли факторка обернулася до чудового, сумирного немовляти, що від нього Ножівка мала звільнити мамку, він уявив собі, як знову Ножівка з п'ятьма іншими факторками, відлетить з Сен-Лязарського вокзалу, і кожна забере з собою новонародженого, наче ті хижі птахи розбою та жалоби. Грабунок точивсь далі. Ще одна партія дітей, вкрадених у Парижі, партія життя й надії. І, як казав лікар, це було подвійне вбивство, двом дітям загрожувала смерть, мамчиному немовляткові і материному.

Бутан та Мат'є вийшли, при чому мадам Брокет випроваджала їх низькими поклонами. Під ворітьми вони побачили Ножівку у жвавій розмові з мос'є Брокетом. Той ще не заспокоївсь після сварки з різником; бо він вічно сваривсь з приставниками харчів, він годував своїх мамок найпоганішими шматками, намагавсь виторгувати бодай зіпсовані продукти як найдешевше. Так само заощаджувано на пранні білизни, залишаючи найогидніший бруд всюди, де тільки люди на ньому не зривали очей. Тепер, стоячи близьенько ніс до носу, з Ножівкою, вони про щось перешіптувалися, поглядаючи на гарненьких дівчат, що й досі реготалися. Мабуть, він надумав якесь добре місце для цих дівчат.

— Торгують чим хоч! — тільки зауважив доктор, сідаючи до фіякру.

Вони вже під'їздили до заводу, коли під самими ворітьми сталася їм зустріч, що знов зворушила Мат'є. Він побачив Моранжа й Рен, яка щоранку по сніданні випроваджала батька до контори. Обое були в жалобі. Другого дня, як поховали Валері, бухгалтер знову взявсь виконувати свої обов'язки, але він був такий розбитий і пригноблений своїм лихом, наче все чисто забув. Видко, він відмовивсь од попередніх своїх шанобливих намірів і не збиравсь поки-

дати завод, щоб здобути собі десь багатство. Та хоч нова квартира була для нього надто велика й дорога, він все таки не наваживсь з неї піти. Там жила його дружина і він хотів там жити. Окрім того, він хотів зберегти розкішну обстанову як подарунок дочці. Уся слабодухість, уся ніжність його серця перенеслася на цю дитину, його зворушувало, що вона така подібна до матері. Із слізьми на очах він цілими годинами дививсь на Рен. У ньому запанувала одна велика пристрасть. Він мріяв тільки про те, щоб зібрати для неї великий посаг і бути щасливим її щастям, якщо тільки він колинебудь зможе бути щасливий. У Моранжа прокидалося жадайство. Він був скупий на все, що не стосувалося до Рен. Мав потайний намір узяти якусь додаткову роботу, щоб дочка могла ще краще жити та щоб збільшити посаг. Без Рен він помер би від самотності та журби. У ній було його життя.

— Атож, — відповіла Рен Бутанові на його питання, посміхаючися своєю гарною посмішкою, — я завжди випроваджаю бідного татка, щоб бути певною, що він трошки прогуляється перед тим, як сісти до роботи. Інакше бо він зачиниться в своїй кімнаті й з місця не ворухнеться.

Моранж непевним рухом немов попрохав пробачення. Справді, засмучений горем та каяттям, він удома ввесь час сидів у своїй кімнаті з колекцією портретів своєї жінки всякого віку. Щось із п'ятнадцять фотографій Валері він порозвішував по стінах.

— Дуже гарна погода сьогодні, мосье Моранж, — промовив до нього Бутан, — ви добре зробили, що вийшли прогулятися.

Сердега здивовано озирнувся, глянув на сонце, наче допіру тільки його побачив.

— Правда, день погожий... Та й для Рен дуже добре трохи погуляти.

Він ніжно дививсь на доню, таку гарну, таку рожеву у чорній жалобі. Він завжди боявся, щоб вона не нудилася тими довгими годинами, коли він залишав її вдома саму одну із служницею. Для нього

самітність була такою мукою, повна спогадів про ту, кого він оплакував, і в чийй смерті себе винуватив.

— Тато не хоче вірити, що в моїм віці ніколи не можна знудитися, — весело казала молоденька дівчина. — Відколи бідної мамуні немає, я ж повинна бути за господиню... Та й баронеса часом заїздить до мене.

Вона легенько скрикнула, побачивши карету, що зупинилася біля пішоходу. Жіноча голівка висунулася з дверцят, і Рен її упізнала.

— А диви, тату, ось вона, баронеса... Вона, мабуть, заїздила до нас і Клер їй сказала, що я тебе сюди проваджаю.

І справді, так воно було. Моранж поспішивсь відпровадити Рен до екіпажу, бо Серафіна й не виходила з нього. А коли Рен легеньким скоком опинилася в кареті, він ще постояв трохи палко дякуючи, бо був дуже щасливий, що тепер його люба дитинка не сумуватиме вдома. Потім Моранж довший час дививсь услід кареті, а тоді пішов на завод. Він наче раптом постарівсь і змарнів, немов його лихо знову навалилося йому на плечі, він так поринув у нього, що забувсь про двох чоловіків, ба навіть не попросивсь з ними.

— Сердега! — стиха промовив Мат'є. Йому мороз пішов поза шкірою, коли він побачив насмішкувате лице Серафіни у полум'ї її рудого волосся.

На цю хвилину Бошен визирнув з вікна свого пишного будинку й рухом запросив Мат'є зайти разом із лікарем.

Вони обоє знайшли Констанс з Морісом у маленькій вітальні, де батько, посмоктуючи сигару, допивав свою каву. Бутан зараз таки взявсь оглядати хлопчика. Морісикові тепер з ногами вже далеко покращало. Але шлунок залишавсь надто чутливий, найменше порушення дієти спричинялося до поганих наслідків. Отже, доки Констанс, як мати, дуже стурбована, хоч і не хотіла виказати цього, без кінця-краю розпитувала лікаря й побожно вислухувала його накази, Бошен відвів Мат'є в бік.

— Скажіть но, чому ви не розповіли мені, що там усе вже скінчилося?

Хазяїн сміявся, розчервонілий, посмоктуючи свою сигару, випускаючи великі кільця диму.

— Авжеж, авжеж, з отією білявою, я ж її вчора зустрів.

Мат'є спокійно відповів, що чекав, доки його запитують, щоб дати звідомлення про виконане доручення, бо не хотів перший порушувати слизької теми. Грошей, що дав Бошен, вистачило, отже йому лишалось тільки подати докладне звідомлення з цілою купою квитків. Він уже почав був розповідати подробиці, але Бошен, якому обличчя сяяло від задоволення, перебив його:

— А знаєте, що тут сталося? Вона мала зухвалість повернутися на завод прохати роботи. Звісно, не в мене, а в начальника жіночої майстерні. На щастя, я це передбачав, дав точні накази й той начальник їй відповів, що не може її прийняти, щоб не порушити ладу на заводі. Її сестра Ефразі, що на тім тижні має віддаватися, ще працює в майстерні. Уявляєте собі, як би вони знову вчепилися в коси одна одній? Та хай їй біс, непотрібна вона на моїм заводі.

Узявши з полиці над каміном свою маленьку чарочку коньяку, він випив її й повернувся, весело кажучи:

— Вона надто гарна дівка, щоб працювати.

Мат'є промовчав на ці брудні слова. Він також іще напередодні випадково довідався, що Норіна, вийшовши від мадам Бурдьє, не мала великої охоти знову жити у своїх батьків, у вічних сварках. Отже, вона попрохала на кілька ночей притулку в однієї подруги, що жила із своїм коханцем. Марно спробувавши повернутися на Бошенів завод, вона ходила найматися ще на два заводи. Але, щоправда, в неї не було надто палкої охоти знайти собі роботу. Чотири місяці солодкого байдикування під час вагітності, оте ранішнє вилежування в ліжку назавсіди відбило їй охоту до суворого життя робітниці. Тепер її руки стали біленькі та ніжні й вона мала тільки одне непереможне бажання, щоб її хтось узяв на утримання,

дав би їй усякі насолоди, про які вона ще від дитинства мріяла, блукаючи паризькими пішоходами.

— Отже,—вів своє Бошен,—я вам казав, мій милий, що я її зустрів. Уявляєте собі, в якому стані? Така пишна, причепурена, як лялечка, під ручку з гладким бороданем, що їв її очима. Вона вже його! Я вам кажу, що вже! Уявляєте собі, яку я відчув полегкість! Аж досі сміюся!

І він глибоко зідхнув, наче йому стопудова вага звалилася з грудей. Після тієї нещасливої авантури, Бошен був спробував зійтися з одною одруженою жінкою, але перервав цей зв'язок, раптом злякавшись, що знов потрапить у пастку; і тепер він просто повернувся до вуличних дівок, до дівок на одну ніч, без ніяких наслідків. Тільки вони були йому до вподоби, відповідали його темпераментові, тільки ці на все здатні повії могли задовольнити його сексуальну ненаситність. Він був щасливісінький й мав такий самозавдоволений тріумфальний вигляд, як ще ніколи.

— Адже, мій милий, це було неминуче! Згадайте собі, що я вам завсіди казав. Вона ж для цього й створена, це відразу по ній видно! Спочатку таке дівча мріє, хоче зберегти себе для якогось принца, що заплатить не знати скільки, а потім злигається з першим-ліпшим прикажчиком з винарні, а тоді намагається спіймати якого дурного буржуа, коли такі ще є на світі; а як не вигорить, бере мерщій коханця, другого, третього, наскільки вже там біскуп благословить... Уф! Це вже мене не обходить! Щасливої дороги і хай їй добро буде!

Він уже повернувся до жінки й лікаря, коли раптом якийсь спогад прокинувся у ньому й змусив його повернутися й спитати нишком:

— Ви мені казали, що дитина...

І коли Мат'є пояснив, що сам їздив до дитячого притулку, щоб упевнитися, де подінеться хлопчик, Бошен міцно потиснув йому руку.

— Чудово! Спасибі, мій милий... Тепер я вже спокійний.

Наспівуючи пісеньки, він підійшов до Констанс, що

й досі радилася з лікарем. Вона взяла Морісика на коліна, дивилася на нього з ревнивою ніжністю доброї буржуйки, що піклується здоров'ям сина-одинака, бо обожнює його й хоче бачити його королем індустрії та грошей. Раптом вона заперечила:

— Але, докторе, це ж виходить, що я винна... Ви справді гадаєте, що коли дитину вигодувала сама мати, то така дитина завсіди міцнішої конституції й легше витримує всякі дитячі хвороби?

— О, мадам, безперечно!

Бошен, покушуючи сигару, знизав плечима й зайшовсь від реготу.

— Та покинь! Малий житиме сто літ, ота бургундка, що його вигодувала, була така, як мур. Отже, докторе, це вже вирішена справа: ви маєте провести через парламент закон, щоб матері обов'язково сами дітей своїх годували?

Бутан і собі засміявсь.

— А хоч би й так?

Учепившись до цього, Бошен почав скромно жартувати з приводу того, як такий закон перевернув би усі погляди та звичаї. Усі вітальні позачинялися б через загальне годування грудьми й жадна жінка за тридцять років не мала б пристойного бюста, а чоловіки мусіли б утворювати синдикати, закладати спільні хареми, щоб мати замісних жінок на той час, доки власні позачиняються й будуть виконувати функції мамок.

— Нарешті ви хочете революції.

— Так, революції, — лагідно відповів лікар. — І її таки зроблять.

IV.

Матьє закінчив свій грандіозний проєкт обробити цілину Шантбле, проєкт роботи, що збудивши землю, змусить її давати величезні врожаї. З прекрасною відвагою, вірою та надією він наваживсь, усупереч усякій обачності, взятися до роботи.

Одного ранку він попередив Бошена, що за місяць покидає завод. Напередодні він мав довгу розмову з

Сегеном і впевнився, що той охоче відступить йому досить дешево колишню мисливську хатину та зо два десятки гектарів навколишньої землі. Ішли чутки, що Сеген був у досить скрутному стані з грошми, бо, як казали, програвав чималі гроші, тримав надто дорогих коханок і взагалі ішов до банкрутства, відколи його родина розвалювалася. Він вічно скарживсь на малий прибуток від великого пустопорожнього маєтку, що його орендували мисливські товариства. Йому давно вже хотілося продати Шантбле. Та де знайти покупця на багнища, пустки та чагарник? Отже, він дуже радий був з пропозиції Мат'є, сподіваючися, що коли той матиме успіх, то згодом можна буде збути йому увесь маєток.

Вони мали з цього приводу кілька нарад. Сеген навіть погодивсь продати першу ділянку на виплату з тим, щоб Мат'є тепер нічого не давав йому готівкою, а почав виплачувати аж за два роки. Перед тим як підписати запродажного запису, вони мали ще раз побачитися. Щоб кінчити з цією справою, Мат'є в понеділок о десятій ранку пішов до пишного будинку на Антенській алеї.

Цього самого ранку покоївка Селеста о восьмій годині у пральні, де вона звичайно сиділа, приймала візиту мадам Мену, дрібної крамарки з сусідньої вулиці, що її пологи колись так зацікавили мадам Сеген, тоді вагітну та злякану.

Крамарка могла відлучатися з своєї маленької крамнички тільки рано вранці, на хвилинку, залишаючи там замість себе маленьку дворничишину дочку. Вона вичікувала, доки її чоловік, колишній салдат, красень, що його вона обожувала і що обожував її, ішов до музею, де він був за сторожа. Тоді вона поспішала побігти в справах і зараз таки поверталася до своєї напівтемної нори, де вони з чоловіком насилу могли повернутися. Кілька франків, що вона заробляла, разом з платнею її чоловіка давали їм змогу почувати себе мало не багатіями. Сусідські зв'язки з Селестою стали ще щільніші, відколи Ножівка відвезла синочка мадам Мену, маленького П'єра до Руж-

мона, щоб віддати його там на виховання в найкращих умовах, за плату по тридцять франків щомісячно. Ножівка дуже люб'язно запропонувала сама зашораз заїздити по цих тридцять франків. Отже не треба було клопотатися поштою переказувати гроші. І мати мала змогу діставати щонайсвіжіші новини про дитину. Зате, коли минав місяць, а Ножівка спізнювалася хоч на один день, мадам Мену тяжко турбувалася і зараз же бігла до Селести. А втім, вона завжди рада була побалакати хвилинку з цією дівчиною, що походила з того самого села, де перебував її П'єр.

— Пробачте, мадмуазель, що я вас турбую так рано! Ви мені казали, що до дев'ятої години ваша пані вас не кличе... А знаєте, я прийшла, бо не маю жадних звісток звідтіля. Отже, я подумала, що мабуть вам хтось писав з вашого села.

Маленька, тоненька, білява мадам Мену, дочка якогось дрібного службовця, мала бліде личико з тонкими рисами, обвіяне сумом і повне принади. Мабуть, тому вона так палко кохала свого великого здорового чоловіка, що міг би її двома пальцями задушити. З дивовижним завзяттям і неподоланою бадьорістю вона могла замучити себе на роботі, щоб він собі по обіді попивав каву з коньяком.

— Як це жорстоко все таки, що нам довелося відіслати нашого П'єра в таку далечінь! Я ж цілими днями не бачу свого чоловіка, а тепер, дарма що маю дитину, але зовсім її не бачу! Уся біда, що треба з чогось жити. Як я могла б його тримати в отій нашій шпарі, у крамничці, коли від ранку до смерканку у мене й хвилини вільної немає?.. Та я й досі плачу, що не могла сама годувати свого синочка; а коли повертається мій чоловік, ми наче божевільні, тільки про маленького й говоримо... То ви кажете, мадмуазель, що той Ружмон дуже здорова місцина, і що там ніколи пошестей не буває?

Але їй перебила мову друга ранішня відвідувачка. Побачивши її, крамарка аж скрикнула від радощів:

— Ой! Мадам Ніж! яка ж я рада вас бачити! Як це добре, що я надумалася сюди прийти!

Серед вигуків радісного здивування, факторка оповідала, що приїхала нічним поїздом, привезла партію мамок і зараз же здала їх до контори на вулиці Рокепін, а тепер пішла вже в своїх справах.

— Я забігла сюди побачитися з Селестою, а тоді мала бути у вас, моя мила мадам... Але що ви тут, то ми можемо тепер таки порахуватися за місяць, як така ваша ласка.

Мадам Мену несміливо поглядала на Ножівку.

— Ну, а як там мій маленький П'єр?

— Та непогано, непогано... Знаєте, він не з дуже таких здорових, не можна сказати, що це опецьок. Але ну, такий же ніжний, гарненький, з отим трошки блідим личком... Правда, є гладші діти, але є й дрібніші.

Факторка навмисне говорила поволі, підшукуючи такі слова, щоб стурбувати матір, але не доводити її до одчаю. Її звичайна тактика полягала в тому, щоб стурбувати, і користуючися з матеріної тривоги вижебрати якнайбільше грошей. На цей раз їй видалося, що можна навіть придумати для дитини невеличку хворобу.

— А втім, мушу вам сказати, бо я не звикла брехати, та й обов'язок мій сказати вам щиру правду... Ну, так ото воно було хоре, золотко миле, і ще досі не зовсім вичуняло.

Мадам Мену пополотніла й склала свої маленькі ручки:

— Боже мій, він вмирає!

— Та же ні! Ні! Я ж вам кажу, що він нездужає... Ох, мадам, та там же його так доглядають! то ж тільки глянути, як ця Люазо з ним панькається! Коли дитина така мила, то як же її не покохати? Усі в домі пропадають за ним. Ніяких витрат для нього не шкодують! Двічі лікаря кликано, навіть ліки куповано... Звісно, це щось коштує.

Останнє слово впало наче вдар дубиною. А тоді, не даючи зляканій, тремтячій матері часу отямитися, Ножівка правила далі:

— Що, мила мадам Мену, може, порахуймося?

Мадам Мену, виходячи з дому, мала поплатити деякі борги. І тепер була рада, що має при собі гроші. Знайшли шмат паперу для рахунку. Отже, за місяць тридцять франків; потім двічі лікаря викликали — шість франків, а разом з ліками це буде десять франків.

— Ох, мало не забула сказати. У нього бігунка була й він силу білизни закаляв, отже вам треба додати ще три франки на мило. Це буде в самий раз, вже не рахуючи там інших дрібних витрат на цукор, яйця. Я б на вашому місці для своєї дитини додала б ще франків із п'ять... Сорок п'ять франків за все, як по-вашому?

Не зважаючи на свою тривогу, крамарка відчула, що її обкрадають, що спекулюють на її біді. Вона виявила здивовання й обурення на думку, що треба дати стільки грошей, отих грошей, що їх так важко заробити. Скільки треба продати ниток та голок, щоб зібрати такі кошти! Її внутрішня боротьба між конечною потребою заощаджувати і страхом за кохану дитину зворушила б кам'яне серце.

— Та це ж мені доведеться платити за цілих півмісяця зайвих!

Ножівка зараз же стала дуже суха.

— А що ж ви хочете? Я ж цьому не винна. Не можна ж було покинути вашого сина вмирати. Мабуть, ви, я гадаю, і сами б цього не схотіли. Ну, то треба робити потрібні витрати. А, може, ви більше мені не вірите, то кажіть: переказуйте сами ваші гроші, клопочіться собі сами; а мені це буде велика полегкість, бо не буду витрачати на все це стільки часу та морочити собі голову, бо я дурна, в мене надто добре серце.

Мадам Мену, тремтяча й переможена, піддалася, але виникло нове утруднення. У неї було тільки золото, дві монети по двадцять франків та одна на десять. Три червінці блищали на столі. Ножівка споглядала їх нерухожими жовтими очима.

— Я не можу вам дати решти сто су, бо не маю з собою. Може в тебе, Селесто, знайдуться гроші для мадам.

Ножівка наважилася поставити це питання, але таким тоном і з таким виглядом, що Селеста зрозуміла:

— І в мене також а ні однісінького су.

Запанувала мовчанка. Тоді з мукою в серці й з рухом розпучливої покори мадам Мену скорилася.

— Лишіть ці п'ять франків у себе, мадам Ніж, бо ви ж маєте стільки мороки. Ох, боже мій, коли б ці гроші пішли на щастя, коли б хоч мій бідний синочок виріс великий та дужий, як його батько!

— Е, за це я вам ручуся, — закричала з запалом факторка. — Це дарма, оті дитячі хвороби! Навпаки! Я вже надивилася на малечу і, згадаєте моє слово, ваш буде просто надзвичайний, не можна й бажати кращого.

Ножівка надавала мадам Мену стільки обіцянок й наговорила стільки улесливих слів, що тій зовсім полегшало, вона звеселіла й вже не жалувала за своїми грішми, мріючи про той день, коли П'єр повернеться до неї, з повненькими щічками, здоровенький, наче молодий дубочок.

Тільки двері за нею зачинилися, безсоромна Селеста зареготалася:

— Ну, й наплела ж ти їй байок! Та я закладуся, що в малого і нежиті не було.

Ножівка вдала велику гідність.

— Ти ще скажи, що я брешу. Дитина нездужає, запевнюю тебе.

— Ох, і кумедна ж ти, що й передо мною такі міни виробляєш! Та я ж тебе знаю! Я вже по твоїм носі бачу, до чого воно ведеться.

— Дитинча таки ледаще, — повторила факторка вже не так упевнено.

— О, цьому я вірю. Але хотіла б я побачити лікарські рецепти та мило, та цукор!.. Але мені байдуже. З отією маленькою мадам Мену ми просто собі знайомі, добридень — добрий вечір, та й по всьому. У неї свої справи, у мене свої... Так само, як і ти маєш свої справи, а як щось на цьому заробиш, то й добре.

Але Ножівка воліла змінити розмову, спитавши в Селести, чи немає в неї якої краплини горлянку промочити. Нічна подоріж залізницею шкодила факторці на шлунок. Селеста, сміючись, вийняла з спідньої шухляди гардеробної шафи надпочату пляшку маляги та скриньку бісквітів. Це було її сховище, сюди вона ховала крадену харч. Факторка була висловила побоювання, що Селестини на пані їх тут може запопасти, але та тільки зробила зневажливий рух. Ото ще! Та вона ж, ота пані, тепер сидить над усякими пляшечками та баньочками! Немає жадної небезпеки, що вона покличе, аж доки не наведе красу на себе.

— Тільки малечі можна боятися, отих їхніх Гасто-на та Люсі, ця дітворня вічно, як камінь за плечима, бо батьки за них не дбають, не бачать їх цілісінький день, а вони бігають гратися чи сюди, чи до кухні... Через це я не можу дверей зачинити, бо вони почнуть стукати руками й ногами.

Селеста про всякий випадок визирнула до коридора, а тоді вони собі вдвох сіли до столу, душу зогрівати. Почалися щирі балачки. Спокійнісінько, без сорому та без совісти, розповідали вони одна одній усе чисто. Селеста, попиваючи малягу, розпитувала факторку, що робиться тепер у Ружмоні, а Ножівка вже не брехала і між двома тістечками розповідала жорстоку правду. Дитина, що її не зважаючи на всі заходи Руш, Селеста породила живу, була віддана до Віме і померла за два тижні; оті Віме, далекі Селестині родичі переказували їй поклін і сповіщали, що вони віддають свою дочку. У Гавети той дід, що на нього залишали годованців, доки вся родина була в полі, упав у вогонь з малюком на руках; але його звідти витягнули і тільки малий трохи підгорів. Кошуа хоч дуже завдоволена, але боїться, чи не буде неприємностей, бо в неї з необачности на ніч вікно лишилося відчинене й аж четверо повмирали; усе паризькі діти, двоє з дитячого притулку, а двоє від акушерки Бурдьє. Взагалі цього року вони наче змовилися: щойно привезуть, мало не зараз же і поховують. Навіть сам мер почав казати, що вже занадто тих

смертей і що околиця нарешті втратить свою добру репутацію. Він попереджав, що до Кулярихи першої з'являться жандарі, якщо вона не подбає, щоб хоч один живий час від часу залишивсь.

— Ну й Куляриха!.. Уяви собі, моя люба, я їй якось привезла просто тобі христосика в яслах, хлопчика одної гарної панночки, що її, здається мені, таки власний татуньо трошки надто приголубив. Чотириста франків за виховання до першого причастя. Він п'ять день прожив... Їй-право це замало... Я так розсердилася! Я питала оту Куляриху, що вона знеславити мене хоче, чи що?.. Занапастить мені колись моє добре серце. Не вмію відмовити, як хтось прохає про послугу; а бог святий знає, як я люблю дітей! Я б просто жити без них не могла б. Слухай, як у тебе ще колись буде мале...

— Е, ні! Вибачайте!—закричала обурена Селеста.— Я вже двічі вклепалася, а тепер дуже запобігаю цьому.

— Та це ж припущення. Отже, якби в тебе знайшлася дитина, я б тобі сказала: доню, не віддаваймо її Кулярисі, не треба бога спитувати. Ми ж таки з тобою порядні жінки, правда? І я тут уже руки вмиваю, бо я тих янголят тільки приводжу, а не я ж їх доглядаю? А коли сумління чисте, то й спиш спокійно.

— Авжеж,—з глибоким переконанням потвердила Селеста.

І коли вони так розніжувалися, посмоктуючи винце, перед ними вставала червона примара, отой жахний Ружмон, де кладовище вмощене тілами маленьких парижан,—примара того скривавленого, нелюдського села, де спокійно здіймалася вгору висока дзвіниця над широким простором ланів. Та ось у коридорі почувся тупіт і Селеста вискочила відіслати назад Люсі й Гастона, що бігли сюди.

— Геть! Непотрібні ви мені тут! Мама вам заборонила сюди приходити.

І лиха повернулася до столу:

— Це таки правда! Я нічого не можу зробити, щоб вони мені під ногами не крутилися. Хай собі посидять трохи з мамкою!

— Доречі,—відповіла Ножівка,—ти чула, що й той помер, син Марі Лебле? Їй мали про це написати. Чудова була дитина! Та що ти зробиш, така вже пошесть пішла! Та й люди кажуть: мамчині діти на божій дорозі.

— Еге, вона мені розповідала, що їй про це писали. Тільки благала пані не розповідати, бо це завсіди справляє погане вражіння. Втім, вона на це плювати хотіла, бо вже має молоко. Та лихо, що як її син помер, то й моєї хазяйки дочка на ладан дихає.

Факторка нащурила вуха.

— Що, не підхожа?

— Та ні, це не через молоко, молока у неї хоч на продаж, і добре молоко. Але бачила ти таку дурну голову: вічно вона лиха, брутальна, нахаба, дверима грюкає, а хто їй слово скаже, зараз загрожує, що все потрощить. І напивається так, що воно справді молодіці не личить.

Радість засвітилася в блідих Ножівчиних очах і вона жваво закивала головою на знак того, що вона сподівалася цього. У тім куті Нормандії, у Ружмоні все жіноцтво більш-менш пиячить. Навіть маленькі дівчатка, ідучи до школи, кладуть собі в кошичок із сніданком пляшечку горілки. Та Марі Лебле була з тих, що їх доводиться з-під столу витягати. Під час останньої своєї вагітності вона увесь час була п'яна, як ніч. Звісно, що за таких обставин годі було сподіватися здорових матерів і життєздатних дітей.

— Моя ти мила, я ж її знаю, вона неможлива! Але той лікар, що її обрав, мене не питав, правда? Ну, то мені байдуже, я її привезла, дитину забрала, а тут у місті хай собі справуються з нею.

Селеста, що душилася від сміху, зайшлася реготом.

— Ні, ти уявити собі не можеш, яким пекельним життям вона тут живе! Вона з усіма б'ється, вона карафу кинула в голову фурманові, розбила велику хазяйчину вазу, змусила їх усіх тремтіти перед собою, бо завсіди бояться, щоб вона не зробила якогось вибрику. А якби ти бачила, як вона примудрується, щоб випити! Бо помітили, що вона п'є, і по-

замикали на ключ усі трунки. Та знаєш, що вона вигадала? На тім тижні спорожнила велику пляшку м'ятної настойки, аж мало не здохла! Іншим разом її спіймали, як пила одекольон, взяла флякон з умивальної кімнати. Тепер я гадаю, що вона закропила душу спиртом з машинки воду гріти... Просто вмерти від сміху! Я собі в куточку сміюся з того, аж боки вриваю.

Вона пихтіла, плескала в долоні, до сліз сміючись з лихих пригод, що перевернули життя її хазяїв, тим часом як факторка, наче сп'янівши від таких цікавих оповідань, і собі реготалася, як несамовита, у нападі дикунської веселости. Аж раптом вона заспокоїлася.

— Слухай, та її ж мабуть за двері викинуть?

— Та звісно! Якби не боялися, то досі б уже це зробили.

Почувся дзвоник. Селеста полегшила душу прокльонами.

— Еге! оце тепер хазяйка до мене дзвонить, щоб я її розминала. Немає й хвилини спокійної.

Але Ножівка вже підвелася, вона збиралася іти й була в серйознім діловім настрої.

— Ні, ні, дівчино, треба братися до діла. У мене є думка, я зараз побіжу по одну мамку, що привезла сьогодні вранці. Така дівчина, що я за неї відповідаю як за саму себе. За годину я сюди повернуся з нею й тобі буде даруночок від мене, як допоможеш її тут на місце поставити.

Вона зникла, а покоївка, перше, ніж відповісти на повторний дзвоник, не поспішаючи сховала у гардеробну шафу малягу та бісквіти.

Цього дня Сеген уже о десятій годині мав з дружиною і своїм приятелем Сантером поїхати снідати до Манту. Їхати мали новим екіпажем з електричним мотором—автомобілем. Цей екіпаж був сконструйований і дуже дорогий. Сеген захоплювався цим спортом, що давав змогу розгорнути велику швидкість. Захоплювався не так з власного смаку, як з потреби завсіди бути у перших лавах людей, що захоплюють-

ся новими модами. Тому він уже за чверть години до строку спустився до великої повної всяких прикрас залі, що була йому за кабінет. Сеген був в автомобільнім убранні, що його він знов таки сам собі вигадав, а саме: в оксамитових куртці та штанях із зеленими кантами, у жовтих черевиках і маленькій шкурятній шапочці. Він навіть посміювався з Сантера, вбраного по-міському, у звичайний ясно-сірий костюм, що дуже йому личив. Другого ж дня, як Валентина встала після родин, романіст знов зробився інтимним приятелем, завсідником їхнього дому. Ніщо в цім домі вже не псувало йому настрою, він не наражавсь на неприємність здибатися із споганілою через вагітність жінкою, він міг знов розпочати з нею перерваний приємний роман, тепер уже з цілковитою певністю перемоги. Валентина, збувшись свого безмежного страху смерті, звільнена від свого материнства, що його вона мала за найгіршу катастрофу, наче визволилася з-під важкого тягару й відчувала потребу надолужити свій час, несамовито поринувши у вічне свято, в екстравагантний вир світського життя. Знов молода, струнка, гарна, по-хлоп'ячому тоненька, вона, як ще ніколи, потребувала розривок. Невблаганна логіка фактів призводила до того, що вона чимраз частіш покидала дітей на слуг і, йдучи за своїми примхами, остаточно занедбувала свій дім, надто відколи чоловік її став чинити так само підо впливом диких нападів брутальних ревнощів, що з'являлися в нього раптово, без причини, якимось безглуздо. Хатне вогнище було геть розхитане, сім'я була зруйнована й мала ось-ось розвалитися, а Сантерові жилося там якнайкраще. Він сприяв цій руйнації і його, природно, підтримував чоловік. З ним романіст заглиблювався у філософію та песимістичну літературу, чекаючи, коли жінка сама впаде йому в обійми.

Сантер скрикнув від захвату, коли Валентина на решті з'явилася у прегарнім, дорожнім убранні та задерикуватім капелюшку. Але вона втекла, кажучи, що зараз буде до їхніх послуг, тільки піде глянути на маленьку Андре й дати останнього наказу мамці.

— Поспішай! — гукнув її чоловік, Ти неможлива, ніколи не готова вчасно!

На цю хвилину сповістили, що прийшов Мат'є. Сегенові довелося його прийняти, щоб висловити жаль, що не може сьогодні докладно з ним поговорити. Проте, перше ніж призначити друге побачення, він хотів би обміркувати нову умову, що її покупець хотів завести у запродажний запис. Фроман хотів, щоб йому надали вийняткове право згодом, у певні терміни і частками, купувати решту маєтку на попередніх умовах. Сеген обіцявсь йому ретельно обміркувати його пропозицію, коли раптом великий гармидер перебив його мову. Здалеку почулися крики, дике тупотіння, люте грюкання дверима.

— Що це? що це? — мурмотів господар до стін, що аж трусилися.

Та двері відчинилися й вбігла Валентина, задихана, червона від страху й гніву, тримаючи на руках маленьку Андре, що видиралася й кричала.

— Ну ну, моє золото, не плач, вона тобі більше не зробить лиха!.. От сюди, отут буде добре, мовчи!

Вона поклала дитину на велике крісло, де дівчинка зараз же втихомирилася. Це була напрочуд гарна крихітка, але дуже тендітна на свої мало не чотири місяці. Тільки великі, гарні очі світилися на блідому личку.

— Що ж там сталося? — здивовано питав Сеген.

— Сталося, мій друже, що я побачила Марі п'яну як ніч, вона впала упоперек колиски, аж мало не задушила маленької. Ще хвилина й був би кінець... П'яна з десятої ранку, просто незрозуміло! Я помітила, що вона п'є, й зачиняла всі трунки, бо ще хотіла лишити її в нас, у неї чудове молоко. Знаєте, чим вона напилася? Денатурованим спиртом для лямпочки! Порожня пляшка валялася коло неї.

— Що ж вона каже?

— Вона просто хотіла мене бити. Коли я її збудила, вона кинулася на мене, п'яна й несамовита, з огидною лайкою. Я насилу втекла з дитинкою, а вона загородила двері й тепер там меблі ламає. Ось, чуєш?

Справді, через стіни долинав далекий гуркіт розлому. Усі, здивовані й налякані, поглядали одне на одного.

— Ну?—спитав нарешті Сеген сухо.

— Ну, друже мій, що ж я тобі можу сказати? Це не жінка, а якийсь лютий звір! Отже я не можу лишити на неї Андре, бо вона вб'є нашу доню. Я забрала дитину й, звісно, не віднесу її назад. Я тебе попереджаю, що не наважуся більше зайти до її кімнати... Доведеться вже тобі викинути її за двері, заплативши, що там заходить.

— Мені, мені!—закричав він.

Дратуючись чимраз більше, він почав ходити по кімнаті й, нарешті, вибухнув:

— Знаєш, мені вже починають надокучати всі ці ідіотські пригоди. Через оту твою вагітність, через твої пологи, а тоді через твоїх мамок наша хата стала неможлива, нарешті тут буде бійка від ранку до смерканку. Адже я взяв на себе клопіт, обрати першу так їй тут закинули, що, мовляв, молоко погане. Ну, то ось вам друга, здається вже з добрим молоком, але п'є й дитину душить. А тепер уже черга на третю, ще якусь паскуду, що всіх нас подушить і з розуму зведе... Ні, ні, це вже занадто! Я не хочу!

Валентина заспокоїлася й перейшла до нападу.

— Що? Чого саме ти не хочеш? Це безглуздя... Маємо дитину, отже нам потрібна мамка. Якби я схотіла сама годувати, ти перший сказав би, що це дурне. Ось тоді, бачивши мене вічно з дитиною на руках, ти міг би казати, що в нашій хаті не можна жити. А втім, я не хочу годувати і не можу... Як ти казав, нам доведеться взяти третю мамку, це дуже просто й ми це зробимо негайно, в добрий час!

Сеген раптом зупинивсь перед Андре, а вона, злякавшись цієї великої тіні, заплакала. Мабуть він навіть її не бачив, бо йому від гніву кров ударила в голову. Так само, мабуть, не бачив він Гастона та Люсі, що прибігли на шум голосів й стали на порозі цікаві й настрашені. Ніхто й не подумав їх кудись відіслати, вони стояли там, слухали й дивилися.

— Екіпаж внизу чекає на нас,—сказав Сеген силувано спокійним голосом.—Поспішаймо, їдьмо.

Здивована Валентина дивилася на нього.

— Слухай, май же же разум. Хіба ж я можу покинути цю дитину, як немає кому її доручити?

— Повіз внизу чекає на нас,—тремтячи відповів він. — Їдьмо мерщій.

А коли на цей раз дружина тільки плечима знизала, він зовсім збожеволів. З ним стався напад раптової несамоовитости, коли він утрачав усяку стриманість і навіть перед чужими людьми, у своїй люті, виставляв отруєну рану, що його мучила, оті безглузді ревнощі, що були наслідком неприродних шлюбних стосунків, першої причини занепаду. Сеген убив би оту дитину, що плакала, ту тендітну неповинну маленьку істоту, вона бо спричинилася до всього, вона стояла на перешкоді сьогоднішній прогулянці, якої він хотів, і якої тепер йому забаглося непереможно. Тут є приятель і сторонній чоловік, вони почують — то й краще.

— Га, ти не хочеш їхати!.. Чого мене має обходити твоя дочка? Хіба вона від мене? Ти ж знаєш, що коли я вдаю, наче визнаю її, так це тільки, аби був якийсь мир. Але що я знаю, те знаю? правда? І ти також знаєш це, бо тільки ми двоє й можемо це знати. Атож, я завсіди це пам'ятаю, пригадую собі, як воно все сталося, і раз-у-раз упевнююся, що вона не від мене. Ти просто дівка гуляща, твоя дочка байстрючка; а я дурний був би, якби вважав на дочку, що ти її собі десь нагуляла, хто знає де, мабуть у якомусь готелі. Ви обидві тільки тоді будете задоволені, як мене з дому викидаєте... Адже ти їхати не хочеш? Добри вечір, я сам поїду на прогулянку.

І Сеген побіг, як буря, не сказавши й слова Сантерові, що стояв мовчки, не згадавши навіть за Мат'є, що був тут і чекав на відповідь. А той останній, збентежений усім, що йому проти волі довелося тут почути, не наважувався піти, щоб не видалося, наче він засуджує цю сцену. Він стояв нерухомо, тільки повернув голову й глянув на маленьку Андре, що все

кричала, й двох інших дітей, Гастона та Люсі, що німі від страху, тулилися одне до одного за великим кріслом, де верещала їхня сестра.

Валентина впала на крісло, вона тремтіла й ридання забивали їй дух.

— Ах, як він мене зневажає, отой мерзотник!.. А я ж мало не вмерла, я стільки настраждалася й тепер страждаю, через цю нещасливу дитину, його ж таки дочку, я перед богом можу присягнутися!.. Ні, ні, тепер край, ніколи більше він до мене не торкнеться, навіть кінчиком пальця. Краще я заподію собі смерть, так, смерть! ніж починати знову, знов наражатися на такі муки.

Це кричала крізь сльози дружина, ображена брутальністю свого чоловіка. Це було обурення проти мук проклятого материнства, вона готова була шукати насолоди де хоч, бо її сім'я завалилася.

Сантер, що досі стояв осторонь, немов вичікував, потихесеньку наблизивсь до неї, взяв її за руку з ніжним почуттям, говорячи стиха:

— Ну, мила, друже мій, заспокойтеся... Ви ж знаєте, що ви не самотні, що вас не покинуть... Є речі, що не можуть вас торкнутися, заспокойтеся, не плачте, я вас благаю. Ви мені серце краєте.

Отже він був тим ніжніший, бо чоловік на виході показав усю свою брутальність, а Сантер знав, якою чарівною россою падають пестоці на ображене жіноче серце, як вони його пом'якшують. Переможна Санте-рова рука обережно піднялася вище від маленької ручки, що залишилася в його руках, кінчики його вуст торкалися тоненьких волосинок на її висках. І він схилявся нижче та нижче, охоплював її всю, ще притишуючи голос, наче заколисуючи її своїм шепотінням. Ледві можна було почути окремі слова.

— Дарма ви так журитеся. Не звертайте уваги на ці дурниці... Я ж вам уже казав, що він недотепа...

Двічі повторилося це слово „недотепа“ з певним насмішкуватим співчуттям; і вона мусіла його зрозуміти, бо невиразна усмішка з'явилася крізь сльози, і вона й собі дуже тихенько прошепотіла:

— Так, так, я знаю... Ви добрі, дякую. І ви маєте рацію, я досі була надто дурна... Ох! Усе що хоч, аби тільки мені хоч трошки щастя зазнати!

Матьє виразно бачив, як поволі визволяючи свою руку з його, вона сама потиснула його пальці. Вона згоджувалася прийняти потіху. Таємне побачення, що досі відкладалося, нарешті наступними днями буде прийняте. І це було логічно, це впливало з руїни почуття, це був неминучий шлях до зради дружини, яку чоловік навчив розпустити, матері, що зреклася обов'язку дитину годувати. Але почувши крик Андре, Валентина затремтіла й схопилася на рівні ноги, раптом усвідомивши своє становище. Якщо ця бідна істотка була така тендітна, вмирала без матірнього молока, то й матері так само загрожувала згуба, через те, що вона сама зреклася годувати, носити свою дитину на грудях, як щит неподоланної оборони. Життя й поратунки і тієї, і тієї — або загибель обох. Безумовно, Валентина яскраво уявила собі небезпеку, бо сахнулася від Сантера, побігла, вхопила дитину, щоб заспокоїти її поцілунками, щоб зробити собі з неї захист проти останнього божевілья, вона бо чула, що ось-ось може його зробити. Ой, лишенько! А оті двоє дітей, що були тут, слухали, дивилися. І, помітивши, що й Матьє був тут і все бачив, Валентина знов заплакала. Вона силкувалася пояснити все, що сталося, навіть боронила свого чоловіка:

— Пробачте йому, він такими хвилинами просто втрачає голову... Боже ж мій, що мені робити з цією дитиною. Адже я не можу її годувати, це вже годі. Який це жах, коли навіть не знаєш з чого розпочати!.. Що зо мною буде, господи?

Збентежений Сантер, відчуваючи, що Валентина вислизнула від нього, відколи взяла доню на руки, намагавсь втрутитися, щоб улесливими словами знов її підкорити. Та вона його не слухала й він уже хотів відкласти змагання до іншої нагоди, коли несподіване втручання дало йому перемогу.

Селеста тихесенько зайшла й стояла, чекаючи, доки господиня дозволить їй говорити.

— До мене, мадам, зайшла побачитися подруга, знаєте, ота моя землячка, Софі Ніж, а з нею якраз є мамка...

— Є мамка!

— Еге, мадам, і чудова, щонайкраща.

А тоді, побачивши радість своєї хазяйки, щасливої з такої несподіваної допомоги, Селеста виявила ретельність:

— Хай мадам не зморюються дитинку носити. Мадам ще до цього не звикли... Як мадам дозволять, я зараз же, приведу оту мамку.

Зідхнувши з полегкістю, Валентина охоче віддала дитину.

Отже небо від неї не відступилося! Але вона заперечила, не згодилася, щоб мамку сюди привели, жахаючись думки, що друга, ота п'яна, вийде з своєї кімнати й побачить нову. Вона може тоді їх усіх побити й геть усе потрошити. А ще Валентина конче хотіла, щоб з нею разом пішли Сантер і Мат'є, надто останній, вона бо казала, що Мат'є мусить знатися на мамках, хоч як він це заперечував. І тільки Люсі та Гастонові Валентина рішуче заборонила йти з ними.

— Ви там не потрібні, лишайтесь тут, грайтеся... А ми всі ходімо разом, але тихесенько, навшпиньках, щоб ота не догадалася.

У пральні Валентина загадала добре позачиняти всі двері. Ножівка була тут, вона стояла поруч здорової молодиці, щонайбільше двадцяти п'яти років, яка тримала на руках чудову дитину. Це була чорнява селянка з низьким чолом, широким обличчям, чистенько вбрана. Вона, як уже досвідчена мамка, що служила по багатих домах і вміла поводитися, ввічливо вклонилася. Але Валентина стояла нерішучо, дивилася на молодицю, поглядала на дитину, як жінка цілком недосвідчена. Хоч перших двох дітей вигодували в кімнаті, сусідній з її спальнею, але вона ніколи не потурбувалася в будь-що втрутитися. Сантер тримавсь осторонь. Отже вона в одчаї вдалася до відомостей Мат'є, але той знов заперечив. Аж

тоді нарешті Ножівка, глянувши свердликом на цього пана, що всюди їй траплявся, де тільки вона мала діло зробити, дозволила собі втрутитися.

— Може б мадам зволіли на мене покластися?.. Мадам собі пригадують, що я вже колись насмілювалася пропонувати свої послуги, і якби ви їх прийняли, то вам було б куди менше мороки. От хоч би з отою Марі Лебле, вона ж просто неможлива, і я, певна річ, могла б попередити мадам, як приходила по її дитину. Але що це ваш лікар її вибрав, то, звісно, я вже нічого не могла сказати. Еге, у неї молоко таки добре, але язик довгий та ще й у горлянці вічна посуха... Ну, а тепер, як мадам покладуться на мене...

І почала без кінця вихвалити себе, свій чесний промисел, набиваючи ціну на свій крам.

— Авжеж, мадам, я вам кажу, що Катіш ви можете брати, заплющивши очі, вам власне такої й треба. Вона найкраща мамка на увесь Париж. Ви ж тільки гляньте, яка будова, що то за сила, яке здоров'я! А дитинка? Ви гляньте на неї, такий дитині тільки жити та жити. Вона віддана, це правда, у неї навіть є маленька дівчинка на чотири роки, на селі з чоловіком залишилася, але ж це не злочин — бути чесною жінкою... А втім, мадам, я її знаю, я вам за неї головою ручуся. Як ви будете з неї незадоволені, то я, Ножівка, сама, поверну вам ваші гроші.

Валентині так хотілося швидше кінчити, що вона махнула рукою й згодилася. Вона погодилася навіть платити мамці сто франків на місяць, бо Катіш була віддана. Та ще й факторка пояснила, що не треба буде платити сорок п'ять франків конторі за комісію: це вже сорок п'ять франків ощадности, якщо мадам не схоче заплатити їх самій Ножівці, що клопоталася. А ще треба дати тридцять франків на поворот, щоб дитину відвезти. Валентина була щедро й згодилася подвоїти цю суму. Як усе було налагоджено, вона почула наче її визволили з в'язниці. Коли раптом згадала собі про оту другу мамку, що зачинилася у своїй кімнаті. Як її звідти висватати, щоб спокійно влаштувати Катіш на її місце?

— Що таке? — закричала Ножівка. — Боїтеся Марі Лебле? Та вона мені й слова поперек не скаже, бо йнакше я їй посади не знайду... Я сама з нею поговорю.

Зараз же Селеста, поклавши Андре на ковдрочку, що була тут, поруч мамчиного хлопчика, що його мамка мусіла покласти, показуючи свої груди, пішла відпровадити факторку до спальні Марі. Тепер там панувала мертва мовчанка й Ножівці досить було себе назвати: — вона ввійшла, кілька хвилин чути було тільки її тихий рипучий голос. А тоді, вийшовши відти, вона запевнила Валентину, яка, тремтячи всім тілом, підійшла послухати.

— Я вам кажу, що я її витверезила... Заплатіть їй за місяць. Вона вже пакується й зараз піде.

Повернувшись до пральні, Валентина розплатилася з Ножівкою, додавши їй ще п'ять франків за цю послугу. Але виникло останнє утруднення, Ножівка не могла повернутися по дитину Катіш сьогодні ввечері, а що вона буде з нею робити решту дня?

— Гей, — сказала факторка нарешті, — я його візьму таки тепер, лишу його в конторі, доки побіжу в своїх справах. Там йому смочок дадуть, адже він повинен при звичаюватися, хіба ні?

— Авжеж, — спокійнісінько відповіла мати.

Ножівка з усякими поклонами та подяками вже мала виходити, коли, повернувшись взяти дитину, стала вагаючись перед двома дітьми, що лежали вкупі на ковдрочці.

— Тьху, — буркнула вона, — щоб мені не помилитися.

Це видалося кумедне, усі засміялися, Селеста зайшла від реготу й навіть сама Катіш реготала від щирого серця. А Ножівка, захопивши своїми довгими закандзюбленими руками хлопчика, потаскала його. Ще одно захопили, щоб відвезти хто й зна куди, у цьому вічному полюванні, що всю малечу віддає на згубу.

Тільки Мат'є не сміявся він раптом згадав свою розмову з Бутаном про те, як деморалізує мамок їхня

професія, про ганебний торг, спільний гріх двох матерів, що кожна ризикує життям своєї дитини — і лінива мати, що купує в іншої її молоко, і продажна мати, що продає своє молоко. Йому серце захолонуло, коли він дивився на бідну здоровісіньку істотку й на ту, що лишалася тут, уже відтепер така кволенька. І яка буде доля, яка буря сполохає це громадянство, таке зіпсоване й погано організоване, що приносить у жертву й ту і ту дитину, або й обох? Люди й речі стали йому бридкі, осоружні.

Але Валентина повернулася з обома своїми гостями до великого й пишного чоловікового кабінету, така рада й завдоволена з свого визволення, що до неї повернулася хлоп'яча безтурботність, палка любов до шуму та розривок. І коли Матьє прощавсь, він почув, як Сантер переможно сказав Валентині, затримавши на хвилину її руку у своїх:

— Отже, до завтра?

— Так, так, до завтра! — казала вона, здаючись без ніякої оборони.

За тиждень Катіш уже була беззаперечною царицею дому Сегенів. Андре трошки порожевіла й щодня прибувала на вазі; перед таким наслідком усе схилялося, влада мамки була абсолютна. Так боялися, щоб не довелося шукати нової, що наперед заплющували очі на всі можливі вади. Це була третя, четверта могла б занепасти дитину, отже Катіш була незамінна, її сам бог послав, її треба було втримати за всяку ціну. Проте, ніяких вад і не помітно було, це була хитра, спокійна селянка, вона вміла керувати хазяїнами, витягаючи з них усе, що тільки можна. Вона завоювала Сегенів дуже спритно. Проте першими часами її завойовницькі плани мало не розвалилися, бо стикнулися з такими самими завойовницькими планами Селести. Але вони обидві були надто розумні молодіці, щоб не порозумітися нарешті. У них були різні відомства, вони погодилися й повели рівнобіжний наступ. Поділивши владу в державі, вони навіть підтримували одна одну й удвох заходилися грабувати господарів.

Катіш царювала, інші слуги їй служили, пани були в неї під п'ятою. Для Катіш зберігали ласі шматочки, для неї був спеціальний хліб, спеціальне вино, усе, що можна було знайти найніжнішого, найпоживнішого. Ласа, лінива, шаноблива, вона цілими днями була байдужа і всі їй усе схилялися перед її примхами. Доводилося їй годити, щоб вона не розсердилася, бо це б відбилося на молоці. Коли в неї щось траплялося з шлунком, увесь дім був в одчаї. Колись уночі її напала бігунка, то побігли скликати лікарів з усієї околиці. Єдина її вада була, що вона потроху крала, їй траплялося потягнути білизну; але мадам не хотіла про це їй чути. Мамку осипано дарунками, щоб підтримувати в неї завсіди гарний настрій. Крім звичайних дарунків на перший зубок дитині, користувалися з найменшої прикючки, дарували їй персні, кульчики або брошку. Зрозуміло, що це була найкраще вбрана мамка на всі Єлісейські поля, в неї були чудові хутра, пишні чепці з довгими стрічками, що вилискували на сонці. Це було найрозкішніше й найбездіяльніше життя. Вона вміла виманити дарунки для свого чоловіка, для своєї донечки, туди, на село. Щотижня відправляли пакунки великою швидкістю. Того ранку, коли довідалися, що немовлятко, яке забрала з собою Ножівка, померло на кашлюк, Катіш подарували п'ятдесят франків, наче уплату за це. Але великий клопіт був, коли чоловік приїхав з нею побачитися, бо боялися, щоб вона десь у кутку з ним не согрішила. Їх а ні на хвилину не залишали самих і швидше відправили його назад з повними кишнями. Справді, це вже було б найбільше лихо, якби після двох мамок — одної недокрівної, а другої п'яниці, третя ще б завагітніла. А надто, що такі випадки траплялися, і сусідки Сегенів — графіні д'Еспейль мамка, що її просто пасли очима, раптом, на загальне здивовання, завагітніла. Виявилося, що в неї були шури-мури з фурманом мадам д'Еспейль. Катіш з цього приводу виявила обурення. А маленька Андре поправлялася й поправлялася, вона порожевіла, отже, увесь дім схиливсь під тиранічну владу мамки.

Колись Мат'є зайшов до Сегенів підписати купчу на колишню мисливську хатину з двадцятьма гектарами землі. За цією купчею йому надавано право купувати на таких самих умовах нові ділянки маєтку. Він застав Сегена, що збиравсь їхати до Іавру, де чекав на його приятель, багатий англієць, власник яхти. Вони хотіли протягом місяця покататися вздовж еспанського узбережжя. Були чутки, що чоловіки брали з собою жіноту.

— Так, — гарячково казав Сеген, натякаючи на свої великі програші, — я покидаю Париж, мені тут не щастить тепер... А вам, мій милий, бажаю відваги й щастя! Ви знаєте, який я зацікавлений у ваших заходах.

Мат'є, схвилюваний тим рішучим кроком, який щойно зробив, переходив Єлісейськими полями, поспішаючи швидше повернутися до Мар'яни в Шантбле. Він був у піднесенні віри й надії. Раптом у відлюдній алеї перед ним з'явилася дивна мара. Там стояв фіякр і крізь віконце він пізнав лукавий Сантерів профіль. А коли до карети крадькома підійшла жінка під вуалём, Фроман обернувся: чи це не Валентина? Його припущення ствердилося, а тимчасом заслонка на вікні спустилася й карета від'їхала.

Потім на головній алеї він мав ще дві зустрічі: спочатку він побачив Гастона й Люсі. Вони трохи були погралися, але вже зморилися й тепер мляво ішли доріжкою під недбалим доглядом Селести, що на цю хвилину пересміювалася з прикажчиком сусідньої бакалійної крамниці; а далі Катіш, пишна, велична, наче гордовитий ідол продажу матірнього молока, гуляла з маленькою Андре, сяючи на сонці довгими кармазиновими стрічками.

V.

Того дня, коли Мат'є вперше мав копнути рискалем землю, Мар'яна з Жерве на руках прийшла посидіти біля місця роботи. Її радісно хвилювала та віра й надія, з якою Мат'є відважно бравсь до праці. Була

вже половина червня; день стояв ясний і душний, а безхмарне небо наче підбадьорювало та піддавало певности. Діти були розпущені на літо, отож гралися тепер у траві й чути було пронизливі крики маленької Рози, що доганяла трьох хлопчиків, а вони від неї тікали.

— Хочеш сама зробити перший штих? — весело спитав Мат'є.

Але вона показала на немовля.

— Ні, ні! Я маю свій клопіт... Починай сам. Ти батько.

Він прийшов сюди з двома наймитами, готовий сам взятися до важкої фізичної праці, щоб здійснити так давно обговорювану, виплекану думку. Дуже обачний і розумний, він забезпечив рік скромного існування, присвяченого роботі, розумною системою товариства, що мала, коли все буде гаразд, дати йому змогу вичікувати перших жнив, не залазячи в борги. Він усенькі надії покладав на оті майбутні жнива, коли земля віддячить йому за його кохання й роботу. Він щиро кохав і бажав, отже був повний сподіванок, певний своєї перемоги. Ця творча енергія прокинулася в Мат'є, коли народивсь останній син і відтоді щодня вона ставала потужніша та владніша. Хоч який Мат'є був лагідний, але він тільки сміявся, коли йому закидали впертість отої божевільної мрії про Шантбле; він казав, що з його колись таки буде добрий професор дужої волі. Діяти, творити — це його захоплювало. Колись уранці він насмішив Мар'яну, пояснивши, чого вони обоє так хотіли мати дітей: адже вони цим створювали нові запаси волі, енергії, розумної людської праці, найпотужнішої на землі. Вони допомагали поширенню й перемозі життя.

— Ну, хай так! — завзято гукнув він. — Хай земля буде нам доброю матір'ю!

І копнув лопатою. Це було ліворуч від старої мисливської хатини з краю багнистого широкого узгір'я. Там всюди пробивалися джерела й росла сама тільки осока. На перший раз була думка осушити лиш кілька гектарів, відвівши воду з цих джерел до рівчаків, щоб

зросити ними потім пісочані сухі схили, що полого тягнулися аж до самого залізничного полотна. Уважно оглянувши всю місцину, Мат'є побачив, що цю роботу легко здійснити, що досить буде зрошувальних ровів, які легко було покопати завдяки природній будові поверхні. Це ж і був його найбільший винахід. Він переконався, що шар перегною вкриває ці горби й вони родитимуть буйно, аби тільки плуг по них перейшов. І штих його рискаля був актом винахідника, творця. Починаючи рівчака, відкриваючи вихід для закритих досі джерел, він мав уздоровити вогку родючу височину й голу, неплодну землю, що внизу горіла від спраги.

Та Жерве, мабуть зголоднівши на свіжій повітрі, заплакав. Йому вже виповнилося три з половиною місяці. Це був здоровий хлопчик, що не жартував, коли йому час був їсти. Він ріс як молоді деревця в сусідньому лісі, був здоровий, як ясний день. Його рученята, як за що хапалися, то вже не випускали, в ясних очах світивсь сміх або сльози, а вічно розтулений, як у захланого пташеняти, ротик зчиняв цілу бучу, коли мати спізнювалася годувати.

— Так, так, я знаю, що ти тут... Ну, на! Не кричи, бо погложнемо.

Мар'яна розщібнулася, дала синові груди. І вже чути було тільки вуркотіння щасливого котеняти. Жерве смоктав, аж йому дух забивало, і м'яв біле ніжне тіло, щоб більше молока було. Благодійне джерело відкрилося, наче невичерпне. Цівка молока дзюрчала й дзюрчала без кінця; здавалося, наче поживна рідина лялася й розливалася навкруги, тим часом як Мат'є рив рівчака. Тепер йому допомагали два дужі парубки, звичні до роботи.

Мат'є випроставсь і обтер чоло, спокійний і певний:

— Це так само спеціальність, її треба навчитися. За кілька місяців з мене буде справжній селянин... Дивись сюди, на цю калюжу з зеленими водоростями. Джерело, що її живить й обертає все навколо на багнище, б'є отут під отою купою високої трави. Коли ми прориємо рівчака до краю узгір'я, ти поба-

чиш, що калюжа висхне й канавою потече струмочок, далеко несучи живу воду.

— Ах, — сказала Мар'яна, — коли б цей струмок та запліднив усю кам'янисту пустку, бо нема ж нічого сумнішого над мертвою землею. От вона буде щаслива, як нап'ється досхочу й відживе!

І раптом обірвала розмову, картаючи Жерве, із своєю гарною усмішкою:

— Чуєте, а чи не смоктали б ви, мосьє, трошки легше? Заждіть доки воно допливе, адже все молочко тільки для вас.

Лопати обох робітників дзвеніли, врізаючись у жирну землю, канава швидко посувалася вперед. Вода незабаром потече по ній на сухі кам'янисті схили, щоб їх запліднити. Тимчасом молоко з тихим дзюрчанням лялося з невичерпного джерела, з материних грудей у вуста дитини, як джерело вічного життя. Воно текло, створюючи тіло, розум, працю й силу. І таке саме джерело дає життя всій землі, велика молочна ріка живить світ, протікаючи по його жилах, зрошує невпинно щовесни більше молодости та здоров'я.

За чотири місяці після того, Мат'є й його робітники вже впоралися з осінньою оранкою. Мар'яна знов була тут. Це був дуже теплий, хмарний день, такий теплий, що вона знов могла сісти й спокійно погодувати малого Жерве. Йому було вісім місяців, це вже була поважна особа. Хлопчик щодня ріс на очах, у матірніх обіймах, на теплих грудях, з яких він пив життя. Він не відділився ще від цих грудей, наче зерно, що тримається на колосі, аж доки не достигне. Перші листопадові холоди, що віщували зиму, яка мала прислати зародки нового життя, посіяного в борознах ниви, змушували Жерве тулитися своїм зябким личком до теплого корсажу. Він тепер смоктав мовчки, наче ріка життя вже губилася і заглиблювалася під землею.

— Е, — промовила до нього сміючись Мар'яна, — ви трошки змерзли. Час уже іти на зимові кватирі.

Мат'є з мішком зерна на поясі йшов тепер до них,

розкидаючи насіння ритмічними сильними рухами. Він чув і зупинивсь, щоб відповісти:

— Хай смокче, хай спить, доки сонце поверне. Матимемо робітника на жнива.

А тоді показав на розлогі лани, що засівав разом з двома робітниками:

— Це зросте й стигне, доки наш Жерве навчиться ходити й говорити... Дивись, дивись на наші здобутки!

І він таки пишавсь. Тепер поле, чотири на п'ять гектарів узгір'я, було висушене, сплановане, зоране. Воно простелилося темним убрусом, вдобрене споконвічними запасами перегною й перерізане канавками, що відводили воду з джерел на сусідні схили. Перше, ніж обробляти ці схили, треба було почекати, доки вони будуть напоєні й стануть родючі. На це треба було ще кілька років. Життя, чимраз поширюючися, мало відновити весь маєток. На перший раз досить було збудити до життя кілька гектарів, щоб мати звідки сплатити перший внесок, жити й свідчити про чудо.

— Вечоріє, — промовив Мат'є. — Треба поспішати.

І він пішов далі, розкидуючи зерно широкими ритмічними рухами. Серйозно й радісно дивилася Мар'яна йому вслід, а маленька Роза, що була тут, надумалася й собі сіяти. Вона пішла за батьком, набирала в жмені землі й кидала в повітря. Троє хлопчиків помітили це, Блез і Дені прибігли перші, Амбруаз поспішав за ними і всі заходилися сіяти повними пригорщами. Вони страшенно сміялися, літали навкруги батька. І здавалося, що Мат'є тим самим ритмічним рухом, яким довіряв борознам насіння майбутньої пшениці, сіяв і їх, цих милих, коханих діток, множив їх без числа, без краю, щоб цілий маленький народець майбутніх сіячів, породжених його рухом, залюднив увесь світ.

Мар'яна здивувалася, раптом побачивши перед собою Анжеленів, закохане подружжя, що нечутно підійшли до неї стежкою. Перше, ніж ревниво зачинитися на цілу зиму в маленькій будиночку у Жанвілі, вони, повні ніжності, блукали відлюдними до-

рогами, що жовтіли останнім листям. Пригорнувшись одно до одного, блукали вони гаями й луками, так поринувши у своє кохання, що не бачили нічого навколо. Отже, коли несподівана зустріч змусила їх підвести голови, вони здивувалися, побачивши цю нову землю, ці роботи, за які вони дещо чували. Мат'є здавався їм диваком, який повинен би краще кохатися із своєю гарною жіночкою, замість кохатися з землею й хотіти від неї роду-плоду. Але це їх так мало обходило!

Проте, розбалакалися, задля чемности вдаючи, немов захоплюються здобутками. Вони вічно були в таких радісних піднесеннях, що їм властиве було бажання бачити всіх такими самими щасливими. Досі їхнє життя було вічним святом. Вона вся поринула в щастя бути коханою, а він — коханий, дужий, багатий — тільки часом розмальовував віяла задля приємности розкидати по них групи квітів і гарних жінок.

Мадам Анжелен стояла під руку з своїм чоловіком, ніжно спираючися на його плече, і, видко, поринула в якісь невиразні мрії, дивлячись на Мат'є, що, привітавшись з ними, пішов далі широкими рухами сіяти добре насіння. І раптом, певно вражена грою дітей, цим роєм маленьких істоток, що немов вилітали з рук сівача й кружляли навколо нього, вона без ніякого зв'язку з розмовою поволі мовила:

— Цими днями вмерла моя тітка, сестра моєї матері. Мабуть вона вмерла з журби, що не мала дітей. Віддана вона була за такого здорованя, зростом на шість футів, і сама вона була висока, огрядна, дуже гарна. Я пам'ятаю її розпуку, коли вона бачила якусь маленьку, нікчемну жінку, що мала багато дітей... Її чоловік придбав великі гроші, у них було все: і багатство, і здоров'я, всі їх любили. Та дарма їм було все це. Скільки їх пам'ятаю, завсіди вони сумували за єдиною втіхою, якої не мали, за хлопчиками та дівчатками, що звеселяли б їхню порожню хату... Ця турбота опанувала їх невдовзі по шлюбі. Спочатку вони здивувалися, що немає ніяких ознак, потім турбувалися гірше та гірше, а неплідні роки минали

й, нарешті, вони вдалися в одчай, коли остаточно виявилася жахна неспроможність. Ви не можете собі уявити, до чого тільки вони не бралися: лікарі, води, ліки... П'ятнадцять років боролися, не знаючи спокою, дедалі гірше соромилися своїх марних зусиль, ховалися, наче з яким злочином або каліцтвом... Та ще вони в своїй біді хоч зберегли кохання, не винуватили одне одного, терпіли своє горе, як дві істоти, вражені одним ударом. Бо мені розповідали про інше подружжя, так там було пекло: ні чоловік, ні жінка не хотіли визнати за собою провину неплідності. Ох, мила сердечна тіточко! Наче бачу її перед собою, таку сумну, в жалобі по матірнім чутті. Пам'ятаю, як вона вливалася слізьми на новий рік, цілуючи нас, своїх маленьких небог. Вона вмерла з журби, яка мучила її раз-у-раз, мов докори сумління, і я гадаю, що її бідний старий піде за нею — такий він самотній та безпорадний.

Запанувала мовчанка. Тимчасом по сірому хмарному небі перебігло тремтіння теплого листопадового вітру.

— Але ж — сказала Мар'яна, — я гадала, що ви сами не хочете дітей мати.

— Я? боже мій! Хто вам таке казав? Я не хочу дітей тепер, бо на все свій час, правда? Адже молодятим, як ми, можна трохи потішитися насолодою кохання... Та коли запанує розважність, ви побачите. У нас буде четверо, два хлопчики і дві дівчинки.

І гарний сміх цієї коханки розтанув у новій мовчанці й знову чути було легкий подих землі, вже наче приспаної недалекою зимою.

— А як ви спізнитесь, — промовила Мар'яна, — як буде вже запізно?

Мадам Анжелен здивовано видивилася на неї. А тоді зайшлася сміхом.

— О, що це ви кажете? Щоб у нас та не було дітей!.. Як би ви знали, яка це дивна думка!

Вона зупинилася, засоромлена, ніяковіючи від того, що мала на думці. І тільки пробуркотіла, немов горлиця, розімліла від ніжності й пестошів:

— Ну, ну... Мій миленький, це тобі треба боронитися... Чуєш? Щоб у нас та не було дітей!

— Це однаково, — жартівливо крикнув Анжелен, підкреслюючи нескромний натяк, — якби ви сказали, що жаден колос не зійде на тій ниві, що ваш чоловік засіває.

Обидві молодички трохи зчервоніли й зніяковіли, але засміялися. В цей час Матьє у супроводі двох робітників вже повертав назад, увесь час сіючи добре насіння, доручаючи його землі широким рухом, що немов охоплював увесь обрій. Протягом багатьох тижнів зерно мало спати, мала відбуватися непомітна робота проростання, підземна робота життя, що згодом пишно розквітне під літнім сонцем. Це був потрібний відпочинок, зерно набиралося там сили з загальної скарбниці, з безмежного джерела сили, що завжди і за всіх часів живило життя на землі. Жерве так само напів заснув на Мар'яниних грудях. Він тепер так поволеньки смоктав, що й нечутно було, — так непомітно рухаються соки в насінні, яке вже занурилося в зимовий сон, живлячись вічною рікою життя, що тече в жилах землі.

За два місяці по тому, у великі січневі морози Фроманів несподівано відвідали Сеген та Бошен, що поверталися з полювання на качок на невисушених мочарах на узгір'ї. Була неділя й уся родина Фроманів зібралася у великій кухні, де в каміні весело палахкотіло полум'я. Крізь великі ясні вікна видко було неосяжні лани та гаї, білі від інею. Скам'янілі й поснулі під цією кришталевою наміткою, вони були мов неживі, щоб віджити знову в квітні. На той час, коли ввійшли гості, Жерве спав у своїй біленькій колісці. Його також приспала зима, але він став тугенький, немов жайворонок восени, і так само тільки чекав повороту сонця, щоб показати переможну силу, накопичену протягом зими.

Уся сім'я вже весело поснідала й тепер перед вечером четверо старших дітей зібралося під вікном навколо столу, захопившись творчою грою. Двоє близнят, Блез та Дені, за допомогою третього хлоп-

чика Амбруаза, клеїли з текстури ціле село. Тут уже були будиночки, мерія, церква, школа. А Роза, що їй заборонено було рушати ножиці, тим ретельніш узялася до клею й заліпилася ним аж до волосся. У мирній тиші, де час від часу лунав веселий дзвінкий сміх, мати з батьком сиділи поплич перед вогнем, розкошуючи з недільного відпочинку після тижня тяжкої роботи. Вони жили дуже простим, скромним життям у справжній селянській обстанові й не дозволяли собі інших розваг, крім щастя побути разом. У кухні, де весело палахкотів вогник, усе дихало полегкістю простого життя біля землі, що лікує від усіх штучних потреб, хоробливого шанолюбства та жаги до насолоди. Ніяким багатством і потужністю не можна було б купити мирного щастя цього відпочинку щасливої сім'ї, тим часом, як їхній мізинок спав так міцно, що не чути було навіть легкого подиху його вуст.

Бошенові й Сегенові не пощастило на полюванні. Ноги їм боліли з утоми, лиця й руки замерзли. У відповідь на вигуки здивування, якими їх зустріли, вони почали клясти дурну думку виїхати з Парижу в таку погоду.

— Уявіть собі, мій милий, що ми не бачили жадної качки, — сказав Бошен. — Безумовно для них ще надто холодно. Ви й не знаєте, який льодовий вітер віє отам на горі серед калюж та кущів, що ожеледою взялися... Та хай йому всячина, ми зрекаємося полювання. Ви нам дасте по шклянці грітого вина й ми мерщій повернемося до Парижу.

Сеген ще похмуріший відігрівавсь перед вогнем. Доки Мар'яна мерщій гріла вино, він заговорив про заоране поле, повз яке щойно переходив, про велику голу пустку. Але під льодовим саваном поле застигло й спало нерухомо, ховаючи в собі таємне насіння. Сеген нічогісінько не побачив, нічого не зрозумів, йому вже видалося, що тут погана справа і що йому не повернуть грошей. Отже він допустивсь іронії:

— Слухайте, мій милий, боюся, що ви отам на горі марно перевели свій час і роботу. Я, переходячи, глянув на те, що у вас там розчищено, але,

правду кажучи, воно на мене не справило доброго вражіння. Як ви можете сподіватися, що вам вродить пшениця на такому гнилому місці, де споконвіку сама тільки осока росла?

— Слід почекати, — упевнено відповідав Мат'є. — Приїздіть сюди в червні, тоді подивитеся.

Бошен впав у розмову:

— Здається є поїзд о четвертій. Поспішаймо, бо спізнитися на нього було б надто прикро, егеж, Сегене?

І хитро підморгнув. Видко, ці чоловіки змовилися скористатися з цього вільного дня полювання ще для якоїсь гульті. Випивши по чарці вина, вони обоє розігрілися, до них повернувся апльомб і вони голосно почали дивуватися з життя Мат'є.

— Мій добрий друже, — заявив Бошен, — це дивно, як ви можете жити в такій самоті та ще й узимку. Тут просто вмерти можна. Я сам за те, щоб працювати; але хай йому біс! після роботи треба ж людині розважитися.

— Та ми тут багато розважаємося, — відповів Мат'є, повівши рукою по цій простій сільській кухні, де скупчилося тепер щасливе життя сім'ї.

Обидва відвідувачі здивовано повели очима за його рухом, глянули на стіни, де висіло начиння, на грубі меблі й стіл, що на ньому діти, підставивши свої щічки під холодні поцілунки випадкових гостей, далі будували своє село. Безумовно, ці розривки були їм ніяк незрозумілі, вони бо хитали головами, втримуючи глузливий сміх. Справді їм таке життя здавалося чимсь надзвичайним, це було якесь дивацтво.

— Ходіть, гляньте на мого маленького Жерве, — стиха мовила Мар'яна. — Тільки не збудіть мені його, він спить.

Задля годиться, Бошен і Сеген нахилилися до колиски й висловили своє захоплення з того приводу, що десятимісячна дитина така вже здорова. Щоправда, він був дуже тихенький. А якби прокинувся, то криком своїм усіх заглушив би. А крім того, якщо доброї дитини досить, щоб прикрасити життя, то скіль-

ки ж люду самохіть відмовляється від такої радості! І гості повернулися до вогню; тепер вони загрилися і вже тільки хотіли швидше забратися.

— То ви не хочете залишитися пообідати з нами? — спитав Матьє.

— Е ні, ні, ніяк, — закричали вони одноголосно.

А що такий вигук був нечемний, то Бошен почав жартувати, обіцяючись прийняти запросини згодом, коли буде тепло.

— Слово честі, нас чекає в Парижі справа... А втім, обіцяюся, що колись весною ми на цілий день сюди до вас приїдемо, еге ж, з жінками і дітьми. І ви нам покажете свою роботу, а ми побачимо, чи мали ви рацію... Ну, бажаю успіху, мій милий! Бувайте здорові, кузино! Бувайте здорові, маленята, будьте щастяці.

Знов поцілувавши дітей і потиснувши руки хазяям, гості пішли. А коли запанувала мирна тиша, Матьє з Мар'яною знов сиділи перед вогнем, і діти будували своє село, не жалуючи клею, а Жерве тихо спав у колисці. Може, це був сон? Яким це вітром донесло дух паризьких страждань та ганьби до їхнього далекого захистку? Навколо застигли від морозу лани. Тільки вогонь у каміні співав пісню про майбутнє збудження. І раптом Матьє, що на кілька хвилин поринув у думки, заговорив, немов знайшов нарешті пояснення, відповідь на важливі питання, що давно вже виникали в ньому:

— Та ці люди не люблять, та вони нездатні кохати! Гроші, влада, шанолубство, розривки — це так, це для них приступне, але кохати вони не годні! Ніколи вони не горіли у вогні великої жаги, божественної жаги, що є душа світу, полум'я вічного життя. Ось причина всьому. У кого нема бажання, нема кохання, той не має ні відваги, ні сили. Тільки кохання творить і родить. Хіба можна сподіватися від теперішніх чоловіків відваги мати численну сім'ю, якщо в них немає кохання, яке без огидних обмежень виконувало б своє призначення в житті? Вони брешуть, вони дурять природу, бо вони не кохають. Потім

вони страждають, починається моральний і фізичний занепад — бо вони не кохають. І це призводить до страждання, зогниле суспільство завалюється, на наших очах воно раз-у-раз дає розколини... Значить, ось де істина, що її я шукав! Ратунок у бажанні, у коханні. Хто любить, родить, творить, той є революційний ратівник, творець людства для нового світу, що має народитися.

Ще ніколи Фроманові не було так ясно, що його сім'я, його жінка й він сам — інші. Це його вразило, як надзвичайне викриття. Мимохіть з'являлися порівняння. Їхнє прости життя, не ускладнене жаданням збагатити або прагненням до розкошів і пишноти, їхня спільна праця, те, що вони обоє шанували життя, творили його поширювали якомога — все це, що було їхньою радістю й силою, впливало з вічного джерела енергії, з кохання, що запалювало їх божественним бажанням. Якщо перемога буде кінець-кінцем на їхньому боці, якщо їм пощастить залишити після себе корисні наслідки власної творчості, збільшивши кількість здоров'я й щастя тут, на землі, вони це завдячуватимуть тільки своїй здатності кохати, своїй відвазі творити людей. Численна сім'я, що зростає в них, як на родючій ниві, природно підтримуватиме й продовжуватиме їхню працю. Ця несподівана певність захопила його, кров зашумувала в його жилах, коли він нахилився до жінки, яка зворушено слухала його слова, щоб палко поцілувати її вуста. Ця божественна жага полум'ям вирувала в ньому. Але хоч і Мар'яні стало млосно й очі зайнялися вогнем, проте їй ще вистачило сил усміхаючись зупинити його докором:

— Ша! ша! Ти збудиш Жерве. Згодом, коли я вже не буду йому потрібна.

Вони сиділи пліч-о-пліч, потискаючи одне одному руки, і їхня мовчанка була чарівна. Уже вечоріло і мирний спокій наповнював простору кухню, його ніяк не порушували захоплені вигуки дітей, що милувалися з того села, яке вже збудували на столі і прикрасили цілим гаєм дерев — маленьких патичків

з паперовими кронами. Зворушеними очима чоловік і жінка дивилися ген-ген крізь вікно, на засіви, що дрімали під кришталем ожеледі, а тоді — на колиску свого найменшого синочка, де так само спала їхня надія.

І знову минуло понад два місяці. Жерве вже виповнився рік, а погожі дні ранньої весни прискорили збудження природи. Одного ранку, коли Мар'яна, гуляючи з дітьми, пішла відвідати Мат'є, що працював на узгір'ї, вони всі аж скрикнули, здивовані й захоплені несподіваною зміною, яку створило протягом тижня соняшне проміння на широкому полі, відво-йованому від болота. Це був один зелений оксамитовий убрус сочистого густого вруна озимої пшениці, що її соковита зелень нагадувала всі відтінки ізумруда. Таке вруно обіцяло напрочуд гарний врожай. Отже, ясного й теплого квітневого ранку, серед природи, що збудилася нарешті від зимового сну й тремтіла оновленими молодощами, уся сім'я Фроманів раділа з пишного вруна, що обіцяло здійснити найсміливіші сподіванки на врожай. Їхня радість ще зросла, коли вони раптом помітили, що маленький Жерве й собі з новим запасом енергії входить у життя. Він борюкався у своїм візочку і мати вийняла його звід-тіль. І от він став на ніжки й, хитаючись, зробив чотири кроки та й ухопивсь рученятами за батькові ноги. Залунали вигуки надзвичайної радості:

— Та ж він ходить, ходить!

Ах! Цей перший белькіт життя, ці надхнені успіхи малих маленьких істоток, перший погляд, перша усмішка, перший крок, як це тішить серця подружжя! Це чарівні етапи раннього дитинства. Батьки пильнують їх, нетерпляче чекають, вітають переможними вигуками, наче кожен такий успіх — новий здобуток на шляху життя. Дитина росте, дитина стає людиною. Є ще й перший зуб, що немов голочкою проколює рожеві ясна; є перші невиразні слова „тату“, „мамо“, що їх серед безформного жебоніння, вуркотіння котеняти чи цвірінькання щебетливої пташки насилу можна відрізнити. Життя робить своє діло, і батько

та мати завсіди в радісному, ніжному здивуванні перед цим розцвітом їхнього власного тіла й духа.

— Зажди, — мовила Мар'яна, — він повернеться до мене... Жерве! Жерве!

І після вагання та двох хибних спроб, хлопчик повернувся, знов зробив чотири кроки, розставивши ручки та балянсуючи ними.

— Жерве! Жерве! — і собі покликав Матьє.

Хлопчик вернувся, і десять разів вони примусили його зробити цю подорож серед радісного крику, такий він їм був милий та кумедний — ну просто вмерти зо сміху.

Але побачивши, що четверо старших у захваті вже починають малого підштовхувати й можуть змучити, Мар'яна забрала його від них. І ще раз на цьому самому місці, сховавшись у молодій траві, вона дала йому свою грудь, жартуючи, що він сам заробив на цей привилей, бо, власне кажучи, ще не час був його годувати. А втім, Жерве завсіди був не від того і тепер з пожадливою хапливістю припав своїм круглим личком до материних грудей. Зараз же почулося легке дзюрчання матиного молока, яке, наче поживний сік землі, текло невичерпаною цівкою, щоб жити майбутнє жниво.

Під цей час сталася зустріч. Уздовж поля була досить погана дорога до сусіднього села. На ній несподівано з'явився віз, підскакуючи на вибоях. Селянин, що поганяв коні, так заглибився у споглядання нового поля, яке виникло на болоті, що його кінь мало-мало не наїхав на купку каміння, і тільки жінка, що сиділа поруч чоловіка, здогадалася своєчасно сіпнути за віжки. Кінь зупинився і чоловік насмішкувато гукнув:

— То оце ваша робота, мосьє Фромане?

Матьє й Мар'яна пізнали Лепельєрів, хазяїнів з Млина. Вони знали, як сміялися в Жанвілі з їхнього божевільного заповзяття, з цієї думки сіяти хліб на болоті. Надто Лепельєр глузував з того парижанина, що посідав добре місце, був паном і був такий дурний, що схотів на мужика перейти, кинути свої

останні копійки оцій падлюці землі, що поглине й його самого разом з малюками та всім мотлохом, і не видасть навіть стільки борошна, щоб до них сос зробити. Тим то його так здивувало оце поле. Він тут давно не був і ніяк не повірив би, що тут може бути таке вруно, бо сам він сто разів казав, що тут жадне зерно не зійде, бо земля вся прогнила. Але, побачивши, що його віщування так погано справджуються, мірошник придушив у собі глухий гнів і заповзявсь, не хочачи здаватися і вдаючи іронічний сумнів:

— І ото ви думаєте, що воно вам виросте?.. Еге, не можна сказати, щоб воно не зійшло. Та ще побачимо, чи зможе воно досягнути.

А коли Мат'є спокійно посміхнувся, повний надії й певності, той далі повів своє.

— Та хай йому!— казав він, шукаючи способу отруїти радість Фроманові,— коли ви знатимете землю, ви побачите, що вона не краща від отих брудних шлюх, що з ними до самого кінця не знаєш, що матимеш, чи приємність чи погану хворобу. Я вже багато разів на своїм віку бачив, як добре сходило, але досить було якоїсь зради отої шлюхи, чи то бурі, вітру, чи якоїсь дурниці, примхи, і все нанівець поверталося. Але з вас ще надто молодий господар. Навчитесь, як біда вухами налється.

Його дружина, слухаючи, як добре каже її чоловік, увесь час кивала головою, а тоді взялася до Мар'яни:

— Це не на те говорить, мадам, щоб вас налякати. Знаєте, з землею так само, як з дітьми: одні живуть, а другі вмирають, одні вам приємність роблять, а за другими вмливаєш від журби. Але, як добре порахувати, то завсіди даєш більше, ніж одержуєш. І нарешті, завсіди пошиєшся в дурні. Ось побачите, побачите!

Нічого не відповідаючи, схвильована цими лихими пророкуваннями, Мар'яна ніжно підвела на Мат'є свої довірливі очі. А Мат'є на хвилину розгніваний усім тим неуцтвом, заздощами та дурною амбіцією, стримавсь і відповів жартом:

— Авжеж, побачимо... Як ваш син Антонен буде префектом, а мої дванадцяттеро дочок будуть прості мужички, я вас запрошу на їхнє весілля, бо це ж на вашому млині, що на ньому тоді буде добра парова машина, має молотися все збіжжя з моїх маєтків і з цього, і звідти, і онде з тих ланів, звідусіль!

І він показав рукою на такі великі простори, що мельник, який не любив, щоб з нього сміялися, мало не вибухнув гнівом. Він щосили потягнув батоном свого коня і віз знову рушив, підскакуючи на вибоях.

— Врунам ще далеко до млина... Прощавайте, щастя доле!

— Дякуємо, прощавайте!

Старші діти бігали, шукаючи серед моху первоцвітів, а Матьє на хвилинку сів біля Мар'яни, бо чув, що вона мабуть схвильована. Він їй нічого не сказав, він знав її силу, її велику віру, знав, що вона сама опанує страх, який, мабуть, збудили в її жіночому серці зловісні віщування. Він просто тільки сів коло неї, присунувсь так близьенько, що аж торкавсь її, дивився й посміхавсь до неї. І зараз же вона заспокоїлася, і, як звичайно, так само відповіла йому усмішкою, а малий Жерве, що його це не обходило, смоктав собі материну грудь, вуркочучи з насолоди. І потік молока лився й лився, невинно напував щодня новою силою маленькі члени, розливався по всій землі, наповнював всесвіт, живив життя, що процвітало пишним цвітом. Хіба ж це не є відповідь віри й надії на всі загрози смерті, — ота вічна перемога життя, здорові діти, що ростуть на сонечку, гарні вруна, які зеленим килимом щовесни застеляють землю? Згодом знову настане славний день жнив, коли збіжжя достигне, а з дітей будуть люди.

Так воно й було за три місяці пізніш, коли Бошен і Сеген, виконуючи свою обіцянку, приїхали з жінками та дітьми до Шантбле в неділю після полудня, щоб провести там решту дня. Вони умовили навіть Моранжа разом з Рен узяти участь у цій прогулянці. Їм хотілося хоч на один день визволити його з пригноблення, в якому він увесь час поринав. При-

бувши на станцію, все товариство рішило піти на узгір'я, поглянути на славнозвісне поле, що його Фроман створив з болота. Це було надто цікаво, бо думка Мат'є повернутися до землі й перекинутися на селянина, здавалася їм незрозумілою та екстравагантною. Він з цього весело сміявся і принаймні мав той успіх, що вони виявили глибоке здивування, коли він рухом руки показав розлоге поле, що простелилося під блакитним небом цілим морем ще зелених, але вже високих стеблин, що згиналися від важкого колосся й хвилювалися від найменшого вітерця. У сяйві душного дня це був тріумф плодючості. Жирна земля, вдобрена перегноєм, що накопичувався споконвіку, вигодувала своїми соками розкішні засіви, і, зростивши їх, підготовлювала перші, на прочудрясні жнива, неначе щоб уславити невичерпні джерела земних надр. Молоко лилося, пшениця зросла могутньою високою стіною, обіцяючи здоров'я й силу, вона свідчила про людську працю й благодійний закон загальної солідарності. Це було щедре море, спроможне нагодувати всіх голодних, і тих, що ще мали народитися. Юрба стеблин благовістила про це від краю й до краю обрію. Ще ніколи нива не сяяла так переможно в пишному сяйві соняшного проміння. Ні Констанс, ні Валентину це не зворушило, байдуже їм було до цієї трави, в іншому покладали вони свою честь. Так само й Моранж дививсь млявими неживими очима, наче нічого не бачив. Але Бошен та Сеген дивувалися, пригадуючи свої відвідини в січні, коли земля спочивала ще таємничим сном під льодом. Вони нічого тоді не сподівалися і тим більше були вражені тепер чудесним збудженням, цією переможною плодючістю, що перетворила куток занедбаного, заболоченого узгір'я на багату родючу ниву. Надто захоплювався Сеген, він не міг слів дібрати для палких похвал, певний тепер, що йому усе буде сплачене, сподіваючись, що Мат'є тепер схоче купити і другу, суміжну ділянку маєтку.

Оглянувши поле, всі подалися до колишньої мисливської хатини, що тепер уже перетворилася на

маленьку фарму і, чекаючи обіду, посідали там у садку на лавах. Розмова зайшла про дітей. Мар'яна оце напередодні відлучила Жерве від грудей і ввечері востаннє нагодувала його своїм молоком. Тепер він був тут біля цих дам; цей веселий хлопчина ніколи не сердивсь, мабуть, тому, що був здоровенький. Він не дуже то твердо тримавсь на ногах, але бадьоро ходив від одної гості до другої, дарма що раз-у-раз падав то на ніс, то на спинку. Великі, ясні очиці його сміялися, а маленькі ручки по-приятельському простягалися до всіх. Він був біленький, рожевий, міцно збудований, маленький чоловічок п'ятнадцяти з половиною місяців. Крізь нього так само пройшла живуца хвиля соків. Це було щасливе зростання коло материних грудей, пишний розцвіт насіння, що потрапило в добру землю. Констанс з Валентиною були в захваті від нього, а Мар'яна жартувала, відсуваючи його від свого корсажа, бо він раз-у-раз фамільярним жестом хотів запустити туди свої ласі рученята:

— Ні, ні, мосьє, це вже годі... тепер їстимете тільки супу.

— Яка це морока відлучати дітей! — промовила Констанс. — Мабуть, він вам не дав спати цієї ночі?

— О, ні, в нього добрі звички, він ніколи не їв уночі. Зате вранці був страшенно здивований, аж почав був кричати. Але бачите, він уже знов хороший. Та й з іншими так само ніколи клопоту не було.

Бошен стояв і слухав з задоволенням виглядом, посмоктуючи свою вічну сигару; Констанс звернулася до нього по підтримку:

— Це вам дуже щастить, бо ти ж пам'ятаєш, друже мій, яку муку ми мали з Морісом, коли мамка від нас пішла. Три ночі ніхто не спав. Я гадаю, прости господи, що це одна з причин, з яких я ніколи не хотіла б мати другої дитини.

Вона сама засміялася, а Бошен мовив:

— Чуєш, ти тільки глянь на отого твого Моріса, як він вибрикує! І ти ще мені казатимеш, що він хорий!

— Та я ж більше цього не кажу, мій друже, він нібито дуже добре поправився. Та, крім того, я ніколи й не турбувалася, я знаю, що він дуже витривалий.

У садку не самими стежками, але й через рядки бігали й стрибали восьмеро дітей. Тут були четверо хазяйських: Блез, Дені, Амбруаз та Роза; тоді Гастон і Люсі, хлопчик і дівчинка Сегенів, що не привезли з собою тільки найменшої, Андре; і, нарешті, Рен і Моріс. Останній справді тепер уже твердо стояв на ногах, він і досі був трохи блідий, хоч мав широке обличчя з розвиненою спідньою щелепою. Його мати дивилася, як бігає син, така щаслива, так пишаючись із здійснення своєї мрії, що аж стала люб'язна, навіть до отих бідних родичів, що їхнє переселення на село здавалося їй незрозумілим занепадом і назавсіді викреслювало їх з її оточення. Вони більше не існували.

— Та хай йому всячина! — завважив Бошен. — Я дітей роблю не часто, але вже як зроблю, то вони таки добрі виходять. Що, Мат'є, хіба ні?

І зараз же він, мабуть, відчув каяття, що так пожартував, повіки йому закліпали, щоки зблідли, немов від холодного подуву, коли він зустрів погляд свого колишнього рисувальника. Цей ясний погляд нагадав про іншу дитину, Норіниного сина, кинутого не знати куди, напризволяще. Запанувала мовчанка, чути було тільки крики хлопчиків та дівчат, що гралися в піжмурки. У ясному сяйві дня наче з'явилися маленькі тіні проклятих дітей з породільних будинків, шпиталів та лікарень, всі ці немовлятка, що не встигнуть родитися, зараз же їх забирають факторки, розкидають по різних кутах, де вони вмирають від холоду та голоду. Це злочинне, зловмисне пограбування людських жнив. Яким жахом війнуло, яким жалем стиснулося серце!

Мат'є не знайшов, що відповісти. Його хвилювання ще зросло, коли він помітив Моранжа, що важко сів на стілець, дивлячись, як ходить і сміється маленький Жерве. Бухгальтер поринув у спогляданні

цього дитинства, такого здоровенького й веселого; каламутні очі його наповнилися сльозами. Може йому також з'явився привид отої небіжки, що її забрала в могилу дитина, якій вони не дозволили народитися живою, не знаючи, що це буде бажаний хлопчик? Трагічні привиди у цім яснім куточку саду, повнім сонця і шумних веселощів дітячих, нагадували про огидні нори, де загублене материнство спливає кров'ю.

— Яка чудова ваша Рен! — сказав Мат'є, щоб розважити Моранжа в його каятті. — Дивіться, як вона по-дитячому бігає, грається, дарма що вже можна віддавати!

Моранж поволі підвів голову, глянув на дочку і в очах його, повних сліз, блиснув усміх. Він дедалі більше обожнював Рен. В міру того, як зростала, вона йому чимраз більше нагадувала свою матір, і він полюбив її з таким палом, що в цьому чутті розпливлися всі інші його чуття, всі його бажання й егоїстичні чоловічі прагнення. Він мав єдину думку, щоб доня була якнайкраща, якнайщасливіша, якнайбагатша. Це було для нього немов пробачення, єдина радість, якої він ще міг сподіватися. І в ньому прокидалися певні ревності на думку, що колись доведеться її віддати, якийсь чоловік забере її, а він, у своїй похмурій самотності, залишиться сам один, один з тінню небіжки.

— Е, де там ще віддавати! — пробурмотів він. — Їй щойно 14 виповнилося.

Усі дуже здивувалися, бо Рен можна було дати 18, така вона була висока, зформована, вже по-жіночому гарна. Справді, від неї самої, від її пишного темного волосся, свіжого смуглявого тіла віяло раннім розквітом кохання. Палкий темперамент, що в матері виявлявся в палкому бажанні розкошів та пишноти, вже виявлявся в Рен, навіть у тому, як вона гралася, цілком захоплюючись грою, в її веселих криках та рухах.

— Що правда, — казав її батько, його бо кохання приємні були ці хвали, — у мене вже її сватали. Знаєте, баронеса Ловіч часом заїздить по Рен, бере

її трохи покататися. Так ото вона мені розповідала про якогось чужоземця, архімільйонера, що несамовито закохавсь у Рен... Хай почекає! Я ще можу п'ять або шість років потримати її в себе.

Він більше не плакав, він усміхавсь з егоїстичним задоволенням, не помічаючи, яким холодом війнуло, коли він згадав ім'я Серафіни. Навіть Бошен уважав, що його сестра може скомпромітувати молоду дівчину, що це для Рен не компанія.

Мар'яна, стурбована тим, що розмова раптом увірвалася, не помітила, як Жерве тимчасом лукаво примощувався до неї на коліна, і почала розпитувати Валентину:

— Чого це ви не привезли з собою маленької Андре? Я б дуже хотіла її поцілувати. Та й вони собі гралися б з оцим кавалером, бо ви ж бачите, що він мені хвилини спокою не дає.

Але Сеген не дав своїй жінці часу відповісти.

— Ото ще! Та ніколи в світі. Тоді б я сюди не приїхав. Досить уже мороки везти отих двох. Паскудна дівчина одне знає кричати, відколи пішла від нас мамка!

Валентина сказала, що справді Андре була не дуже то спокійна. Її відлучили від грудей на початку минулого тижня, а Катіш, що більш, як рік, тероризувала весь дім жорстокою тиранією свого царювання, ще й по від'їзді чинила їм шкоду, бо через неї в домі була справжня анархія. Ох, та Катіш! Вона таки не дешево стала, її довелося мало не силоміць виправляти, наче ту королеву, що мусить зрекатися влади. Довелося улещувати її дарунками для неї самої, для чоловіка й для дівчинки, там, на селі. А тепер, хоч відразу взяли няню, Андре одно кричить від ранку до смерканку. Та ще й виявилось, що Катіш забрала силу білизни, вже не згадуючи, що вона так зіпсувала всіх слуг, що довелося нових брати. Оця жахна неминучість брати мамку достатня, щоб молоді подружжя відмовлялися дітей мати.

— Ну, — чемно відповідала Мар'яна, — коли діти здоровенькі, то про все забуваєш.

— Е, та невже ви гадаєте, що Андре здорова! — закричав Сеген, своїм звичаєм несподівано розпалившись лютим гнівом. — Звісно, Катіш її трохи віджирила, та не знаю, що вона їй зробила від'їздячи, тільки тепер це шкура та кістки.

А коли його дружина хотіла заперечити, він розсердивсь.

— Що, може, я брешу? І оті наші двоє так само наче з паперу зроблені. Це тому, що ти їх не доглядаєш як слід. Ти ж знаєш, що Сантер називає їх битим склом.

Авторитет Сантера лишивсь непорушний для нього; Валентина обмежилася тим, що знизала плечима, а всі присутні, трохи збентежені, приглядалися до Гастона й Люсі, які справді зморилися швидше від усіх дітей і тепер пленталися позаду, надуті й сердиті.

— Моя голубко, — спитала Констанс у Валентини, — чи не казав вам наш добрий лікар Бутан, що всеньке це лихо через те, що ви не годували самі своїх дітей? Мені він це просто вивіз, як на лопаті.

На згадку про Бутана зчинилася ціла буря приятельського обурення. Ох, той Бутан! ну, й Бутан! Він такий, як і всі спеціалісти. Сеген глузував, Бошен сміявся з проєкту зобов'язати через парламент матерів дітей годувати. І тільки Мат'є з Мар'яною мовчали.

— Моя голубко, — казала далі Констанс, повертаючись до Мар'яни, — ми не з вас сміємося. Та крім того, ваші дітки справді чудові, цього ніхто не міг би заперечити.

Мар'яна, посміхаючись, махнула рукою наче кажучи, що хай собі сміються, вона не від того, щоб гостей звеселити. Та на цю хвилину вона помітила, що Жерве, користаючись з її неувважності, вже господарює у неї в корсажі, шукаючи втраченого раю. Вона зараз же спустила його з колін на землю.

— Е, ні, ні, мос'є!.. Я ж вам казала, що годі.. Дивися, з нас би тут усі сміялися.

І тут сталося щось чарівне. Зворушений Мат'є дививсь на Мар'яну. Значить, вона знов поверталася до нього, виконавши обов'язок, створивши для світу

дитину, вигодувавши її своїм тілом. Це знов була дружина, у ній прокидалася коханка. З радістю закінченого годування поверталася знов жінка, це була нова весна, оновлений ґрунт після відпочинку знов, ще раз, тремтів від плодючости. Ще ніколи вона не здавалася йому така принадна. Дужа й спокійна краса її сяяла тріумфом щасливого материнства, наче її обожествила та річка молока, що протекла крізь неї, пливучи в світ. Усе виспівувало славу, славу джерелу життя, славу справжній матері, що, породивши, годує, бо з інших не були такі матері, це були тільки нечесні й лінівні робітниці, що спричинилися до незліченного лиха. Споглядаючи Мар'яну у цій славі, серед життєздатних дітей, подібну до доброї богині, побачивши цю щедрю готовість творити майбутнє, він одчув, що обожнює, хоче її творчим бажанням, невгасимою жагою невмирущого сонця. Прийшов божественний пал, той вогненний дух, що ним тремтіли лани, води й повітря, породжуючи щохвилини мільйони істот. Може Мат'є сп'янів від ледві чутного аромату її волосся, наче від запаху далекої квітки. А може непереможна ніжність спалахнула між ними просто від того, що вони обмінялися поглядом, який знов цілком віддавав їх одне одному. Чарівний був екстаз, що опанував їх обох, в якому вони забули про все на світі, забули про гостей, що були тут. Вони їх більше не бачили, вони відчували тільки потребу віддатися одне одному, говорити, як вони кохаються, говорити про те, що повернулася пора розквіту кохання. Він нахилився, вона простягнула уста, і вони поцілувалися.

— Ну, ну! Не соромтеся, — сміючись, закричав Бошен. — Що це вас укусило?

— Може, нам вас залишити вдвох? — додав Сеген.

Валентина реготалася, як несамовита, бундючна Констанс була збентежена, а Моранж голосом, повним сліз, промовив слова глибокого каяття:

— Ах, ви маєте рацію!

Здивовані, що несподівано для себе такого наробили, Мат'є й Мар'яна якось хвилину були розгуб-

лені, злякано поглядаючи одне на одного. А тоді зайшлися сміхом і весело почали вибачатися. Кохати, кохати! Могти кохати! У цьому здоров'я, це значить усього хотіти і все могли!

— Ну, — глузував Бошен, — тепер по шостого! Цієї ж таки ночі по шостого!

Тимчасом Жерве, ще хитаючися на товстеньких ніжках, пішов до трьох старших братів і сестри. Вони вели перед у грі серед інших дітей, чвалом літаючи по заллятому сонцем саду.

— Звісно, по шостого! — промовив Мат'є, а Мар'яна погодилася з ним, лагідно похиливши голівку.

І він широким рухом обвів розлогу ниву, що хилилася під вітром, обіцяючи рясний врожай:

— По шостого, бо ось є чим його годувати!

Це був вигук чоловіка з твердою волею й енергією, що обіцявся не творити більше дітей інакше, як тільки створивши на їхню пайку засоби до існування. Це йому здавалося чесним, сумління його було спокійне, завдяки цій обіцянці не пускати дітей у світ паразитами. В міру того, як ростиме сім'я, поширюватиметься маєток, відвойовуючи нові плодючі ниви від болота, каміння та тернів. Земля й жінка, спільно виконуючи творчу роботу, переможні вийдуть з найбільшої скрути, створюючи защораз більше життя, більше багатства та сили.

Кінець першому томові.

